

SÜSBD
SINOP ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER DERGİSİ

Sinop University
Journal of Social Sciences

Cilt (Volume): V Sayı (Issue): 1 Yıl (Year): 2021

Sinop Üniversitesinin 38. Bilimsel Yayımıdır.

ISSN 2547-989X

SİNOP ÜNİVERSİTESİ SOSYAL BİLİMLER DERGİSİ
SİNOP UNIVERSITY JOURNAL OF SOCIAL SCIENCES

Cilt (Volume): V Sayı (Issue): 1 Yıl (Year): 2021

ISSN 2547-989X

Yayın Türü | Publication Type
Sürelî Yayın | Periodical

Sahibi | Publisher
Sinop Üniversitesi Adına Sahibi | Owner on behalf of Sinop University

Prof. Dr. Nihat DALGIN
Rektör|Rector

Genel Yayın Yönetmeni | Editor in Chief
Doç. Dr. Emrah DİNDİ

Editörler | Editors
Dr. Öğr. Üyesi Doğan FIRINCI - Dr. Öğr. Üyesi Pınar KARAMAN

Dr. Tuğrul YUMAK

İngilizce Dil Editörü | English Language Editor
Öğr. Gör. Işık DAĞDEVİREN

Yayın Kurulu | Editorial Board

Prof. Dr. Ceylan Gazi Uçkun	Kocaeli Üniversitesi Hereke Ömer İsmet Uzunyol MYO İktisadi ve İdari Programlar Bölümü Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi Eğitim Fakültesi
Prof. Dr. Çavuş Şahin	Temel Eğitim Bölümü Bilkent Üniversitesi Edebiyat Fakültesi
Prof. Dr. Dominique Kassab Tezgör	Arkeoloji Bölümü Ondokuz Mayıs Üniversitesi Sağlık Bilimleri Fakültesi
Prof. Dr. Ercümen Ersanlı	Sosyal Hizmet Bölümü Akdeniz Üniversitesi Güzel Sanatlar Fakültesi
Prof. Dr. Gökmen Özmenteş	Müzik Bölümü Gazi Üniversitesi Gazi Eğitim Fakültesi
Prof. Dr. Hakan Yavuz Atar	Eğitim Bilimleri Bölümü Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi Edebiyat Fakültesi
Prof. Dr. M. Öcal Oğuz	Türk Halk Bilimi Bölümü Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi Turizm Fakültesi
Prof. Dr. R. Pars Şahbaz	Seyahat İşletmeciliği ve Turizm Reh. Bölümü Kırklareli Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi
Prof. Dr. Sadık Türker	Felsefe Bölümü Sinop Üniversitesi Eğitim Fakültesi
Prof. Dr. Savaş Baştürk	Matematik ve Fen Bilimleri Eğitimi Bölümü Pamukkale Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi
Prof. Dr. Serkan Güzel	Sosyoloji Bölümü Sinop Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi
Prof. Dr. Süleyman Büyükkarcı	Tarih Bölümü Atatürk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi
Prof. Dr. Ümit Kılıç	Tarih Bölümü Sinop Üniversitesi İlahiyat Fakültesi
Doç. Dr. Emrah Dindi	Temel İslam Bilimleri Sinop Üniversitesi İlahiyat Fakültesi
Dr. Öğr. Üyesi Doğan Fırıncı	Temel İslam Bilimleri Sinop Üniversitesi Eğitim Fakültesi
Dr. Öğr. Üyesi Pınar Karaman	Eğitim Bilimleri Bölümü

Danışma Kurulu | Advisory Board

Prof. Dr. Bayram Dalkılıç	Necmettin Erbakan Üniversitesi
Prof. Dr. Bayram Kaya	Giresun Üniversitesi
Prof. Dr. Bekir Yüktaşır	Sinop Üniversitesi
Prof. Dr. Dursun Dilek	Sinop Üniversitesi
Prof. Dr. Fethi Kerim Kazanç	Ondokuz Mayıs Üniversitesi
Prof. Dr. Hakan Uşaklı	Sinop Üniversitesi
Prof. Dr. Hanefi Palabıyık	Atatürk Üniversitesi
Prof. Dr. Kutay Oktay	Kastamonu Üniversitesi
Prof. Dr. Mahfuz Söylemez	İstanbul Üniversitesi
Prof. Dr. Mehmet Yavuz Eler	Ondokuz Mayıs Üniversitesi
Prof. Dr. Musa Kadioğlu	Ankara Üniversitesi
Prof. Dr. Saffet Köse	İzmir Katip Çelebi Üniversitesi
Prof. Dr. Saffet Sarıkaya	Süleyman Demirel Üniversitesi
Prof. Dr. Servet Karabağ	Gazi Üniversitesi
Prof. Dr. Soner Gündüzöz	Ankara Üniversitesi
Prof. Dr. Turan Takaoğlu	Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi
Prof. Dr. Yaşar Düzenli	İstanbul Üniversitesi
Doç. Dr. Ferhat Akdemir	Ondokuz Mayıs Üniversitesi
Doç. Dr. Gülçin Dilek	Sinop Üniversitesi
Doç. Dr. İbrahim Keskin	Bursa Uludağ Üniversitesi
Doç. Dr. Vafa Savaşkan	Sinop Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Hasan Barlak	Sinop Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Hazar Kaba	Sinop Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Sevim Karabela Şermet	Sinop Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Sezen Özek	Sinop Üniversitesi

Sayı Hakemleri | Referees on This Issue

Prof. Dr. Doğan Kaplan	Necmettin Erbakan Üniversitesi
Prof. Dr. Feriha Akpınarlı	Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi
Prof. Dr. Füsün Yenilmez	Eskişehir Osmangazi Üniversitesi
Prof. Dr. Hacı Ömer Özden	Atatürk Üniversitesi
Prof. Dr. Haluk Selvi	Sakarya Üniversitesi
Prof. Dr. Mebrure Erdoğan	Fırat Üniversitesi
Prof. Dr. Ömer Tekşen	Burdur Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi
Prof. Dr. Sabrı Burak Arzova	Marmara Üniversitesi
Doç. Dr. Banu Mustan Dönmez	Ankara Müzik ve Güzel Sanatlar Üniv.
Doç. Dr. Bilal Deveci	Kırklareli Üniversitesi
Doç. Dr. Fatma Nur Başaran	Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi
Doç. Dr. İsmail Bülent Gürbüz	Bursa Uludağ Üniversitesi
Doç. Dr. Yaşar Öz	Bartın Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Aslı Özpolat	Gaziantep Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Derya Gül Ünlü	İstanbul Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Eren Şenol	Giresun Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Fuat Korkmazer	Muş Alparslan Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Hatice Yılmaz	Afyon Kocatepe Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Levent Değirmencioğlu	Erciyes Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Mehmet Harmancı	Necmettin Erbakan Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Mehmet Uyar	Ondokuz Mayıs Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Melike Karabacak	Artvin Çoruh Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Mustafa Işkın	Sivas Cumhuriyet Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Orhan Duman	Bandırma Onyediy Eylül Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Şükrü İnan	İnönü Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Tuğba Kara	Ondokuz Mayıs Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Vildan Bağcı	Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi
Dr. Buket Genç	Mustafa Kemal Üniversitesi
Dr. Cem Ayık	Ondokuz Mayıs Üniversitesi
Dr. Fahriye Gözgülü	Aydın Adnan Menderes Üniversitesi
Dr. Hüseyin Çiçeklioğlu	Mersin Üniversitesi
Dr. İsmet Anık Baysal	Adnan Menderes Üniversitesi
Dr. Süleyman Cem Bozdoğan	Osmaniye Korkut Ata Üniversitesi

Dizinler	Indexes and Platforms
	Akademia Sosyal Bilimler İndeksi (ASOS Index)
	İdeal Online
	Sosyal Bilimler Atıf Dizini (SOBIAD)
	Crossref Metadata Search (Crossref)
	The Directory of Open Access scholarly Resources (ROAD)
	TDV İslâm Araştırmaları Merkezi (İSAM)
	Journal Abstracting and Indexing Service (ROOTINDEXING)
	Academic Resource Index (ResearchBib)
	Directory of Research Journals Indexing (DRJ)
	Google Scholar

Redaksiyon | Redaction

Ar. Gör. Dr. İbrahim TOPRAK

Ar. Gör. Muhammet KARAAĞAÇ

Ar. Gör. Ömer Ferit İMLAK

Ar. Gör. Serhat ALTINKAYNAK

Baskı Yeri ve Tarihi | Publication Place and Date

Sinop, Haziran 2021

Baskı | Printing

Sinop Pusulalı / Camikebir Mah. Aşağı Hamam Yokuşu No:10/A Sinop

Sertifika No: 25611

Sinop Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi (SÜSBD), yılda iki kez matbu olarak yayımlanan hakemli, bilimsel ve süreli bir yayın organıdır. Makaleler, itenticate programı ile intihal taramasına tabi tutulur. Dergide yayımlanan yazıların her türlü içerik sorumluluğu yazara aittir. Yazılar, yayıncı kuruluşun izni olmadan kısmen veya tamamen bir başka yerde yayımlanamaz.

İletişim | Communication

Korucuk Köyü Trafo Mahallesi No: 36 57000 | SİNOP | TÜRKİYE

Tel: +90 (368) 2715757-58-59-60 | Faks: +90 (368) 2715763

<http://dergipark.gov.tr/sinopusd> | e-posta: sbd@sinop.edu.tr

İÇİNDEKİLER | CONTENT

Editörden | Editorial

Makaleler | Articles

Mehmet Emin BARS	Araştırma Makalesi
Şah İsmail Hatayî’de “Kutup/Mehdi” İnancı <i>The “Qutb/Mahdi” Belief in Shah Ismail Hatayi</i>	1-26
Yasemin ATA	Araştırma Makalesi
Etnik Kimlik İnşasında Müziğin Rolü: Kısa Bir İnceleme <i>The Role of Music in Ethnic Identity Construction: A Short Review</i>	27-44
Ahmet Melih EYİTMİŞ & Fadime SEZER	Araştırma Makalesi
İş Yükünün İş Aile Yaşam Çatışması Üzerindeki Etkisinde, Stresin ve Çalışma Ortamının Durumsal Etki Analizi <i>Conditional Process Analysis of the Effect of Work Load on Work-Family, Life Conflict, Stress and the Physical Work Environment</i>	45-66
Mehmet Samet ERDEM & Mukaddes BOZAN	Araştırma Makalesi
Türkiye’de Sürdürülebilir Kalkınma Çerçevesinde Ekolojik Turizmin Kalkınma Planları İçerisinde Değerlendirilmesi <i>Evaluation of Ecological Tourism within Development Plans in the Framework of Sustainable Development in Turkey</i>	67-90

Derya DEMİREL

Araştırma Makalesi

Ermeni Çetelerinin Çarşamba Kazası'ndaki Faaliyetleri ve Alınan Tedbirler
(1894-1898)

*The Measures Taken against the Activities of the Armenian Gangs in the District
of Charshamba (1894 – 1898)*

91-106

Özkan KERİMOĞLU

Araştırma Makalesi

Mâverdü'nin Edebü'd-Dünyâ ve'd-Dîn Adlı Eserinde Dünya Düzeninin Islahı İçin
Zorunlu Gördüğü Kaideler Üzerine Bir Değerlendirme

*An Assessment of the Principles that al-Mawardi Considers Necessary for the
Improvement of the World Order in His Work Edebü'd-Dünyâ ve'd-Dîn*

107-132

Erdem ATEŞ

Araştırma Makalesi

Türkiye'nin Jeoekonomik Gücünün Belirlenmesi: Ampirik Bir Analiz

Determination of Turkey's Geoeconomic Power: An Empirical Analysis

133-154

Yusuf Mert ÜSTÜN

Araştırma Makalesi

Tarihsel Kırılmaların Konutlaşmaya Etkisi: Tiflis Örneği

The Effect of Historical Sudden Changes on Housing: The Tbilisi Case

155-190

EDİTÖRDEN

Değerli Okuyucular!

Sinop Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisinin (SÜSBD) Ocak-Haziran 2021 dönemi 9. sayısını, edebiyat, ilahiyat, güzel sanatlar, işletme, iktisat, tarih ve coğrafya alanlarına dair birbirinden değerli sekiz makale ile çıkarmış olmanın, akademisyen ve okuyucularla buluşturmanın heyecan ve mutluluğunu yaşamaktayız. Öncelikli olarak tüm yazarlarımıza teşekkür ediyorum. Okurlara, geçen sayımızda makale özetinin önem ve ehemmiyetinden, bilimsel bir makale özetinin nasıl yazılacağından, özet türlerinin neler olduğundan, özetin neleri içermesi/içermemesi gerektiğinden kısaca mahiyet ve keyfiyetinden söz etmiştik. Bu sayımızda ise bilimsel bir makalenin giriş bölümünün mahiyet ve keyfiyetini ele almaya çalışacağız.

Makalenin bölümlerinden biri olan girişin temel amacı çalışmayı (makaleyi) tanıtmaktır. Bu nedenle ilk etapta, araştırmanın konusu ve asıl problemin tanımının yapılması önem arz ediyor. Açıktır ki, eğer problem mantıklı, anlaşılır bir şekilde belirtilmezse okuyucu çalışmaya ilgi duymaz. Okur, makale ile uğraşsa bile eğer problem anlamlı bir şekilde sunulmamış ise yazının parlaklığı onu etkilemeyecektir. O bakımdan makalenin giriş bölümü çalışmanın amacına bir temel oluşturmalı ve bir hipotezi ya da araştırma sorusunu içinde barındırmalıdır. Bu çalışma niçin seçilmiştir ve neden önemlidir? Neden araştırılması gereklidir? Çalışma niye yapılmalıdır? Problematik olan şey nedir? vb araştırma sorularının arka planı, gerek ve mantığı kısa ve öz olarak anlatılmalı ve araştırmanın amacı, araştırma soruları ve varsayımları açık olarak ortaya konulmalıdır. Giriş, makalenin odaklandığı ve konuyu özetleyerek tanıtan bölümdür. Bu bölüm aslında makale öz'ünün daha geniş hali, topografisi ve bir haritasıdır. Makalede neyin olduğunu ve ne yapıldığını sergileyen bir pazarlama vitrini gibi daha doğrusu okuru yakasından tutup mağazanın/makalenin içine, verilerin işlendiği hipotezin test edildiği gövde metne çeken/çekmesi gereken bölümdür aslında. Şu da bir gerçek ki ister akademik isterse de genel yazın olsun okur kitlesinin zamanının çok değerli olduğu akıldan çıkarıl-

mamalıdır. O bakımdan çalışmanın gerekli olduğuna dikkat çekilen bu bölüm, kısa, genel, abartısız, ilgi çekici, okuru uyaran ancak bıktırmayan ve kavratıcı nitelikte olmalıdır. Giriş bölümünde amaç tam olarak aktarılmalı, konuyu vurgulayan önceki çalışmalar/literatür tanımlanmalı, çalışılacak hipotez ve çıkacak bulgu ve sonuçların önemi kısa ve öz olarak anlatılmalıdır. Bu bölümün sonunda araştırmanın niçin yapıldığı (amacı) çok net olarak ifade edilmelidir.

Giriş bölümünün amacı, okuyucunun konuyla ilgili önceki yayınlara bakmaya ihtiyaç duymaksızın, şimdiki çalışmanın sonuçlarını anlayıp değerlendirmesine imkân verecek, yeterli ölçüde temel bilgileri temin etmektir. İyi bir giriş için önerilen kuralları şöyle sıralamak mümkündür: *İlk* olarak araştırmanın konusu, araştırılan problemin niteliği ve kapsamı, başarılmak istenen şeyin ne olduğu mümkün olduğu açıklıkla sunulmalıdır. *İkinci* olarak okuyucuyu yönlendirmek için ilgili yayınlar değerlendirilmeli bu alanda literatürdeki eksiklik ve çalışmanın dolduracağı boşluk okura hissettirilmelidir. Özellikle çalışmanın konusu ve amacıyla ilişkili doğrudan çalışmalar özetlenmeli ve yapılan çalışmanın bu anlamda niçin önemli/anamlı olduğu, hangi boşluğu dolduracağı, ilave hangi katkıyı sağlayabileceği net olarak açıklanmalıdır. Bu durum, okura mevcut çalışmanın bilinenler arasındaki yerini, araştırmanın diğerlerinden farklı olan özgün ve otantik yanını kuşkusuz bilme fırsatı verecektir. *Üçüncü* olarak araştırma yöntemini belirtmelidir. Eğer gerekli görülürse, bu yöntemin seçilme, belli bir yöntemin diğer yöntemlere tercih edilme nedenleri açıklanmalıdır. Çalışmanın türü (uygulamalı, kavramsal, kuramsal, derleme), eğer uygulamalı bir araştırma ise çalışmanın tasarımı (keşifsel, betimsel, nedensel), varsa modeli, ana kütleli, örnekleme yöntemi, örnekleme süreci cevap aradığı temel soru(lar), ilgili verilerin nereden, neden, nasıl ve hangi araştırma tekniği(leri) ile toplandığı, nitel mi nicel mi nasıl analiz edildiğine yer verilmesi gerekir. *Dördüncü* olarak araştırmanın ana bulguları belirtilmelidir. *Beşinci* olarak bulguların ortaya çıkardığı ana sonuçlar ortaya konulmalıdır. Eğer çalışmanın kısa özeti veya ön notu daha önce yayımlanmış ise, girişte bundan (atıf ile) bahsedilmesi gerekir. Yine çok yakından ilgili makaleler başka bir yerde yayımlanmışsa veya

yayımlanmak üzere ise bunu yine girişin son kısmında ya da sona doğru söylemek gerekir. Okura rehberlik etmesi amacıyla kullanmaya niyetlenen her çeşit özel terim ve kısaltmaların tanımlanacağı en uygun yerin yine giriş bölümü olduğu bilinmelidir. Esasen araştırmanın konusu, kapsamı, problematiği ve literatüründen genel olarak söz edildiğinden dolayı anlatım dilinin geniş zamanda olması gerekir.¹

Dergimizin bu sayısında kısaca makalenin giriş bölümünün mahiyet ve keyfiyetinden söz ettikten sonra bu arada teşekkürü de unutmamak gerekir. Ülke-
mizin çeşitli üniversitelerinden makaleleriyle bilim dünyasına ve dergimize katkıda bulunan yazarlara, kıymetli zamanlarını ayırarak makaleleri değerlendirme külfetine katlanan sayı hakemlerine, redaktörlere, derginin basımına katkı sağlayan Basın Yayın Müdürlüğü çalışanlarına, özellikle de Dergipark sistemi üzerinden işlemlerin yürütülmesi ve makalelerin dizgi/basım formatına sokulmasında emeği geçen editörlerimiz Dr. Öğr. Üyesi Doğan FIRINCI'ya, Dr. Öğr. Üyesi Pınar KARAMAN'a, Dr. Tuğrul YUMAK'a, İngilizce dil editörü Öğr. Gör. Işık DAĞDEVİREN'e teşekkür ediyorum. Kuzeyden parlayan bilim yıldızı olma hedefi doğrultusunda dört buçuk yıl editörlüğünü sürdürdüğümüz dergimizin, daha iyi bir konuma taşıyacak bilim ekibiyle buluşması dileğiyle...

Doç. Dr. Emrah DİNDİ

Baş Editör

---

¹ Yararlanılan kaynaklar bkz. A. Day, Robert. (2004). *Bilimsel makale nasıl yazılır ve nasıl yayımlanır?* (Çev. Gülay Aşkar ALTAY). Ankara: TÜBİTAK Yayınları; Çivilibal, Mahmut. (2013). Bilimsel bir makale nasıl yazılır ve yayımlanır? *Sağlık Bakanlığı Haseki Eğitim ve Araştırma Hastanesi, Çocuk Kliniği, Haseki Tıp Bülteni*, 51, 85-88; Yılmaz, Melek Coşan, Emiroğlu, Oya Nuran. (2005). Bilimsel makale nasıl yazılır? *Hemşirelikte Araştırma Geliştirme Dergisi*, 1 (2), 26-38.

SİNOP ÜNİVERSİTESİ SOSYAL BİLİMLER DERGİSİ

YAYIN İLKELERİ VE GENEL YAZIM KURALLARI

- 1.** Sinop Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisine telif, edisyon kritik, çeviri, kitap tanıtım ve değerlendirme şeklinde gönderilen yazılar değerlendirmeye alınır.
- 2.** Dergiye gönderilen yazılar başka bir yayın organında yayımlanmamış veya yayım sürecinde bulunmaması gerekir. Daha önce kongre, bilgi şöleni, çalıştay veya toplantıda bildiri şeklinde sunulan çalışmalar ise tarih ve yeri belirtilmesi şartıyla, yayın kurulu tarafından uygun görülmesi durumunda yayımlanabilir. Bu konudaki her türlü sorumluluk yazarlara aittir.
- 3.** Dergimize yazı gönderimi sadece <http://dergipark.gov.tr/sinopusd> adresi üzerinden Dergi Parka üye olarak yapılabilir. Derginin bütün süreçleri elektronik ortamda gerçekleşir.
- 4.** Yazar, makale ekinde Yazar Telif Hakkı Devri Formunu doldurarak gönderir. Birden fazla yazar olduğunda ise diğerlerinin katkısını açıklayan Yazar Katkı Formu her yazar için ayrı ayrı düzenlenir.
- 5.** Dergiye gönderilen yazılar öncelikle editörlük tarafından incelenir. Dergi yazım ve yayım ilkelerine uygun olmayan yazılar düzeltilmek üzere yazara iade edilir.
- 6.** Editörlük tarafından onaylanan yazılar, yazar ve hakemin isimleri karşılıklı olarak gizli tutularak değerlendirilmek üzere en az iki hakeme gönderilir. Belirlenen sürede raporlarını göndermeyen hakemlerin yerine editörlük tarafından yeni hakem atanır.
- 7.** Dergi, hakemlerin isteği üzerine, gönderilen yazılarda düzeltme isteyebildiği gibi yazıyı reddetme hakkına da sahiptir. İstenilen düzeltmeler Dergipark makale takip sistemi üzerinden yazarlara bildirilir. Hakemler düzeltmeleri yazının yayımlanmasından önce görmek isteyebilirler. Yazıların yayımlanması hakkındaki son karar, hakem çoğunluğunun görüşü dikkate alınarak editörlük tarafından verilir. Yayımına karar verilen yazılar yazarlara bildirilir.
- 8.** Yazılar, notlar, tablo, şekil, grafik ve referanslar/kaynakça dâhil tüm metnin 7.500 kelimeyi geçmemesi tercih edilir.

9. Makalenin başında, konuyu kısa ve öz biçimde ifade eden 300 kelimeyi *geçmeyen* Türkçe ve İngilizce öz (abstract) bulunmalıdır. Yazı amaç, kapsam ve araştırma ile ilgili literatürdeki yaklaşımların ve bu çalışmanın yönteminin ele alındığı bir “Giriş” bölümü ile başlamalı aynı şekilde elde edilen bulguların değerlendirildiği bir “Sonuç” bölümü ile de bitirilmelidir.

10. Yazılar üstten 2,5 cm, alttan, sağ ve soldan 2 cm, üst bilgi 1 cm ve alt bilgi 0,4 cm boşluk bırakılacak şekilde ayarlanan 17x24 cm ebadındaki sayfalara yazılır.

11. Ana metin 11 punto, Türkçe ve İngilizce özetler, Dipnotlar ve Kaynakça 10 punto Times New Roman harf karakterinde, Dipnotlar 12 nk., diğerleri 1,5 satır aralığından oluşur. Paragraflar ilk satır ve kaynakça ikinci satır girintisi 1,25 cm olmalıdır.

12. Türkçe ve İngilizce anahtar kelimeler en fazla 5 sözcükten oluşmalıdır.

13. Türkçe makale başlığı büyük harf olmalıdır. İngilizce başlığın, Öz, Anahtar Kelimeler, Abstract ve Keywords sözcüklerinin de sadece baş harfleri büyük yazılmalı ve bu sözcükler özet metinden 0,6 nk. mesafeli olmalıdır.

14. Tablo, şekil, fotoğraf, grafik ve çizimlere sıra numarası verilmeli, bunların isimlendirilmelerindeki her sözcüğün ilk harfi büyük yazılmalı ve tablo başlığı *italik* olmalıdır. Başlık ve içerik yazıları ise 10 punto ve 12 nk. satır aralığında olmalıdır (Tablo 1: *Yaş-Cinsiyet Durumu*).

15. Metin içinde üç satırı geçen blok alıntılar “tırnak” içinde *italik* 10 punto, soldan 1,25 sağdan 0,5 cm satır girintili ve ana metinle 0,6 nk. mesafeli olmalıdır.

16. APA yazımında açıklamalar metin altında değil kaynakçadan önce Sonnotlar başlığı altında dipnot numara sırasına göre verilir.

17. Değerlendirme sürecinde, yazı içerisinde, yazara ait bilgiler, (yazar adı, unvanı, görev yaptığı kurum, e-posta ve orcid adresi) verilmemelidir.

18. Dergiye gönderilen çalışmalarda Türk Dil Kurumu (TDK) dil bilgisi imla kurallarına uymak zorunludur.

19. Kaynakların doğruluğu, yazarların sorumluluğundadır.

20. Sinop Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi’ne gönderilen yazıların referans sistemi, American Psychological Association (APA 5) olmalıdır.

APA YAZIM KURALLARI VE KAYNAK GÖSTERME BİÇİMİ

Sinop Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisine gönderilecek çalışmalarda yazarların dikkate alacağı sürüm **APA 5. Basıma Göre Kaynak ve Referans Sistemi** kriterleri olmalıdır.

1. APA Sistemine Göre Metin İçi Referans Gösterimi

a. Tek yazar, tek çalışma

Yazarın soyadı ve eserin yayımlandığı tarih verilir. Buna ilişkin örnek üç değişik şekilde verilmiştir.

Sönmez (1998) Türkiye’deki bölgesel eşitsizlikleri incelediği çalışmasında, ...dır.

Türkiye’deki bölgesel eşitsizliklerin incelendiği bir çalışmada, ...dır (Sönmez, 1998).

Sönmez’in 1998’de yayınlanan çalışmasında, Türkiye’deki bölgesel eşitsizlikler konusunda ....dır.

Son örnekte görüldüğü gibi, metin içinde, cümlede yazar ve yayın yılı belirtiliyor ise, ayrıca parantez içinde yazar ve tarih verilmez.

Doğrudan alıntılarda yazarın soyadı, tarih ve sayfa numarası verilmelidir.

“İlköğretimin birinci dönemi bedensel, zihinsel, duyuşsal ve sosyal gelişim açısından kritik bir dönem olup, bireyin kendini ve çevresini tanıması açısından en önemli gelişme bu dönemde gerçekleşmektedir. Bu dönemde çocuklar konuşma, okuma, yazma, aritmetik gibi temel becerileri, başkaları ile iletişim kurma yollarını, günlük yaşam için gerekli olan fiziksel becerileri ve toplumsal yaşamda geçerli olan ahlak değerlerini kazanmak durumundadır” (Kuzgun, 1992: 40).

b. İki yazarlı çalışma

İki yazar varsa, her ikisinin de soyadı verilir.

Yöntem en genel anlamda ..... tanımlanır (Dembo ve Gibson, 1985).

Dembo ve Gibson’a (1985) göre ..... dır.

Doğrudan alıntılarda Yazarın soyadı, tarih ve sayfa numarası verilmelidir.

Dembo ve Gibson (1985:12) eğitimi “.....” olarak tanımlamaktadır.

c. Üç, dört ve beş yazarlı çalışma

Kaynağın ilk geçtiği yerde hepsi verilir. İzleyen yerlerde ise birinci yazarın soyadı verilerek “ve diğerleri” bağlacı konur.

William, Johns, Smith, Bruce ve Bradley (1994) ..... buldu. (İlk geçtiği yerde). Williams ve diğerleri (1994) tarafından yapılan.....

d. Altı ya da daha fazla yazarlı çalışma

Metin içinde ilk belirtildiği yerde, ilk yazarın soyadı verilir, “ve diğerleri” diye devam edilir. Kaynakça listesinde her yazarın soyadı ve ilk adlarının baş harfleri verilir.

Sayılan ve diğerleri (2005).....

e. Gruplar ve kurumlar (yazar olarak)

Grup ve kurum isimleri yazar gibi ele alınır (kurum, dernek, hükümet kuruluşları ve çalışma grupları). Genellikle metin içinde her geçtikleri yerde yazılırlar. Bazı grup yazarlarının ismi ilk geçtiği yerde açıkça yazılır ve sonra kısaltılarak kullanılır.

Metin içinde ilk gösterme: (Milli Eğitim Bakanlığı [MEB], 1991)

Daha sonraki göstermeler: (MEB, 1991).

f. Aynı soyadlı yazarlar

Eğer kaynakça/kaynaklar listesinde iki veya daha fazla aynı soyadı olan yazar varsa, metin içinde ilk adları da verilerek kullanılır. Hatta yayın yılları farklı olsa bile böyle kullanılması gerekir.

N. Özdemir (1985) ve M. Özdemir (1990) tarafından yapılan çalışmalarda.....

g. Aynı parantez içinde iki veya daha çok çalışma

Yayın yılına göre sıralanarak, aynı yazarların iki ya da daha çok çalışması düzenlenir. Basımda olan çalışma varsa, bu en sona konulur. Önce yazarların soyadları verilir, ardından her bir çalışma için sadece çalışma yılları verilir.

(Köklü ve Büyüköztürk, 1991, 1993).

(Balcı, 1984, 1990, 1993, basımda).

h. Aynı yazarın aynı yıl yaptığı çalışmalar

Yazarın aynı yıla ait birden fazla çalışmasını ayırt edebilmek için yıllardan sonra a, b, c harfleri kullanılır.

(Demir, 1990a, 1990b, 1990c; Yılmaz, 1992 basımda-a, 1992 basımda-b)

ı. Yazarları farklı iki veya daha fazla çalışma

Bu tür çalışmalar aynı parantez içinde, soyadlarına göre alfabetik sıraya dizilerek ve birbirlerinden noktalı virgül ile ayırarak verilir. Örneğin;

Çeşitli çalışmalar .... (Başaran, 1984; Bursalıoğlu, 1987; Taymaz, 1984).

Elektronik kaynaklarda metin içindeki gösterimi yazar ve yayın yılı biliniyorsa basılı kaynaklardaki gibi verilir.

Ayrıca;

- İkincil kaynaklardan alıntı yapan bir kaynağa referans veriliyorsa, asıl yararlanılan kaynağa göndermede bulunulur.

Örneğin: (Zizek'ten aktaran Sancar, 2009). Sancar (2009), kaynak listesinde bütün künye bilgileri ile yer alır, Zizek'in kaynağı alınmaz.

- Metin içinde kullanılan ikincil kaynaktan alıntılanan birincil kaynak, makale yazarı tarafından hiç okunmamış ise o zaman

Örneğin: Zizek'in ideoloji görüşündeki sorun (Zizek'ten aktaran Sancar, 2009)... olarak belirtilir.

- Özgün eserden doğrudan bir alıntı yaparken çıkarılan sözcük/cümle(ler) parantez içinde üç noktayla (...) gösterilir.
- Metin içindeki diğer kısa ve doğrudan alıntılar çift "tırnakla" yazılır. Çift "tırnak" içinde çift "tırnak" yer alamaz.
- Bir dergiden ya da kitaptan kullanılan makalenin metinde başlığıyla belirtilmesinde de çift tırnak kullanılır.

Örneğin: Meyde Yeğenoğlu'nun makalesi (2003) "Öteki Mekanda Olmak: Post-Kolonyal Dünyada Göçmenlik ve Turizm" .....

- Teknik bir terim sunuluyorsa ilk sunum cümlesinde *italik* yapılır, sonraki kullanımlarında yapılmaz.

Örneğin: Yazar, sonraki bölümde ayrıntılı olarak anlatacağı *meta analiz* ile başlamaktadır.

- Kısaltmalar metinde ilk kez sunulurken paranteze alınır, sonraki kullanımında alınmaz.

Örneğin: Sonuçta 1957 yılında dış borçların karşılanabilmesi için Uluslararası Para Fonu'na (IMF) başvurmak zorunda kalınmıştır. IMF, bu borçlanmayla Türk ekonomisine önemli bir figür olarak girmiştir.

- Hiç yazarı olmayan bir kaynaktan aktarma yapılıyorsa, kaynakçada gösterilen şekliyle ve genellikle de başlığın bir kısmını içeren bir referanslı kullanım uygundur.

Örneğin: Türkiye’de fen bilimleri alanındaki akademisyenler, sosyal ve beşeri bilimlerdeki akademisyenlerden daha fazla yurt dışı bursu ile yüksek öğrenimlerini tamamlama fırsatı bulmuşlardır (“Türkiye Bilimler Akademisi Raporu”, 2005: 20).

- Sayfa numarası olmayan bir web belgesinden aktarma yapılıyorsa, paragraf numarası belirtilmelidir.

Örneğin: Dursun, Avatar filmindeki hikayenin anti emperyalist veya ABD karşıtı olmadığını öne sürmektedir (Dursun, 2009, parag.10).

- Metin içinde kitap, dergi ve film, TV programı adları *italik* yazılır.

Örneğin: *Siyaset Meydanı* programında (...).

- Ayrıca yeni veya teknik bir terim metin içinde ilk geçtiği anda *italik* yazılabilir, sonrasında *italik* yazılmaz.

Örneğin: 1990’lardan sonra *alımlama çalışmaları* Türkiye’de de artış göstermiştir.

- İngilizce’de yaygın olan ifadeler ve kısaltmalar *italik* yazılmaz.

Örneğin: a priori, vis-a-vis, per se vb... metinde bir ifadeyi daha çok vurgulamak amacıyla *italik* yazılmaz.

- Cümlelere başlarken sayısal ifadeler sözcük olarak verilir.

Örneğin: Kırk beş tezdten yirmisi (...) metin analizi üzerineydi, kalan 15 tanesi üretim süreçlerinin ekonomi politikası ile ilgiliydi.

- Metinde dipnotlar, ilgili olduğu sayfada numaralandırılarak verilir; metin sonuna konulmaz. - Metinde sadece tek ek var ise *Ek* olarak italik başlıklandırılabilir ve metinde böyle yer alabilir. Birden çok ek var ise *Ek A*, *Ek B* diye harflendirilerek sıralanabilir. Metin sonunda yer alan bu eklere başlıkları verilmelidir. Ana metinde etiketleri ile belirtilmelidir. Örneğin: Türkiye’de yapılmış haber konusundaki doktora tezlerinin ve master tezlerinin konu dağılımına bakıldığında (*Ek A* ve *Ek B*), 1990’lardan itibaren bunların çoğunun temsil, ideoloji ve söylem meselelerine odaklandığı görülmektedir.

Metin içinde başlıklar ve alt başlıkların sıralanmasında geçerli olan başlıklandırma formatı aşağıdaki APA 5 düzey düzeyidir.

Başlık düzeyi	APA Formatı
1.düzyey	Merkezde, Kalın, Sözcükler Büyük Harfle Başlar Küçük Harfle Sürer
2.düzyey	Sola Yash, Kalın, Sözcükler Büyük Harfle Başlar Küçük Harfle Sürer
3.düzyey	Girintili, kalın, Başlığın ilk sözcüğü büyük harfle başlar diğer sözcükler küçük harfle başlayıp biter
4.düzyey	<i>Girintili, kalın, italik, Başlığın ilk sözcüğü büyük harfle başlar ve diğer sözcükler küçük harfle başlayıp biter</i>
5.düzyey	<i>Girintili, italik, başlığın ilk sözcüğü Büyük harfle başlar ve diğer sözcükler küçük harfle başlayıp biter</i>

Tablo ve Şekiller

Tablo gösterimi ve isimlendirme, APA-5 kriterlerine uyulmalıdır. Tablo ve şekiller, a) numara, b) başlık (ismi), c) çerçeve, ç) içerik ve d) dipnot (varsa) öğelerinden oluşur. Tablolar, metin içerisinde geçtiği yerde verilmelidir. Tablo, metinden sonra 1 satır boşluk bırakılarak, her tabloya 1’den başlayarak, ardıl numaralar verilerek numaralandırılmalıdır. Tablo numarası normal ve başlıktaki sözcüklerin baş harfleri büyük, diğer harfler küçük olacak şekilde yazılabilir. Tablo başlığı *italik* ve sola

dayalı, tablo içi normal olarak yazılmalıdır. Tablo numarasından sonra da (:) noktalama işareti konulmalıdır. (Tablo 1: *Yaş ve Cinsiyet Durumu*)

Şekil, metinden sonra 1 satır boşluk bırakılarak, her şekle 1'den başlayarak ardıl numaralar verilerek, numaralandırılmalıdır ve italik yazılmalıdır. Şekil başlığı normal ve sola dayalı, şekil içi de normal karakterlerle yazılmalıdır. Şekil numarasından sonra, (:) noktalama işareti konulmalıdır. Metin içinde şekil numaralarına, "Şekil 1'de görüldüğü" gibi biçiminde, referans verilmelidir. (Şekil 1: *Hücrenin Yapısı*) Çeşitli biçimlerde hazırlanabilen tablo ve şekillerde başka kaynaklardan alınan bilgiler varsa, bu bilgilerin kaynağı, ayrıca açıklayıcı bilgiler gerekiyorsa bunlar tablo ve şekillerin altında gösterilmelidir.

2. APA Sistemine Göre Kaynakça Gösterimi

Kaynakça çalışmanın araştırılması ve hazırlanmasında kullanılan kaynakları kapsamalıdır. Kaynakça yazar soyadına göre alfabetik olarak dizilir. *Kitap* ve *dergi isimleri italik* olarak yazılmalıdır. Kaynakça yeni bir sayfada başlatılmalıdır. Bir satıra sığmayan kaynak gösterimlerinde, ikinci satır 1.25 cm. içerden başlatılır.

Sürelî Yayına İlişkin Genel Form

Yazarın soyadı, adının baş harfi ya da adı. (Tarih). Makalenin Adı. *Derginin Adı, Cilt* (sayı), sayfa no. *Dergi adı* dışında derginin *cilt numarası da italik* yazılır. Yılda bir sayıdan fazla yayınlanan dergilerde cilt sayısı dışında bir de sıra sayısı veriliyorsa, cilt yanına parantez içinde derginin sayısı italik ya da koyu olmaksızın yazılır.

a. Sürelî Yayın Örnekleri

1. Bir dergide tek ve birden çok yazarlı makale

Boz, H. (2001). Kitle iletişim araçları ve suskunluk sarmalı. *Ankara Üniversitesi Eğitim Bilimleri Fakültesi Dergisi*, 32 (1-2), 41-48.

Borman, W.C., Hanson, M.A., Oppler, S.H., Pulakos, E.D. ve White, L.A. (1993). The people in organization. *Organizational Management*, 41, 21-30.

Kahraman R.C., Borman, C., Hanımgil, M., Özler, H., Perçin, D., ve Sergen, L. (1993). Kroner kalp rahatsızlığının belirlenmesinde rol oynayan faktörler. *Sağlık Psikolojisi*, 12 (2), 301-307.

2. Bir dergide çeviri makale

Makale hangi dile çevrildi ise, makale adı o dilde verilir. Çevirenin adı, örnekte gösterildiği gibi makale isminden sonra parantez içinde verilir.

Bruce, T. Draine. (1994). Çocukların yaşamında oyunun rolü (Çev. A.F. Altınoğlu). *Eğitim ve Bilim*, 18 (92), 64-69.

Çevirilerden yapılan alıntılar, metin içinde gösterilirken yazarın soyadından sonra, orijinal tarih ve çeviri tarihi verilir. Örnek:

Bruce'e (1994) göre ..... dır.

3. İnternet ortamından faydalanılan yazarı ve yayımlandığı dergisi belli olan bir makale

Beach, D. (December 2003). A problem of validity in education research. *Qualitative Inquiry*, 9, 859-873. <http://qix.sagepub.com/cgi/reprint/9/6/859>, 8 Ocak 2007.

4. İnternet ortamından faydalanılan yazarı belli olmayan ancak yayımlandığı dergisi belli olan bir makale

From character to personality. (1999, Dec). *APA Monitor*, 30 (11). <http://www.apa.org/monitor/dec99/ss9.html>, 22 Ağustos 2000.

5. İnternet ortamından faydalanılan tarihi ve yazarı olmayan bir makale

Gvu's 10th www user survey. (?) Retrieved August 19, 2005, http://www.gvu.gatech.edu/user_surveys/survey-1998-10/, 22 Ağustos 2000.

b. Kitaba İlişkin Genel Form

Yazarın Soyadı, Adının Baş Harfi. (Yıl). *Kitabın adı*. (Baskı sayısı). Yayın Yeri: Yayınevi.

1. Kitap örnekleri

Bursalıoğlu, Z. (2003). *Eğitim yönetiminde teori ve uygulama*. (7. Bsk.). Ankara: Pegem A Yayıncılık.

Mitchell, T.R. ve Larson, J.R. (1987). *People in organizations* (Third edition). New York: Mc Graw-Hill.

Timur, T. (2000). *Toplumsal değişme ve üniversiteler*. Ankara: İmge Kitabevi.

2. Kurumun yazarı ve yayımcısı olduğu kitap

Australian Bureau of Statistics. (1991). *Estimated resident population by age and sex in statistical local areas, New South Wales, June 1990* (No.3209.1). Conberra, Australian Capital Territory: Author.

Devlet Planlama Teşkilatı. (2005). *Ekonomik ve sosyal göstergeler (1950- 2004)*. Ankara: Devlet Planlama Teşkilatı.

3. Bir editör (veya editörler) tarafından hazırlanmış kitap

Sayılan, F. ve Yıldız, A. (Ed.) (2006). *Yaşam boyu öğrenme*. Ankara: A.Ü. Eğitim Bilimleri Enstitüsü ve Pegem A Yayıncılık.

4. Editörler tarafından yayına hazırlanmış bir kitapta makale ya da bölüm

Önce makalenin ya da bölümün yazarı, ardından makale ve bölüm ismi verilir. Editör varsa editörden önce, yoksa kitabın adından önce “in” kelimesi yazılır (İngilizce bir eser için).

Bjork, R.A. (1989). An adaptive mechanism in human memory. In H.L. Roediger and F.I.M. Craik (Ed.), *Varieties of Memory and Consciousness* (309-330). Hillsdale, NJ: Erlbaum.

Gülmez, M. (2006). Kesintisiz insan hakları öğretimi ve eğitimi. F. Sayılan ve A. Yıldız. (Ed.). *Yaşam Boyu Öğrenme*. (2. Bsk.) Ankara: Eğitim Bilimleri Enstitüsü ve Pegem A Yayıncılık, s. 84-105.

5. Çeviri kitap

Hollingsworth, P.M. ve Hoover, K.H. (1999). *İlköğretimde öğretim yöntemleri* (Çev. T. Gürkan, E. Gökçe ve D.S. Güler). Ankara: Ankara Üniversitesi Rektörlüğü Yayınları.

Freire, P. (1991). *Ezilenlerin pedagojisi* (Çev. D. Hattatoğlu ve Erol Özbek). İstanbul: Ayrıntı Yayınevi.

Çeviri kitaplardan yapılan alıntılar metin içinde gösterilirken yazarın soyadından sonra, sırasıyla orijinal tarih ve çeviri tarihi verilir. Örnek:

Hollingsworth ve Hoover'e (1991/1999) göre ..... dır.

Freire (1982/1991) okuma yazma öğretiminde, ... dır.

c. Ansiklopedi veya Sözlük

Türk Dil Kurumu. (1969). *Türkçe sözlük* (Genişletilmiş baskı). Ankara: TDK.

Ansiklopedi veya sözlüğün yazarı veya editörü varsa;

Sadie, S. (Ed). (1980). *The new grove dictionary of music and musicians*. (6th Eds. 1-20). London: Macmillan.

d. Sempozyumda Sunulan Yayımlanmamış Bir Çalışma

Johnson, R.S. (1991, January). *Early data on trauma symptom*. Paper presented at the First International Congress of Medicine, San Diego, CA.

Köklü, N. (Kasım, 1996). *Üniversite öğrencilerinin istatistik kaygı puanlarına etki eden faktörler*. Devlet İstatistik Enstitüsü Araştırma Sempozyumunda sunuldu, Ankara.

e. Doktora ya da Yüksek Lisans Tezleri

Öztürk, S. (2004). *Türkiye'de üniversite özerkliğinin mali, akademik ve yönetsel boyutlarıyla kamu ve vakıf üniversiteleri için betimlenmesi*. Yayımlanmamış doktora tezi, Ankara: Ankara Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü.

Almedia, D.M. (1990). *Fathers participation in family work*. Unpublished master's thesis, Canada: University of Victoria.

Kara, E. (1996). *Öğretmenlerin statü düzeyleri*. Yayımlanmamış yüksek lisans tezi, Ankara: Ankara Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü.

Kısaltmalar

b. : Bin, ibn

bkz. : Bakınız

Bsk. : Baskı

c. : Cilt

Çev. : Çeviren

Der. : Derleyen

Ed. : Editör

Eds. : Edisyon

h. : Hicrî

Haz. : Hazırlayan

krş. : Karşılaştırmamız

Ktp. : Kütüphane/Kütüphanesi

m.ö. : Milattan önce

m.s. : Milattan sonra

nr. : Numara

Nşr. : Neşreden

ö. : Ölümü

s. : Sayı

s. : Sayfa

Thk. : Tahkik eden

ty. : Tarih yok

vr. : Varak

yy. : Yayın yeri yok

ISSN
2547-989X

Sinop Üniversitesi
Sosyal Bilimler Dergisi

Araştırma Makalesi

Sinop Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, 5 (1), 1-26

Geliş Tarihi: 08.02.2021 Kabul Tarihi: 14.06.2021

Yayın: Ocak-Haziran 2021 Yayın Tarihi: 30.06.2021

<https://doi.org/10.30561/sinopusd.876841>

<https://dergipark.org.tr/sinopusd>

ŞAH İSMAİL HATAYÎ'DE “KUTUP/MEHDİ” İNANCI

“Bu dünya turdukça eger tursan da
On dünya dolusu kitap görsen de
Her harfine bin bir ma'na virsen de
Mürşid-i kâmile varmadan olmaz”
Şah İsmail Hatayî

Mehmet Emin BARS*

Öz

Safevi Devleti'nin kurucusu olan Şah İsmail (1487-1524), aynı zamanda büyük bir sanatçıdır. Şiirlerinde “Hataî/Hatayî” mahlasını kullanan Şah İsmail, XVI. yüzyılın en önemli Azeri-Türk şairlerindedir. Şah İsmail'in kurduğu devlet, Şiilik temeli üzerine inşa edilen tarikat devletidir. Devlet heterojen bir yapıya sahiptir. Çeşitli milletlere mensup insanları bir arada tutmaya çalışan Şah İsmail, halkın mücadele heyecanını canlı tutmak için şiirlerinde kutup/mehdi inancını sürekli işlemiştir. Çünkü Şah İsmail için şiir, ideolojik mesajların verildiği bir araçtır. Divan'ının yanı sıra Dehnâme ve Nasihatnâme adlı bilinen eserlerinde de bu ideolojik tavır açık biçimde görülmektedir. Sanatının ayırıcı niteliği şiirlerinde bir propaganda vasıtası olarak kullandığı ideolojisidir. Şah İsmail hem halifeleri hem de şiirleri vasıtasıyla kendisini Anadolu'daki konar-göçer Alevi Türkmen halkına mehdi olarak tanıtmıştır. Şiirlerinde bir tarikat şeyhi/mürşidi olarak görülmüştür. Şah İsmail, Erdebil sufiliğinin yanı sıra Akkoyunlu hanedanının da varisidir. Uzun Hasan'ın torunu olması ona siyasi bir karizma da katmıştır. Soylu bir aileye mensubiyeti, seçkin dinî lider dedesi Şeyh Safiyüddin'in mirası, soyunu Hz. Peygamber'e (sav) dayandırması, karizmatik ve olağandı-

* Doç. Dr., Bingöl Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, mebars@bingol.edu.tr, <https://orcid.org/0000-0001-6972-6860>.

şu kişisel özellikleri onun kutup/mehdi olarak görülmesini sağlamıştır. Şah İsmail iktidarı ele alıp tanrısal düzeni sağlayacaktır. Sosyal, siyasi, dinî kaosu sona erdirecektir. Şah İsmail'in çok kısa sürede büyük bir devlet kurmasını sağlayan en önemli nedenlerden biri de mehdilik iddiasıdır. Bu çalışmada Şah İsmail'in şiirlerinde kutup/mehdi inancının varlığı incelenmiştir. İncelemede Şah İsmail'in şiirleri esas alınmıştır. Şah İsmail'in kısa bir sürede ve çocuk denecek yaşta tahta geçmesinde, güçlü bir devlet kurmasında kutup/mehdi inancının etkisinin olup olmadığı araştırılmıştır. Şiirlerinde işlediği düşüncelerden yola çıkılarak Şah İsmail'in bu inancı siyasi güç kullanmada etkin biçimde kullandığı görülmüştür. Şah İsmail'in hayatı, içinde bulunduğu kültürel ortam, tasavvufun halk üzerindeki etkisi kutup/mehdi inancının halk üzerindeki tesirini arttırmıştır. Şah İsmail ile ilgili halk arasında efsaneler yaratılmış, mehdi olarak kabul edilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Şah İsmail, Safevi, Kutup, Mehdi, Şiir.

The “Qutb/Mahdi” Belief in Shah Ismail Hatayi

Abstract

Shah Ismail (1487-1524), the founder of the Safevi state, is also a great artist. Shah İsmail who uses the pseudonym “Hataî/Hatayî” in his poems, is one of the most important Azerbaijani-Turkish poets of the 16th century. The state established by Shah Ismail is the sect state built on the foundation of Shiism. The state had a heterogeneous structure. Shah İsmail, who tries to keep people from various nations together, has constantly cultivated the qutb / mahdi belief in his poems to keep the public's excitement of struggle alive. Because, for Shah Ismail, poetry is a tool in which ideological messages are given. In addition to his Divan, this ideological attitude is clearly seen in his well known works called Dehname and Nasihatname. The distinctive feature of his art is his ideology, which he used as a means of propaganda in his poems. Shah Ismail introduced himself as a mahdi to the nomadic Alevi Turkmen people in Anatolia through his caliphs and poems. He was seen as the sect sheikh / murshid in his poems. Shah Ismail is the heir to the Akkoyunlu dynasty as well as the sufism of Ardebil. Being the grandson of Uzun Hasan also added a political charisma to him. Being a member of a noble family, the legacy of his grandfather Sheikh Safiyüddin who was a distinguished religious leader, attributing his lineage to the Prophet Muhammad

(peace be upon him), and his charismatic and unusual personal characteristics made him be seen as a qutb / mahdi. Shah Ismail would provide the divine order with his political power. He would end social, political and religious chaos. One of the most important reasons for Shah Ismail to establish a great state in a very short time is the claim of mahdi. In this study, the existence of qutb / mahdi belief in Shah Ismail's poems has been examined. In the analysis, Shah Ismail's poems were taken as basis. It was investigated whether the qutb / mahdi belief had an effect on Shah Ismail's ascension to the throne in a short time and at the age of a child and on establishing a strong state. Based on the thoughts of Shah Ismail in his poems, it was seen that he used this belief effectively in using political power. The life of Shah Ismail, the cultural environment, and the effect of sufism on the people increased the influence of the qutb / mahdi belief on the people. Legends were created among the people about Shah Ismail and he was accepted as a mahdi.

Keywords: Shah Ismail, Safevi, Qutb, Mahdi, Poetry.

Giriş

Şah İsmail, Haydar ile Halime Begüm'ün üç oğlundan biridir. Çocukluğu çeşitli zorluklarla geçmiştir. Bir yaşındayken babası Şeyh Haydar'ın Şirvanşahlılarla mücadelesinde Akkoyunlular tarafından öldürülmesi üzerine kardeşleri ve annesi ile yaklaşık dört yıl İstahr Kalesi'nde hapsedilmiştir. Safevilerin desteğini almak isteyen Akkoyunlu hükümdarı Rüstem Bey tarafından kardeşleriyle birlikte Tebriz'e getirilmiş, Sultan Ali'nin öldürülmesinden sonra Safeviler tarafından şeyh olarak seçilmiş ve Erdebil'e kaçırılmıştır. Akkoyunluların takibi üzerine önce Reş'te, ardından Lahican'a gelmiştir. Burada Kadı Şemseddin Lahici'den Farsça, Arapça, Kur'ân-ı Kerîm, tefsir, İsnâaşeriyye Şiası usulünü ve Kızılbaş reislerinden savaş tekniklerini öğrenmiştir. Akkoyunlu Rüstem Bey'in ölümünden sonra İran karışmış, İsmail Anadolu'ya geçmiş, Kızılbaş Türkmenler tarafından büyük destek görmüştür. İsmail 1502'de Akkoyunlu Elvend Bey'in ordusunu yenilgiye uğratmış, Tebriz'de tahta çıktıktan sonra hızlı biçimde Şiileştirme politikasına yönelmiştir. Safevi Devleti'nin sınırlarını savaşlarla kısa sürede genişletmiştir. Şah İsmail'in Anadolu'da bulunan Kızılbaş Türkmenler üzerindeki nüfuzu Osmanlı Devleti'ni

rahatsız etmiştir. Şah İsmail çeşitli siyasi ve askerî mücadelelerden sonra büyük bir devlete sahip olmuştur. Yavuz Sultan Selim, 1514'te Şah İsmail'i Çaldıran'da yenilgiye uğrattıktan sonra kaçarak Dergezin'e çekilmiş, bütün çabalarına rağmen eski ihtişamlı günlerine kavuşamamıştır (Yılmaz, 2001: 39-42; Gündüz, 2010: 253-255).

Şah İsmail, saltanatını Şii boylarının desteğine dayandırmıştır. Hükümdarlığı İran, Azerbaycan ve Anadolu'daki Alevi-Kızılbaş zümreleri tarafından meşru olarak tanınmıştır. Erdebil sufilerinin ve özellikle atası Safiyyüddin İshak-ı Erdebili'nin nüfuzunu iyi kullanmıştır. Halk arasında kendisiyle ilgili efsaneler yaratılmıştır. Gölpınarlı ve Boratav'ın ifadeleriyle “yıllardır beklenen Şah'ın gelmekte olduğu propaganda edilerek bunlara âdeta Mehdî payesi verilmiştir” (2010: 8).

Şah İsmail-i Safevi, devlet başkanlığının yanında bir sanatçıdır. O, XVI. yüzyılın en önemli Türk şairlerinden biridir. Şah İsmail, şiirlerinde “Hataî/Hatayî” mahlasını kullanmıştır. Hatayî kelimesinin Tebriz'de bir yer veya Türk dilli bir kabilenin adı olduğu, kelimenin “hata, günah, yanlış” gibi anlamlarına bağlı olarak tasavvufta tevazuu simgelediği için kullanıldığı ifade edilmiştir (Yılmaz, 2001: 27). Ölümünden sonra Anadolu'da Şah İsmail'in şiirlerini örnek alan, “Hatayî” mahlasını kullanan çok sayıda Alevi-Bektaşî şair yetişmiştir. Bu durum hangi şiirlerin Şah İsmail'e ait olduğu konusunda karışıklıklara neden olmuştur (Anıl, 2010: 256). O, Alevi-Bektaşî edebiyatının yedi büyük şairinden biri kabul edilmiştir. Alevi-Bektaşî şairleri üzerindeki tesiri hâlâ devam etmektedir. Şiirlerinde sade halk Türkçesini kullanan Şah İsmail'in az sayıda Farsça şiiri de bulunmaktadır. Şiirleri Azeri Türkçesinin en işlek örneklerini oluşturmaktadır. Hem hece hem de aruzla şiirler yazmıştır. Klasik tarzda şiirlerinin yanı sıra dinî-tasavvufî ve halk şiiri tarzında da şiirleri vardır. Özellikle nefesleri halk söyleyişlerinin en güzel örneklerini oluşturmaktadır. Sanatının ayırıcı niteliği şiirlerinde bir propaganda vasıtası olarak kullandığı ideolojisidir. Temizkan'ın ifadeleriyle “Anadolu'daki Alevîlere gönderdiği propagandacı halifelerin kendisini bir Mehdî müjdecisi, hatta Mehdî olarak tanıtmaları, onu yüceltme ve ona manevî kimlik kazandırma maksadına yöneliktir” (2001: 23). Çağdaşları ve hayranları tarafından “sahib-i seyf ü kalem” şeklinde

adlandırılan Şah İsmail, Arapça ve Farsça bilmesine rağmen bir tarikat şeyhi/mürşidi edasıyla şiirlerini Türkçe yazmıştır.

Orta Çağ'da bir siyaset anlayışının ya da bir devletin ayakta kalabilmesi için bir ideolojiye dayandırma olgusu mevcuttu. Şah İsmail'in kurduğu devlet de bu olguya uygun biçimde yapılandırılan bir tarikat devletiydi. Bundan dolayı Şah İsmail'in devletini kurduktan sonra yaptığı işlerden birisi, On İki İmam Şiiliği'ni devletin resmî mezhebi ilan etmesi olmuştur (Kaplan, 2019: 314). Devlet, Şiilik temeli üzerine inşa edilmiştir. Safevi Devleti heterojen bir yapıya sahipti. Çeşitli milletlere mensup insanlar Şah İsmail tarafından Şiilik ideolojisi altında birleştirilmiştir. Nitekim aşk konulu az sayıdaki şiirlerinin dışında tüm şiirlerinde Şiilik ideolojisi yapılmıştır. Şah İsmail, halkının mücadele heyecanını canlı tutmak için şiirlerinde bu inancı sürekli işlemiştir. Şah İsmail için şiir, ideolojik mesajların verildiği bir araçtır. Divan, Dehnâme ve Nasihatnâme adıyla bilinen eserlerinde bu ideolojik tavır açık biçimde görülmektedir.

1. İslam Düşüncesinde Kutup/Velayet/Mehdi İnancı

Bir kurtarıcının geleceği düşüncesi hem ilkel inançlarda hem de büyük dinlerde vardı. Bu beklenti toplumsal bozulmaların, karışıklıkların arttığı dönemlerde daha da güçlenmiştir. Dünyada istenilen mutluluğu elde edemeyen insanlar, bu karanlık dönemin sona ereceğini, geceden sonra gündüzün gelmesi gibi aydınlık günlerin geleceğini umut etmişlerdir. Kadim inançlarda görüldüğü gibi İslamiyet'te de ortaya çıkan mehdilik inancı böyle bir umudun neticesinde ortaya çıkmış ve İslam düşüncesi içerisinde kendisine geniş bir taraftar kitlesi bulmuştur. Bu kitle çoğu zaman pasif olarak görülse de zaman zaman aktif bir protest tavrı sergilemiş, bu tavrın sonuçları geniş kapsamlı olmuştur.

İslamiyet'teki mehdi inancı büyük oranda Yahudi ve Hıristiyan dinindeki mesih inancının etkisiyle şekillenmiştir. Yahudiler mesihin yalnızca İsrailoğulları için bir kurtarıcı olduğuna, Hristiyanlar İsa Mesih'in ona inanan herkesi kurtuluşa erdireceğine ve dünya krallığında bir cennet hayatı yaşanacağına inanırken İslami-

yet'te mehdinin bozulan düzeni sağlayacağına, adaleti yeniden tesis edeceğine, kimsenin haksızlığa uğramayacağı bir ideal toplum düzeni yaratacağına inanılmıştır (Baraç, 2019: 28-29).

Kur'ân-ı Kerîm'de, Buhârî ve Müslim'in hadis kitaplarında mehdi kelimesi geçmemektedir (Fığlalı, 1982: 202). Ancak Ahmed b. Hanbel, İbn Mâce, Ebû Dâvud, Tirmizî, Hakîm, Taberânî gibi muhaddisler mehdi konusunda Hz. Peygamber'e (sav) atfedilen sözleri nakletmişlerdir. Bu metinlere göre mehdi mutlaka gelecektir. Mehdi, Hz. Hasan ile Hz. Hüseyin'in soyundan olacaktır. Adı Hz. Peygamber'in (sav) adı, babasının adı da ona uygun olarak Abdullah olacaktır. Bütün Müslümanlar onun hâkimiyeti altına girecek, o bozulan düzeni geri getirecek, dünyayı adaletle idare edecektir. Onun hakimiyeti beş, yedi veya dokuz yıl sürecek, iktidarının bitiminde kıyamet kopacaktır (Yavuz, 2003: 371).

Önce Şiilerde, Emevilerde ve Abbasilerde ortaya çıkan mehdi inancı sonrasında Sünniler tarafından da benimsenmeye başlanmıştır. Her İslam mezhebi kendisine göre farklı bir mehdi profili çizmiş, kendi mehdisini yaratmıştır. Mehdilik fikri siyasi, sosyal ve dinî kaygılardan ortaya çıkmıştır (Fatiş, 2017: 212). İslam tarihinde siyasi iktidarı ele geçirmek isteyen çok sayıda kişi tarafından kullanılmış, bu kişiler kendilerini mehdi ilan ederek büyük hadiselerle sebep olmuşlardır. Bu hususla ilgili Kütüb-i Sitte gibi İslam uleması tarafından sahih kabul edilen hadis mecmualarında kurtarıcı niteliğiyle mehdinin geleceğine dair rivayetlerin yer alması Sünni gelenekte de bu inancın yayılmasını sağlamıştır. Mehdi inancı Şii inançlarında imanın esaslarından biri olarak kabul edilirken Sünni inancında bir müjde olarak algılanmış, imanın esaslarından birini oluşturmamıştır (Yıldız, 2018: 659).

Kurtarıcı niteliğine inanılan mehdinin çoğunlukla dünyanın sonlarına doğru geleceği düşünülmüştür. Beklenen kurtarıcı tanrısal niteliklerle donatılmıştır. Tanrısal niteliklere sahip olduğu olağanüstü doğumundan itibaren kendisini gösterecektir. Mehdi zor şartlar altında tanrısal ilham ve vahiyle problemleri çözecektir. Her inanç sistemi mehdinin kendi dinlerinin yayılma merkezlerinde ortaya çıkacağına inanmıştır. "Ülke içinde halkına cennet saadetini tattıracak olan mehdi ideal

bir devlet adamı, sosyal reformcu, dinin kurallarını hayata geçirecek peygamber ve rahip olarak tasavvur edil[miştir]” (Sarıkçıoğlu, 2003: 370). Mehdinin ölümünden sonra dünya hayatında tekrar düzen bozulacak, karmaşa başlayacaktır.

Kutup inancı da İslam tasavvufunda önemli bir yer tutmuştur. Kutup “değirmen taşının mili” anlamına gelir. Büyük değirmen taşı, milin etrafında döndüğü gibi bütün âlem de kutbun etrafında döner. Manevi derecesi büyük olan kutup, âlemin ruhudur. Âlemde mutlak güç ve yetki yalnızca Allah’ındır. Kutup kendi kafasına göre değil Allah’ın izniyle hareket eder (Cebecioğlu, 2009: 385). Kutup/gavs tasavvufta dünyanın ve âlemin manevi yöneticisi olduğuna inanılan, veliler zümresinin en üst tabakasında yer alan velidir. O, kutbiyyet makamında bulunur. Kutbun altında ona bağlı olan çok sayıda veliler grubu vardır, onların başında da birer kutup vardır. Bu durumda en baştaki veli “kutb-ı aktab (gavs-ı azam)”dır.

Kutup inancı velayet teorisine bağlı olarak hem ortodoks hem de heterodoks sufi zümrelerinde gelişen bir inançtır. Velilerin başında bulunan kutb-ı aktab, başka bir veliyi veya kutbu azletme veya tayin etme yetkisine de sahiptir. Kutba yüklenen zaman ve mekâna bağlı olmamak, varlığının ezeli olması gibi nitelikler Allah’a aittir. İslam uleması arasında Allah’ın birtakım vasıflarının kutuplara yüklenmesi eleştirilmiş, İslam’ın tevhit inancına ters olduğu vurgulanmıştır (Ateş, 2002: 498). Tarikatlarda geniş bir biçimde yer alan kutup, Allah tarafından hem maddi hem de manevi otorite olarak görevlendirilen kişidir. Kutup mertebesine ulaşan kişide Allah’ın tüm sıfatları tecelli eder. “Sahib-i zaman” sıfatıyla kötülükleri, zulmü kaldırmak onun görevidir. Her iki dünyanın sahibi olması nedeniyle kutup, bu dünyadaki siyasal iktidarın da sahibidir. Onun dışındaki iktidarlar meşru değildir.

Kutup tasavvufun ilahi birtakım sıfatlarla süslediğı ve “insan-ı kâmil” olarak adlandırdığı ideal insandır. İnsan velayet mertebesindeki tüm basamakları geçerek “insan-ı kâmil” olur ve ilahi gerçeklere ulaşır¹. Kutup, velayet teorisindeki piramidin en tepesindeki velidir. Bu anlamda kutup inancı, velayet teorisine göre ortaya çıkmıştır.

Tasavvufta mehdi, kutup ve abdalların oluşturduğu topluluklar “ricalü'l-gayb” olarak adlandırılmıştır. Ricalü'l-gayb telakkisi, gerek dünyadaki düzenin sağlanması, korunması gerekse de manevi âlemdeki düzenin devamı, iyiliklerin arttırılıp kötülüklerin azaltılması için bazı kulların özel olarak görevlendirildiği inancına dayanır. Bu kimseler herkes tarafından bilinmediklerinden, birtakım sırlara vakıf olduklarından rücalü'l-gayb olarak adlandırılmışlardır. Ricalü'l-gayb'ın en yüksek noktasında kutup bulunmaktadır. Kutbun yanında iki imam bulunur, kutup ile iki imama “üçler” denir. Onların altında “evtad” adı verilen âlemin dört yanında görevli dört veli vardır. Kutup, iki imam, dört evtaddan oluşan yedilere “abdal” denir. Bunlar her asırda mevcuttur ve sürekli seyahat halindedirler (Uludağ, 2008: 81-82).

2. Şah İsmail Hatayî'de Velayet Teorisi ve Kutup Doktrini

İslam tarihinde mehdi inancı Hz. Hüseyin'in Kerbela'da şehit düşmesinden sonra ortaya atılmıştır. Şii gruplar hilafetin Hz. Ali'nin soyundan gelenlere ait olduğunu iddia etmişlerdir. Hz. Hüseyin'in şehadetinden sonra Hz. Ali'nin oğlu Muhammed b. Hanefiyye bir grup Müslüman tarafından halife ilan edilmiştir. Onun ölmediği, Radv Dağı'nda olduğu ve ahir zamanda geri gelip yeryüzünde adaleti ve huzuru sağlayacağına inanılmıştır. Bu düşünce Hicri I. yüzyılın ikinci yarısından sonra meydana çıkmış, önce Şiiler arasında yayılmış, sonra Sünniler arasında da kabul edilmeye başlanmıştır. İmamiye Şiası, Muhammed b. Hasan'ı mehdi olarak kabul etmiştir. O, ahir zamanda Deccâl'in gelişinden sonra ortaya çıkacak, iktidarı ele alıp tanrısal düzeni sağlayacaktır. Onun gelişiyile toplumdaki tüm sosyal, siyasi, dinî kaos sona erecektir (Fığlalı, 1982: 198; Ayğın, 2019: 244). Buna göre Mehdi inancında bir anlamda altın bir çağ tasvir edilmektedir. Nitekim mehdi tabiptir, şifa kaynağıdır, doğru yolu gösterir. Bulduğu zamanda sözü geçen kişidir. Evliyaların sırrının sahibidir. Mehdinin temel misyonu bozulan din ve dünya düzenini yeniden tesis etmektir.

Şah İsmail'in ortaya çıktığı dönem Doğu Anadolu ve İran coğrafyasında siyasi, sosyal, ekonomik bozulmaların arttığı, halkın mutlu olmak için çeşitli yollar aradığı bir bunalım devridir. Bunalımların yaşandığı bir zaman ve mekânda dünyaya gelen Şah İsmail, velayet teorisini ve kutup doktrinini etkin biçimde kullanmıştır. O kendisini zamanının kutbu olarak ilan etmiş, bunun doğal sonucu olarak da hem dinî hem de siyasi otoritenin tek sahibi olduğunu iddia etmiştir. Bu bakımdan önce mehdilik inancının Şah İsmail'e yansımaları, ardından bu inanca bağlı olarak ortaya çıkan dinî otoritenin sonucunda elde edilen siyasi güç üzerinde durulacaktır.

2.1. Kutup/Mehdi İnancının Şah İsmail'e Yansımaları

Şah İsmail, şiiri ideolojisi için bir araç olarak kullanmıştır. Onun için şiir bir propaganda vasıtasıdır. Halk üzerinde hakimiyet kurmak için mehdilik inancını sıkça işlemiştir. Şah İsmail, şiirlerinde sıradan bir kişi olmadığını, birtakım ilahi sırlara sahip olduğunu dile getirmiştir. O, nübüvvetin ve velayet sırrının sahibidir:

“Nübüvvet mendedür sırr-ı velâyet
Muhammed Mustafa'nun perverîyem” (448)².

Nübüvvet “peygamberlik, risalet” demektir. “Allah'ın vahiy yoluyla öğrettiği bilgileri ve O'nun emirlerini insanlara ulaştırıp ilâhî elçilik görevini yapma[k]” (Yavuz, 2007: 279)'tır. Fârâbî ve İbn Sînâ gibi bazı İslam filozofları ise nübüvveti “olağan öğretme ve öğrenme araçlarına başvurmadan sahip olunan bilgi” (Yavuz, 2007: 279) olarak tanımlamışlardır. Şah İsmail burada bir peygamber olduğu iddiasından ziyade sahip olduğu, kendisine verilen bilgileri kastetmektedir. Nitekim hemen ardından velayet sırrının sahibi olduğunu ifade eder. Veliler, peygamberlerin varisleridir. Şah İsmail elçilik görevini yerine getiren son peygamber Hz. Muhammed (sav)'i sever, çünkü onun nübüvveti kendisiyle devam etmektedir. Şah İsmail velayet bahçesinin bağbanıdır:

“Velâyet bâğçesinün bâğbânı
Üzin açdı cihân-ı enver oldı” (246).

Şah İsmail'in sahib olduğu sır bilmeyenlere, cahillere açılmamalıdır. Onlar sırrın değerini bilmezler. Nitekim bir cevherin, incinin değerini ancak alıcısı, müşterisi bilir. Veliler gizli hazinelerin sahibidir. Bu hazine herkese açılmaz. Aksi halde nadanlar hazineyi talan eder:

“İy Hatâyî bu sırrı harc eyleme nâdâne sen
Gevherün kadrini bilmez ger haridâr olmasa” (278).

“Eylemez hergiz Hatâyî sırr-ı Hakkı halka fâş
Çünkü birdür seri anun sahlamaz ser-dâr-ı iki” (544).

Şah İsmail sırların herkese açılmamasını başka şiirlerinde de dile getirir. Herkes velayet denizinde yıkanmalıdır. Gözleri görmeyenler, aklı kıt olanlar bu sırlardan habersizdir:

“Velâyet bahrine yol bulmayanlar
Gözi a‘mâ ve ahmak bî-hâberdür” (297).

Hakk'ın sırrı kıymetlidir. Bu sözler söyleyenin/aracının değildir. Veliler, kutuplar Allah ile kullar arasında ancak birer aracıdır. Kendilerine verilen emaneti değiştirmezler. Allah'ın sözlerini olduğu gibi aktarır; içine hile, yalan katmazlar:

“Hak budur sözime hile katmazam
Herkes bu sırrı ‘ayan itmezem
Kıymeti bilinmez yerde satmazam
Ben bu nasihatı bir cândan aldum” (628).

Kutup, âlemde Allah'ın nazargâhıdır. Bu makam ancak Hz. Peygamber'in (sav) varislerine bağışlanmıştır. Bu anlamda kutup, peygamberliğin manevi hüviyetini temsil eder. Kutup âlemin merkezinde bulunurken, maddi ve manevi bütün varlıklar onun etrafında döner. Âlemdeki düzenin koruyucusudur. Şah İsmail de kendisini maddi ve manevi âlemin düzenleyicisi/lideri olarak görür. O, yakın ilmine mazhar olmuş, Hakk'ın sırrını idrâk etmiştir:

“ ‘Aynel-yakîn Hak sırrına idrâk iden insân idüm
İy ma‘rifetden bî-haber insafa gelgil bî-hayâ” (277).

“Kutb-ı aktab” ferdaniyet mertebesine ulaştığında onun iradesi Allah’ın iradesi olur. Ferdaniyet mertebesinde mekân ortadan kalkar. Varlık zaman ve mekândan münezze olur. Şah İsmail de kendisini bu makamda görür. Nitekim varlığının ezeli olduğunu söyler. O, ezeli varlığıyla zaman ve mekâna bağlı değildir:

“Yir yoh iken gök yoh iken tâ ezelden var idüm
Gevherün yek dânesinden ileri pür-kâm idüm” (440).

Şah İsmail sıradan biri değildir. Cihana gelişi de yeni değildir. Çünkü o, Hz. Muhammed (sav)’in nurunu, Hz. Ali’nin sırrını taşır:

“Muhammed nûrından ‘Alî sırrından
Hakikat bahri içre gevherem men” (475).

Bu bakımdan kimse onun cihana gelişini bir zamana bağlamamalıdır. O, ezelden beri vardır. Şahın (Hz. Ali’nin) emriyle gelmiştir:

“Ezelden gelmişem şâh emri ilen
Sagınmagil cihâna şimdi geldüm” (450).

Şah İsmail cihan sevdasından uzaktır, ancak zamanın kutbu/mehdisi olarak o her iki dünyanın da sahibidir. Güneş ve ay onun emrindedir:

“Menem ol fâil-i mutlak ki dirler
Menüm hükmümedür hurşid ile mâh” (522).

Şah İsmail’in ezelden beri var olduğunu, insan bedeniyle görüldüğünü ve kimsenin sırrını bilmediğini ifade etmesi özel olarak görevlendirildiğini, ricalü’l-gayb topluluğundan biri olduğunu göstermektedir:

“Girdüm âdem cismüne kimsene bilmez sırrımı
Men bu Beytu’llâh içinde tâ ezelden var idüm” (441).

Şah İsmail, abdallardan biridir. Abdalların sürekli seyahat halinde olmaları zaman ve mekâna bağlı olmamalarını da izah etmektedir. Onlar cihanın dedikodusundan, boş sözlerinden uzaktır:

“Bugün abdâllaruz âzâd iy şâh
Cihânın kâl ü kıylinden berîyüz” (241).

Bu açıklamalar ışığında Şah İsmail'in şiirlerine bakıldığında onun kendisini kutup/mehdi olarak gördüğü anlaşılmaktadır. Kutup, dünyanın ve âlemin manevi yönetiminin en üst tabakasında bulunan ve ona bağlı çok sayıda velinin olduğu kişidir. Şah İsmail de velayet sırrının sahibi olarak yönetimin en üst tabakasındadır ve gizli bilgilere sahiptir. O, peygamberlerin varisidir ve Allah tarafından emanet edilen sırları insanlara aktarır. Maddî ve manevî varlıkların etrafında döndüğü Şah İsmail, bir otorite olarak bu âlemlerin düzenleyicisidir. O, zamanının kutbu olması dolayısıyla zaman ve mekâna da bağlı değildir. Şah İsmail, üzerinde Allah'ın sıfatlarını taşıdığını iddia etmekte, kendisini hem dinî saltanatın hem de dünya saltanatının sahibi olarak görmektedir. Bu bakımdan onun dışındaki iktidarlar (dinî ve dünyevi) da meşru değildir.

2.2. Kutup/Mehdi-Siyaset İlişkisi ve Kutup/Mehdi İnançının Şah İsmail'in Siyasi Beklentilerine Yansımaları

Safevi tarikatı XII. yüzyılda Şah İsmail'in atalarından Şeyh Safiyyüddin İshâk-ı Erdebilî tarafından kurulmuştur. Tarikatın tasavvufî kaynağını Halvetilikle Kalenderilik oluşturmuştur. Tarikat kısa sürede geniş alana yayılmış ve Şeyh Cüneyd döneminde siyasi nitelik kazanmaya başlamıştır. Şeyh Cüneyd halifeliği esnasında ecdat kıyafetlerini terk edip sultanlar gibi giyinmiştir. Anadolu'da Türkmenler arasında yaptığı propagandalarda binlerce mürit toplamıştır. Uzun Hasan'la kurduğu akrabalık ilişkisi tarikatı için uygun siyasi zemin meydana getirmiştir. Oğlu Haydar'la beraber teşkilatlanma hız kazanmış, müritleri kızıl başlık taktıklarından "Kızılbaş" olarak adlandırılmaya başlamıştır. Şah İsmail'in tarikatın başına geçtiği dönemlerde müritler şeyhlerine taassup derecesinde bağlanmışlardır. "Safevîliğin Anadolu müritleri, Mehdi olarak telakki ettikleri Şah İsmail'e, sosyal ve manevî aczden kurtarıcı bir lider olarak kayıtsız şartsız itaat etmişlerdir" (Yılmaz, 2001: 33). Şah İsmail'e müritlerinin taassup derecesindeki bağlılıklarını sağlayan en önemli inanç kutup ve mehdi telakkileri olurken bunun yayılmasını sağlayan en önemli araç da şiirleri olmuştur. Şah İsmail'in şiirlerinde işlenen düşünceler onun

insanüstü bir varlık olarak görülmesini sağlayan temel kaynaklardan birini oluşturmuştur.

Türk dinî ve fikrî hayatında, uzun tarihî süreç içerisinde, çok sayıda din ve inanç sistemi görülmüştür. Gök Tanrı inancından İslamiyet'e kadar kabul edilen tüm inançlar, Türk sosyal ve siyasi hayatını da doğrudan şekillendirmiştir. Türkler tarafından kabul edilen inançlar arasında en geniş kapsamlısı ve uzun süreli İslamiyet olmuştur. Türk tarihinde zaman içerisinde İslam'ın birbirinden farklı yorumları meydana gelmiştir. Sünni (ortodoks) İslam yanında heterodoks³ İslam adı verilen İslamî yorum da oluşmuştur. Ocak (2010a: 22-26) heterodoks kelimesinin üç farklı boyutundan söz etmektedir: Siyasal boyutta siyasi iktidarların desteğini alan ortodoksiyi temsil eder. Örneğin Osmanlı Devleti'nde Sünnilik ortodoksiyi, İran'da heterodoksiyi temsil eder. Sosyal boyutta ortodoksi merkezi inancı, heterodoksi çevrenin inancı olarak sosyal tabanını daha ziyade kırsal kesim oluşturur. Teolojik boyutta ise ortodoks sınırları belli bir teolojiye sahiptir. Ancak heterodoksi merkeze karşı bir tepkinin sonucudur, bu bakımdan senkretik bir yapıya sahiptir. Türk tarihinde İslam heterodoksisi konar-göçer zümreler arasında sözlü kültüre dayalı biçimde İslam öncesi inanç sistemleri ve gelenekleri ile İslam'ın kitabi yorumunun birleşimiyle oluşmuştur. Bu inanç sistemi içinde, farklı Türk zümrelerinin eski inanç kalıntıları yoğun şekilde yer almıştır.

Şah İsmail tarafından bir devlet dini haline getirilen Şiilik, Safevi Devleti'nde siyasi iktidarın desteğiyle Anadolu'da heterodoks bir yapı sergilemiştir. Safevilerin ortodoksisini temsil eden Şiiliğin sosyal tabanını Doğu Anadolu Türkmenlerinin de içerisinde bulunduğu kırsal kesim meydana getirmiştir. Şiilik, merkezi temsil eden İslam ortodoksisine bir tepki olarak ortaya çıkmış, içerisinde çok sayıda inanç sistemini, geleneği barındırmıştır. Osmanlı Devleti'nde Doğu Anadolu'daki konar-göçer halk içerisinde sözlü gelenek yoluyla geniş taraftar kitlesi bulan Şiilik, İslam öncesi inanç sistemleri ile beraber İslam'ın kitabi anlayışını da içerisinde barındırmıştır. Osmanlı-Safevi mücadelesinin temel nedenini Şiiliğin Doğu Anadolu'da yoğun biçimde propaganda edilmesi sonucunda ortodoks düşün-

ceyi temsil eden Osmanlı siyasi otoritesinin varlığının tehlikeye girmesi oluşturmuştur.

Türk sosyal tarihinde merkezî yönetim ile kırsal kesim arasındaki çeşitli çatışmalara, anlaşmazlıklara bağlı olarak isyanlar görülmüştür. Babailer, Şeyh Bedrettin isyanı bunlardan sadece ikisidir. Bu isyanlar ilahi bir düzenin kurulmasını sağlayacak ilahi niteliklere sahip kurtarıcı (mehdici, mesiyantik) beklentisi sonucu ortaya çıkmıştır. Ocak (2010b: 49) bu isyanların liderlerinde isyan hareketine girişmeden önce bir mağaraya çekilerek uzunca bir süre inziva hayatı yaşadıklarını, sonrasında Tanrı'dan bir mesaj üzerine harekete geçtiklerini, taraftarlarını bu şekilde ayaklanmaya çağırdıklarını ifade eder. İslam'ın heterodoks yönünü temsil eden bu kişiler, ortodoks İslam'ın taraftarlarınca şiddetli bir tepkiyle karşılanmış, çeşitli suçlamalarla itham edilmiş, mehdilik ve hulul iddiasıyla zındık ve mühlit ilan edilerek şeyhülislamın fetvalarıyla idam edilmişlerdir (Ocak, 2010c: 50-51). Bu idamlarda mevcut tarikatların vahdet-i vücud düşüncesine paralel bir “kutub/mehdi” telakkisiyle hareket edip siyasi iktidarı eleştiren bir yapı kazanması önemli bir etken olarak görülmüştür. Dinî ve siyasi otoritenin temsilcisi oldukları iddiasına sahip kutub/mehdi merkezli doktrinler, bu tür ortamların yarattığı tepkilerin sonucudur⁴. Şah İsmail hareketi de böyle bir ortamın ürünüdür. Şah İsmail dönemi Safevi Devleti gücünü içinde bulunduğu şartlardan ve bu telakkiden almıştır.

Ocak, Selçuklu ve Osmanlı dönemi sufi çevrelerinin siyasal iktidarla ilişkisini iki kategoriye ayırır: a) İlk grup Sünni şehirli sufilerin oluşturduğu, siyasal iktidar ile uyumlu ilişkiler içinde bulunan “conformist sufilik”, b) ikinci grup çoğunlukla Sünni Müslümanlık dışındaki konar-göçer, kırsal kesimden meydana gelen, militan karakterli “non-conformist sufilik”tir (2010d: 76-77). Mevleviler, Halvetiler, Nakşibendiler siyasal iktidarla iyi geçinen, Sünniliğin müdafileri olarak conformist sufilere; Kalenderiler, Melamiler yönetimin gizli muhalifleri olarak non-conformist sufilere örnek olarak verilebilir. Bu yönüyle Şiiiliğin bir kısım konar-göçer, kırsal halk arasındaki etkinliği, özellikle Şah İsmail'in şahsında büyük

bir devlet kurma idealini besleyen militarist karakteri ile non-conformist sufilik niteliğini taşır.

İran'ın bir bütün olarak Şiileşmesi Safevi Devleti dönemindedir. Şah İsmail tarafından kurulan devletin resmî mezhebi İsnâaşeriyye Şiiliği'dir. Safevilerin kökeni Erdebil Tekkesi'ne dayanmıştır. Erdebil Tekkesi dinî ve siyasi hadiselerin merkezinde bulunmuştur. Özellikle “Şeyh İbrahim'den sonra tekkenin başına yerleşik teamüle uygun olarak oğlu Şeyh Cüneyd (ö. 864/1460) yerine, o zamanlar bölgede hâkim olan Karakoyunluların dünürü olan Cüneyd'in amcası Şeyh Cafer'in geçmesi ve Cüneyd'in Erdebil'den uzaklaştırılması, aynı zamanda tekkenin politikleşme tarihinin de başlaması anlamına gelmiştir” (Kaplan, 2008: 184-185). Şeyh Cüneyd her geçen gün artan taraftarlarının etkisiyle şeyhlik postunun yanında siyasi hakimiyet kurma hevesine kapılmıştır. O zamana kadar bir tarikat olan Safevilik, Şeyh Cüneyd'in gayretleriyle tarikat devleti olma yönünde ilerlemiştir. Şeyh Cüneyd'in Akkoyunluların davetiyle Diyarbakır'a gitmesi, Akkoyunlu beyi Uzun Hasan'ın kız kardeşi ile evliliği, manevi nüfuzunun yanına siyasi bir güç de katmıştır. Annesi Akkoyunlu hükümdarı Uzun Hasan'ın kızkardeşi olan Şah Haydar'ın dayısının kızı Alemşah Halime Begüm ile evlenmesi siyasi gücü daha da arttırmıştır (Gölpınarlı, 1969: 231-236; Temizkan, 2001: 14-18; Kaplan, 2019: 73).

Şah İsmail'in çok kısa sürede geniş halk kitleleri üzerinde etkili olmasını sağlayan en büyük niteliği mehdi olarak kabul edilmesidir. Mehdi eskatolojik kurtarıcı bağlamında “ahir zamanda ortaya çıkacak, yeryüzünde zulüm ve sıkıntıları sona erdirerek adalet ve mutluluğu hâkim kılacak, Allah'ın seçtiği bir liderdir” (Ayğın, 2019: 243). Mehdi tasavvurunun bulunduğu inançların çoğunda geleceği beklenen seçilmiş kişiden siyasi başarılar beklenmiştir. Yeni Gineliler, Kızılderililer, Kuzey Amerika Yerlileri, Aztekler, eski Mısırlılar, Hindular, Mecusiler, Yahudiler, Müslümanlar gibi birçok halk, gelecekte bir hükümdarın gelip yabancıları ülkelerinden kovacağına, refah ve adalet getireceğine inanmıştır (Sarıkcıoğlu, 1997: 78-81).

Kurtarıcılar Tanrı'nın düzenini geri getirecek, gerçekleri anlatacak, dini ihya edeceklerdir. Bunlara din ve dünya işlerinde yardım edecek insan, hayvan veya meleklerden oluşan yardımcıları vardır. Mehdi Tanrı'nın düzenini getirmeye çalışırken onun çalışmasını engellemeye çalışacak düşman ve muhalifleri de ortaya çıkacaktır. Mehdilik telakkisi bazı sufi zümrelerinde "müceddid" şeklinde ortaya konulmuştur. Ebu Dâvud'dan alınan bir hadiste "Allah her yüzyılın başında bu ümmete dinlerinde yenileme yapacak (yüceddidü) birini gönderir" (Ebû Dâvud, Melâhim: 1'den akt. Görgün, 2011: 234) denilmiştir. Bu hadis hem klasik hem çağdaş âlimler tarafından tekrar edilmiştir. Buradaki yenilenme dinde bir değişiklik yapmak değildir. Zaman içerisinde dinle ilgili zayıflayan bağları yeniden kuvvetlendirmektir. Tecdid kavramı çoğunlukla insanların kendilerini rahat hissetmedikleri dönemlerde ortaya atılmıştır. Nitekim "Osmanlı Devleti'nin güçlü olduğu, ülkede istikrar ve refahın yaygın bulunduğu dönemlerde tecdid konusunun bir mesele haline gelmemesi bu yönden önem taşır" (Görgün, 2011: 234).

Şah İsmail'in Safevi Devleti, Osmanlı Devleti'nin kendi içinde birtakım sorunlarla mücadele ettiği bir dönemin ürünüdür. Mehdi/kutup/müceddid olarak kabul edilen Şah İsmail'in çıktığı böyle bir devirde geniş taraftar kitlesini etkilemesi döneminin sosyal, siyasi ve ekonomik şartlarıyla yakından ilişkilidir. Ancak müceddid inancı bütün sufi çevrelerinde itibar görmemiştir. Bazı zümrelere göre mehdinin niteliklerine sahip olacak müceddid, Fatıma'nın neslinden olacak, Şiilere yapılan zulümleri sona erdirecek, dünyada teokratik bir düzen inşa edecektir (Aydın, 2019: 256). Şah İsmail de Şiilere yapılan zulümleri sona erdirmeye amacıyla ortaya çıkmıştır. Hâkimiyeti altında yaşayan halkı Şiiliğe zorlaması, özellikle Sünni kesime karşı yaptığı kısımlar, teokratik bir tarikat devleti kurma ideali, soyunu Hz. Ali'ye bağlama gayretleri mehdinin niteliklerini üzerinde taşıyacak olan müceddidi hatırlatmaktadır. Şah İsmail'in şiirlerinde Hz. Ali ideal bir tip olarak karşımıza çıkmaktadır. Hz. Ali âdeti Şah İsmail'in suretinde yeryüzüne tekrar inmiştir. Şah İsmail birçok şiirinde Hz. Ali'nin soyundan gelmenin övüncünü dile getirmiştir:

“Şâh-ı merdân ‘Alî’nün âliyem evlâdiyem
Zülfikar u tâc u Düldül uş nişânı mendedür” (303).

“Menüm bu tendeki cânım ‘Alîdür
Menüm hem dîn u îmânım ‘Alîdür.” (304).

Şah İsmail, Akkoyunlu Devleti’nin varisi olarak soylu bir aileye mensuptur, seçkin dinî lider dedesi Şeyh Safiyüddin’in varisidir, aynı zamanda Hz. Muhammed (sav) ve Hz. Ali’nin doğrudan soyundan geldiğini iddia etmiştir. Tüm bu nitelikler karizmatik ve olağandışı kişisel özellikleriyle süslendirildiğinde onun mehdilik/kutupluk makamına kolayca oturmasına yetmiştir. Şah İsmail, Hz. Muhammed’in (sav) dinini yeniden ihya etmek için gelmiştir. O, bu dinin gizli sırlarını taşıyan Ali’nin esrarına sahiptir:

“Açaram dîn-i Muhammed mezhebin îmân için
Lâ fetâ illâ ‘Alî⁵ ol sırr-ı pinhân mendedür” (304).

Mehdi inancı Şii inancının temel akidelerinden biridir. Bu inanç, siyasal baskı altında yaşamaya çalışan Şia zümresinin geleceğe ümitle bakmasını sağlayan bir güç olmuştur. “Çünkü Hz. Ali ve Ehl-i Beyt adına yola çıkan bu fırkalar, İslam cemiyetinde vukû bulan siyasî çekişmelerden en fazla müteessir olan kitlelerdi” (Fığlalı, 1982: 203-204). Şiilere göre Hz. Peygamber’den sonra Hz. Ali onun yerine tayin edilmiştir. Bu yüzden Şah İsmail’in şiirlerinde üzerinde en fazla durduğu isim Hz. Ali’dir. Hz. Ali her vesile ile anılır:

“Ol kerâmet kânısın kim Hak Te‘âlâdan sana
Şark u garb u ‘arş u kürs oldı müsahhar yâ ‘Alî” (248).

“Nice kim enbiyâ vü evliyâ var
Kamusı katredür ‘ummân ‘Âlîdür” (371).

Selçuklu ve Osmanlı dönemlerinde kendisini “sahib-i zaman” ve “mehdi-i devran” olarak gören çok sayıda heterodoks inanca sahip sufi ortaya çıkmıştır. Kutup veya mehdinin siyasi bir misyonu vardır. Şah İsmail de mehdilik iddiasıyla siyasal iktidar kurmak için yola çıkmıştır. Velayet piramidinin en tepesinde kendi-

sini gören ve müridlerini buna inandıran Şah İsmail, manevi otorite ile beraber siyasi otoritenin de sahibi olduğu iddiasını tekrarlamıştır. O sahib-i zaman ve mehdî-i devrandır. Doğu Anadolu’da eski Türk inançlarının izlerini hâlâ taşıyan göçebe Türkmenler Şah İsmail’i kutup/mehdî olarak kabul etmiş, Osmanlı saltanatına karşı Safevi şahlığını desteklemişlerdir. Şah İsmail devlet tacıyla, zamanın mehdîsi olarak ortaya çıkmıştır:

“Bahâdır gaziler kopdı başında tâc-ı devlet var
Budur Mehdî zamân devri cihân nûr-ı bekâ geldi” (551).

Allah’ın her yüzyılın başında bu ümmete dinlerinde yenileme yapacak birini göndereceği inancı, Müslüman toplumlarda her yüzyılın başında bir kurtarıcı beklentisine dönüşmüştür. XVI. yüzyıla girilirken İslam dünyasında ortak kabul gören bir lider yoktu. Dünyanın bu dönemde değişmesi gerektiği düşüncesi yayılmıştır. İslam cemaatinin bir kısmı mehdîyi beklemeye başlamıştır. Bu durum Şiiiler arasında on ikinci imamın geleceğine dair güçlü bir inanç meydana getirmiştir. Bu kişi siyasi anlamda gücü de elinde bulunduracaktır. Şah İsmail’in propaganda döneminde ölümcül salgınlar, savaşlar, anarşi, felaketler, kıtlıklar vardır. Tüm bu belirsizlikler Şiiilerde mehdînin geri döneceğine dair umutları güçlendirmiştir. Mehdi on iki imamın sonuncusudur ve günü geldiğinde ortaya çıkacaktır. Şii görüşüne göre imam, hatalarından arınmıştır, bu nedenle günahsızdır. Tüm yasal konularda en yüksek otoritedir ve ezoterik bilgiye sahiptir (Avcı, 2020: 134). XVI. yüzyılın hemen başında Safevi Devleti’ni kuran Şah İsmail, taşıdığı iddia edilen nitelikleriyle mehdî tasvirine uymuş, askerî zaferleri, soyunu Musa Kazım’a dayandırması bu inancı güçlendirmiştir. O, beklenen kurtarıcı olarak, gam ve gussa dağıtacak, sevinç ve mutluluk getirecektir:

“Hatâyî Mehdî oldı
İmamlar cehdi oldı
Getür gitti gam gussa
Şazilik vakti oldı” (632).

Kutup veya mehdinin vasıflarından biri de zaman ve mekâna bağlı olması, farklı şekillerde görünebilmesidir. Şah İsmail de Mansur ile dara çekilir, Hz. İbrahim ile ateşte yanar, Hz. Musa ile Tur Dağı'nda Allah ile konuşur:

“Mansûr ile dârda idim Halîl ile nârda idim
Mûsa ile Tûrda idim gâziler dîn şâh menem” (446).

Şah İsmail'in özellikle Doğu Anadolu Türkmenleri arasında taraftar bulmasının en önemli nedeni bu kitlenin heterodoks İslam inancına sahip olmasıdır. Eski Türk inançlarının derin izlerini taşıyan konar-göçer kitle, kitabi İslam'dan uzaktı. Geçmiş dönemlerde heterodoks inanca sahip çok sayıda sufi ve taraftarının idamı, ayaklanmalar bu kitlenin siyasi otorite tarafından sürekli bir gözetim ve baskı altında tutulmasına sebep olmuştur. Şah İsmail halkın bu hassasiyetini iyi kullanmış, şiirleriyle de bu yönde etkin bir propaganda yürütmüştür. Şah İsmail'in halifelerinin Doğu Anadolu'daki etkin faaliyetleri onu tarihî kişiliğinden uzaklaştırmış, efsanevi-menkıbevi bir kahraman figürüne dönüştürmüştür. Anadolu Türkmenleri Şah İsmail'in şahsında kendilerini bu sıkıntılardan kurtaracak ilahi misyona sahip mehdii görmüşlerdir. Bu kişi hem dinî hem de siyasi otoritenin sahibiydi. Bu katı inançla şah taraftarları kendilerini Şah İsmail'e adanmış, onun hakkında çeşitli menkıbeler oluşturmuşlardır. Bu menkıbelerde Şah İsmail on ikinci imamın gizli habercisi olarak görülmüştür. O, gizli imam adına siyasi mücadeleyi devam ettirecektir. Bu mücadele inananları tarafından desteklenmesi gereken adil bir mücadeledir. Mücadelenin lideri de mucizevi deneyimiyle ilahi misyonu yerine getirecek bir kurtarıcıdır (Glassen, 1971: 69). Bu inancın doğal sonucu olarak Şah İsmail sahib-i zamandır. Kendisine tüm insanlar itaat etmelidir. Allah tarafından gönderildiği için onun bir temsilcisidir. Bu düşünce Şah İsmail'de kendisine secde edilmesini istemesine kadar ileriye varmıştır:

“Allâh Allâh diyün gâziler gâziler dîn şâh menem
Karşu gelün secde kılun gâziler dîn şâh menem” (446).

Şah İsmail on sekiz bin âleme gönderilmiştir. O, zamanının en ileri geleni, kumandanı, lideridir. Bu düşünce niçin tüm hükümdarların kendisine itaat etmesi gerektiğini, ömrünün büyük bölümünü savaşlarla geçirdiğini anlamamızı sağlar:

“On sekiz min ‘âleme men gerdiş ile gelmişem
Ol sebebden Hak ile serdâr idüm serdâr idüm” (441).

Şah İsmail, devlet idaresinde siyasi gücün tek sahibidir. Şiirlerinde kendisini müminlerin emiri olarak görmesi bir abartı olarak görülmemelidir. Birçok beytinde benzer düşüncelerin farklı şekillerdeki anlatımı bu düşüncesinde son derece samimi olduğunu ortaya koymaktadır:

“İsmi İsmâ‘ildür hem zât-ı emirü’l-müminin
Yüzünü görgeç hâric râzıdur daş olmaga” (512).

Mehdi olarak kabul edilen Şah İsmail, ilahi misyona sahip olduğu inancıyla giriştiği harekete güçlü bir ivme kazandırmıştır. Taraftarlarının fanatizme varan bağlılıkları, canlarını onun uğruna çekinmeden feda etmelerini sağlamıştır. Bu güçlü inanç Safevi Devleti ve onun kurucusu Şah İsmail’i dünya tarihinde az örneğine rastlanan biçimde hızla büyütmüştür. Şah İsmail’in müritleri için mehdileri uğruna ölmek, doğrudan cennete açılan bir kapıydı. Bu motivasyon müritlerin besin kaynağıydı. Şah İsmail’in sözleri alelade sözler değildir. Bu sözler aslında kendisine de ait değildir. Hak, İsmail’in diliyle konuşmaktadır:

“Nefesi ehl-i dilün gevher-i cândur bilüne
Nutkımız kudret-i Hak revândur bilüne” (519).

“Şah İsmail, tıpkı İslam öncesi dönemlerde olduğu gibi hem dinî hem siyasî otoriteyi temsil etmekteydi ve ‘zıllullah fi’l-arz, naîb-i imam mehdi (imam gaib)’ gibi unvanlar taşıyordu” (Gündüz, 2008: 455). Onunla birlikte Şiilik İran’ın resmî mezhebi olmuştur. Bir gelenek halinde hutbelerde ilk üç halife ile Hz. Aişe’ye lanet okunmuştur. Kızılbaşlar kayıtsız şartsız genç liderlerine bağlanmışlardır. Osmanlı sultanlarının vergi ve askerlik hizmetleri karşısında bunalması, göçebe Türkmenlerin Hz. Peygamber (sav) torunlarından olan Şah İsmail’e karşı siyasi ve

dinî sadakatlerini arttırmıştır. Haydar'ın oğlu İsmail cihana geldikten sonra Allah yolunda savaşanlar varlıklarının farkına varmışlardır:

“Cihânı açdı sultan Haydar oğlu
İrişdi gâziler kevn ü mekâne” (511).

Şah İsmail geldikten sonra artık kimse şeytana uymamalıdır. Nitekim İsmail, “imam-ı reh-nüma”dır. Herkese yolun doğrusunu göstermek için gelmiştir:

“ ‘Azâzîl adlu şeytânun yeter tâklidine uyma
Elin dut Hak yolın görset imâm-ı reh-nümâ geldi” (551).

Mehdilik düşüncesi sosyal, siyasal, ekonomik sıkıntıların meydana geldiği, zulmün arttığı, adaletsizliklerin hüküm sürdüğü bunalım dönemlerinin ürünüdür. Böyle durumlarda halk tüm sorunlarını giderecek kurtarıcı birilerini düşünmüştür. Krizin ve kaosun sürdüğü dönemlerde mehdi inancı insanlara umut aşılamış, sığınak olmuştur.

“Zulümler, haksızlıklar, adaletsizlik gibi sıkıntılarla ezilen, bunalan siyasi ve idari düzensizliklerle şaşkına çevrilen ve sömürülen ayrıca tabiatın ve hayatın boğucu baskılarına dayanacak güce ulaşamayan kitleler kurtuluşu, kendilerini karanlıktan aydınlığa, sıkıntılardan huzura, haksızlıklardan adalete kavuşturacak bir kurtarıcının hayali ile yaşamayı çıkar yol say[mışlardır]” (Oruç, 2016: 17).

Şah İsmail de bu siyasi, sosyal ve ekonomik koşulları kendi lehine kullanmak için kutup/mehdi iddialarıyla ortaya çıkmıştır. Şah İsmail kendisinden önce ortaya konulan hükümleri yeniden yorumlamıştır. Halk, İsmail'in gönlündeki gizli ve ortaya çıkan her şeyin Hakk'ın malumu olduğuna, onun yeni iddialarının kendi düşünceleri değil, Hakk'ın emirleri olduğuna inanmıştır:

“Nâsîhâ ‘ayb eyleme miskin Hatâyî şî‘rine
Çün Hakka ma‘lûmdur gönlünde sırr u fâşlar” (311).

Sonuç

Şah İsmail'in içerisinde devlet çıkaracak kadar güçlü ve etkin bir tarikat olan Safeviyye tarikatı, Türk-İslam tarihinde önemli dinî ve siyasi hareketlerin merkezinde yer almıştır. Safeviyye tarikatı gücünü ortodoks (Sünni) İslam yorumuna karşı toplumsal tepkiden almıştır. Mevcut siyasi otoritenin kurallarına uymakta zorlanan veya uymak istemeyen heterodoks konar-göçer halktan gücünü alan bu hareket, kutup ve mehdi doktrini etrafında Şah İsmail'e bağlı bir kitle yaratmıştır. Dünyada bozulan düzeni yeniden tesis etmek, bu uğurda feda edilecek insanların mükâfatlarını diğer dünyada alacaklarına dair güçlü inanç Şah İsmail'le beraber güçlü bir siyasi teşkilat kurmuştur.

Anadolu'nun doğusunda kendisinden önce de etkin biçimde bulunan halk kitlelerini etkileyen Şah İsmail, siyasi otoritenin geçmişten beri eski Türk inanç sisteminin kalıntılarını saklamaya/yaşamaya devam eden konar-göçer Türkmen kitlelerine karşı tutumunu fırsata çevirmeyi başarmış, mevcut durumu büyük ve güçlü bir devletin kuruluşunda etkin biçimde kullanmıştır. Halk içerisindeki güçlü inanç, siyasi otoritelerin tutumları, kendi kişiliğini ilahi bir misyonla süslemesi bu başarısını hızlandırmıştır. Etrafında oluşturduğu kutup/mehdi algısı ona ilahi bir misyon yüklemiş, tüm düşünce ve davranışlarına bir meşruiyet kaynağı oluşturmuştur. Şiirleriyle ve etrafında kendisine bağlı halifeleri/müritleriyle ilahi misyona sahip olma, bozulan dinî ve siyasi düzeni sağlama, Allah adına konuşma/iş yapma inancını geniş bir coğrafyada bunları kabul etmeye hazır halka yaymıştır. Şah İsmail kutup/mehdi inancını ve içerisinde bulunulan zaman ve mekânın koşullarını iyi değerlendirmiş, Şeyh Safiyüddin'den beri bölgede etkin/güçlü biçimde yer alan Safevi tarikatından bir devlet çıkarmayı başarmıştır.

Şah İsmail ve Safeviyye tarikatı dinî, sosyal, kültürel hayatta değişimler meydana getirme iddiası taşıyan birçok harekette olduğu gibi bir taraftan belli kesimlerin şiddetli tepkisiyle karşılaşırken diğer taraftan kendisine son derecede bağlı bir kitle yaratmıştır. Bu uğurda verilen mücadeleler de aynı oranda mükâfat ve cezayı gerektirmiştir. Kısa sürede etrafına ördüğü kutsallık halesiyle büyüyen dö-

nemin mehdisi Şah İsmail, aynı şekilde Çaldıran yenilgisinden sonra kayıplara karışmıştır. Kutbun/mehdinin yenilgisi halktaki tüm inancı sarsmıştır. Mehdinin yenilmezliği, yeni düzeni sağlayacağına dair kati inanç Yavuz Selim ile beraber ilahi misyonu sorgulanır hale getirmiştir. Bu inancın sorgulanmaya başlanması, mücadelesini oğluna bırakmasına neden olmuştur. Bu anlamda mehdilik iddiasıyla mücadelesine başlama zamanını iyi belirleyen Şah İsmail, nerede durması gerektiğini de bilmiştir.

Şah İsmail'in kısa ve hareketli geçen hayatında, düşüncelerini şekillendiren en önemli unsur mehdilik iddiasıdır. Şah İsmail mehdilik inancını, dinî otoritesine siyasi iktidarı da katmak amacıyla kullanmıştır. Şah İsmail ideal bir devlet adamı, sosyal reformcu, dinin kurallarını hayata geçirecek mehdî olarak görülmüş, şiirlerinde de bu düşünce işlenmiştir. Şah İsmail'in Akkoyunlu Devleti'nin varisi olarak soylu bir aileye mensubiyeti, seçkin dinî lider dedesi Şeyh Safiyüddin'in varisi, Hz. Peygamber (sav) ve Hz. Ali'nin soyundan geldiği iddiası, karizmatik ve olağandışı kişisel özellikleri onu “mehdilik/kutupluk” makamına oturtmuştur. O, sosyal, siyasal, ekonomik sıkıntıların meydana geldiği, zulmün arttığı, adaletsizliklerin hüküm sürdüğü bir dönemde siyasal baskı altında yaşayan Şia zümresinin, bir süreliğine de olsa, geleceğe ümitle bakmasını sağlayan bir güç olmuştur. Şah İsmail bu gücünü Erdebil tekkesi şeyhliğini, Akkoyunlu hanedanının varisliğini, siyasi ve dinî karizmasını zekâsıyla birleştirmesinden almıştır.

Sonnotlar

- ¹ Ocak (2010e: 230) velayet teorisinin İslam'ın tevhit inancıyla çeliştiğini ifade eder. Çünkü velayet teorisinde âdeta Allah'ın sıfat ve gücünü onun adına kullanan, ilahi vasıflara sahip bir “yarı tanrılar panteonu” vardır. Bu inanca göre veliler gaybî ve geleceği bilir, aynı zamanda farklı yerlerde bulunabilir, tabiattaki olaylara müdahale edebilir, hastaları iyileştirebilir, ölüleri diriltebilir.
- ² Şiirler, Adile Yılmaz tarafından 2001'de hazırlanan “Şah İsmail Hatâî Divânı'nda Dinî-Tasavvûfî Unsurlar” adlı doktora tezinden alınmıştır. Sayılar, şiirlerin bulunduğu sayfa numaralarını göstermektedir.

- 3 Çalışmamızda ortodoks kelimesiyle “çoğunluk tarafından kabul edilmiş, resmi İslam inancı”, heterodoks sözcüğüyle de “resmi İslam yorumunun dışında kalan din ve inanç” kastedilmiştir. Bu anlamıyla “kabul edilmiş resmi din anlayışına karşı olan yorumlar” heterodoks terimiyle karşılanmıştır. Heterodoks, İslam’ın merkezi inancına karşı bir tepki olarak oluştuğundan çoğunlukla sosyal tabanı baskı altındaki kitlelerden meydana gelir. Bu kitleler inanç bakımından güçlü mistik niteliğe sahip olmalarının da etkisiyle kendilerini kurtarmak için ilahi misyona sahip kurtarıcının geleceğine inanır.
- 4 Osmanlı dönemi kutub/mehdi doktrin merkezli hareketler ve merkezi siyasi otoritenin bunlara karşı tutumu için bk. Ocak, 1999.
- 5 “Lâ fetâ illâ Alî, lâ seyyfe illâ zülfikâr”. Zülfikar Hz. Ali’nin iki tarafı keskin, ortası yivli kılıcının adıdır. Zülfikar, Hz. Peygamber’in Bedir Gazvesi’nde ele geçirilen ganimetler arasında kendisine ayırdığı kılıcıdır. Hz. Peygamber’in bu kılıcı Hz. Ali’ye, kesin olarak bilinmemekle beraber, genellikle Uhud Gazvesi’nde verdiği kabul edilmekte ve bu sırada, “Lâ fetâ illâ Alî, lâ seyyfe illâ zülfikâr” (Ali’den başka yiğit, zülfikardan başka kılıç yoktur.) diye nidâ edildiği ileri sürülmektedir (Öz, 2013: 553).

Kaynakça

- Ateş, S. (2002). Kutub. *TDV İslâm ansiklopedisi C. 26*, Ankara: TDV Yayınları.
- Avcı, M. (2020). Şah İsmail als historische person. *Gümüşhane Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 9 (17), 129-140.
- Aydın, M. (2019). İslâmi gelenekte İsa-mesih inancı. *Türk İslâm Medeniyeti Akademik Araştırmalar Dergisi*, 14 (28), 241-259.
- Ayğın, F. (2019). Geleceğe dönük kurtarıcı beklentisinin apokaliptik temelleri: Mesih/mehdi tasavvuruna ilişkin bir analiz. *Siirt Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 6 (2), 225-259.
- Baraç, M. (2019). *Mehdilik inancının hicrî 1-11. asırlardaki tarihi seyri ve günümüz Türkiye’inde anlaşılma biçimleri*. Yayınlanmamış yüksek lisans tezi. Şanlıurfa: Harran Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Cebecioğlu, E. (2009). *Tasavvuf terimleri ve deyimleri sözlüğü*. İstanbul: Ağaç Kitabevi Yayınları.
- Fatiş, E. (2017). Mehdi, mesih, kutup ve abdal inançlarına eleştirel yaklaşım. *Turkish Studies*, 12 (16), 203-218.

- Fıġlalı, E. R. (1982). Mesih ve mehdi inancı üzerine. *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 25 (1), 179-214.
- Glassen, E. (1971). Schah İsmail, ein mahdi der anadoluischen turkmenen? *Zeitschrift der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft*, 121, 61-69.
- Gölpınarlı, A. & Boratav, P. N. (2010). *Pir Sultan Abdal*. İstanbul: Derin Yayınları.
- Gölpınarlı, A. (1969). *100 soruda Türkiye’de mezhepler ve tarikatlar*. İstanbul: Gerçek Yayınevi.
- Görgün, T. (2011). Tecdid. *TDV İslâm Ansiklopedisi C. 40*, İstanbul: TDV Yayınları.
- Gündüz, T. (2008). Safevîler. *TDV İslâm Ansiklopedisi C. 35*, İstanbul: TDV Yayınları.
- Gündüz, T. (2010). Şah ismail. *TDV İslâm Ansiklopedisi C. 38*, İstanbul: TDV Yayınları.
- Kaplan, D. (2008). Şiîliğin İran topraklarında egemenliği: Safeviler öncesi arka plan ve Sefevi dönemi şiîleştirme politikaları. *Marife*, 8 (3), 183-203.
- Kaplan, D. (2019). *Yazılı kaynaklarına göre Alevîlik*. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- Kuran-ı Kerim Meali*. (2011). (Haz. H. Altuntaş & M. Şahin). Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları.
- Ocak, A. Y. (1999). *Osmanlı toplumunda zındıklar ve mülhidler (xv.-xvii. yüzyıllar)*. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.
- Ocak, A. Y. (2010a). Türk ve Türkiye tarihinde İslam’ı çalışmak yahut ‘arı kovanına çomak sokmak’. *Türkiye sosyal tarihinde İslam’ın macerası*. İstanbul: Timaş Yayınları. 13-34.
- Ocak, A. Y. (2010b). Kutb ve isyan: Osmanlı mehdici (mesiyantik) hareketlerinin ideolojik arkaplanı üzerine bazı düşünceler. *Türkiye sosyal tarihinde İslam’ın macerası*. İstanbul: Timaş Yayınları. 44-56.
- Ocak, A. Y. (2010c). İbn-i Kemal’in yaşadığı xv. ve xvi. asırlar Türkiye’sinde ilim ve fikir hayatı. *Osmanlı sufiliğine bakışlar*. İstanbul: Timaş Yayınları. 44-52.
- Ocak, A. Y. (2010d). Türkiye tarihinde siyasal otorite ve sûfi çevreler: genel bir analitik bakış (xiii.-xvii. yüzyıllar). *Osmanlı sufiliğine bakışlar*. İstanbul: Timaş Yayınları. 71-110.
- Ocak, A. Y. (2010e). Evliya menakıbnameleri. *Osmanlı sufiliğine bakışlar*. İstanbul: Timaş Yayınları. 229-252.

- Oruç, M. C. (2016). *Mehdilik düşüncesinin İslam mezheplerindeki yansıması*. Yayınlanmamış yüksek lisans tezi. Şırnak: Şırnak Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Öz, M. (2013). Zülfikar. *TDV İslâm Ansiklopedisi C. 44*, İstanbul: TDV Yayınları.
- Sarıçoğlu, E. (1997). *Dinlerde mehdi tasavvurları*. Samsun: Sidre Yayınları.
- Sarıçoğlu, E. (2003). Mehdi. *TDV İslâm Ansiklopedisi C. 28*, Ankara: TDV Yayınları.
- Temizkan, M. (2001). *Hatayî'nin şiir dünyası*. Yayınlanmamış doktora tezi. İzmir: Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Uludağ, S. (2008). Ricalül-gayb. *TDV İslâm Ansiklopedisi C. 35*, İstanbul: TDV Yayınları.
- Yavuz, Y. Ş. (2003). İslam inancında mehdi. *TDV İslâm Ansiklopedisi C. 28*, Ankara: TDV Yayınları.
- Yavuz, Y. Ş. (2007). Nübüvvet. *TDV İslâm Ansiklopedisi C. 33*, İstanbul: TDV Yayınları.
- Yıldız, M. A. (2018). Tasavvufta mehdilik. *Turkish Studies, 13* (2), 653-667.
- Yılmaz Anıl, A. (2010). Şah İsmail-edebiyat. *TDV İslâm Ansiklopedisi C. 38*, İstanbul: TDV Yayınları.
- Yılmaz, A. (2001). *Şah İsmail Hatâî divânı'nda dinî-tasavvûfî unsurlar*. Yayınlanmamış doktora tezi. Ankara: Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

ISSN
2547-989X

Sinop Üniversitesi
Sosyal Bilimler Dergisi

Araştırma Makalesi

Sinop Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, 5 (1), 27-44

Geliş Tarihi: 13.05.2021 Kabul Tarihi: 17.06.2021

Yayın: Ocak-Haziran 2021 Yayın Tarihi: 30.06.2021

<https://doi.org/10.30561/sinopusd.915312>

<https://dergipark.org.tr/sinopusd>

ETNİK KİMLİK İNŞASINDA MÜZİĞİN ROLÜ: KISA BİR İNCELEME

Yasemin ATA*

Öz

“Kimlik” kavramı geçtiğimiz son birkaç onyıda, sosyal bilimlerin en önemli kavramlarından biri olarak, ölçekleri ve nitelikleri birbirinden farklı pek çok toplumsal grup üzerine yapılan çalışma için oldukça elverişli bir analiz birimi haline gelmiştir. Bu çalışmalarda öncelikle, toplumsal grupları birbirinden ayıran özellikler bütününe işaret eden kimlik, çoğu teorisyenin üzerinde mutabık kaldığı biçimde belirsizlikten, tektipleşmeden ve farksızlaşmadan kaçış talebi olarak kavramsallaştırılır. Tanınma, tanımlama ve aidiyet etrafında biçimlenen kimlikler, etnik gruplar tarafından değişen koşullara göre yeniden inşa edilir. Bu inşa süreci söz konusu koşullara sürekli bir yeniden uyarlanma halidir. Etnik gruplar değişen yaşam koşullarına kendilerini uyarlamada; tanınma, tanımlama ve aidiyet etrafında şekillenen maddi ve manevi değerlerine referans yaparken kendilerini “öteki”lerden ayıran kültürel farklılıklara işaret eden belli simge ve pratiklerden yararlanırlar. Giyim-kuşam, yemekler, yaşam alanları vb. maddi kültür öğelerinin yanı sıra, etnik bir grubun kendilerini tanımlama ve diğer gruplardan ayırmada başvurduğu en güçlü işaretleyiciler kültürün manevi boyutunda yer alan müzik ve danstır. Bu yüzden müzik ve dans gibi ifade kültürü pratikleri, toplulukların kimliklerini nasıl bir müzakere sürecinden geçirdiğini anlamada önemli birer analiz aracı sayılır. Müziği sosyokültürel bir mercek altında inceleyen Etnomüzikoloji çalışmaları, etnik toplulukların kimlik iddialarında müzik ve danslardan yararlanma biçimlerinin kültürlerine özgü yanlarını aramaya devam eder. Bu çalışmanın amacı

* Dr. Öğr. Üyesi, Sinop Üniversitesi, Güzel Sanatlar ve Tasarım Fakültesi, Müzik Bölümü, yasata@gmail.com, <https://orcid.org/0000-0001-5975-7196>.

kimliği inşa eden müzikal simge, pratik ve söylemlerin farklı kültürlerdeki tezahürlerini dikkate alarak müziğin etnik topluluklar için kültürel temsil gereksinimlerine nasıl yanıtlar verebildiklerine dair bir resim sunmaktır.

Anahtar Kelimeler: Etnik kimlik, Müzik, Dans.

The Roles of Music in Ethnic Identity Construction: A Short Review

Abstract

The concept of "identity", as one of the most important concepts in social sciences, has become a very convenient analysis for the study of many social groups of different scales and kinds over the past few years. In these studies, identity, which refers primarily to the set of features that distinguish social groups from each other, is conceptualized as the demand to escape from uncertainty, uniformity and indifference, as agreed by most theorists. Identities shaped around recognition, identification and belonging are reconstructed by ethnic groups according to changing conditions. This building process is a state of constant readjustment to these conditions. Ethnic groups make use of certain symbols and practices that point to cultural differences that distinguish them from "others" while referring to their physical and moral values shaped around recognition, identification and belonging to adapt themselves to changing living conditions. In addition to the elements of material culture such as clothing, food, living spaces and so on, the strongest markers that an ethnic group uses in defining and distinguishing themselves from other groups are music and dance, which are the spiritual aspect of culture. Therefore, expressive culture practices such as music and dance are considered as an important analysis tool in understanding how communities pass their identities through the negotiation process. Ethnomusicology studies, which examine music from a sociocultural perspective, look for cultural aspects of how ethnic communities benefit from music and dance in claiming their identity. This review aims is to present a picture of how music can respond to cultural representation needs for ethnic communities, taking into account the manifestations of musical symbols, practices and discourses that build identity in different cultures.

Keywords: Ethnic identity, Music, Dance.

Giriş

Sosyokültürel yaklaşıma sahip müzik incelemeleri, müziğin yalnızca seslerden ibaret bir ifade alanı olmadığı, bir toplumun müziğinin genellikle sosyokültürel dizge içinde, diğer alanlarla kaynaşık bir bütün oluşturduğu ve ait olduğu toplumda sese dayalı bir değerler dizgesini yansıttığı düşüncesinde birleşir. Müzik farklı kültürlerde hem tınısal unsurlar hem de tınılara yüklenen toplumsal anlamlar bakımından farklı değerler alan bir değişkendir. Özellikle son yüz – yüz elli yılda farklı toplumlar ve topluluklar üzerine antropolojik yöntemlerle yapılan çalışmalarda varılan bu kanı, müzik için genellenebilir ya da standartlaştırılabilir tanımlar ortaya koymanın zorluğunu fark eden araştırmacıları müziği incelemeye yönelik belli başlı modeller üretmeye yönlendirir. Sözgelimi dünyanın herhangi bir yerinde yapılan bir müzik, Merriam’a göre (1964: 27) “kavram, davranış ve ses” olarak basitleştirilmiş bir ilişkiler ağı aracılığıyla irdelenebilir. Buna göre kavram, insanların en geniş tanımlarla müzik üzerine düşünme tarzını; sahip olabileceği güç, değer ve temel işlevi kapsar. Davranış ise müzisyenlerin müziksel ve müzik dışı eylemlerini içerir. Tını (ses, sound) üretimini önceleyen, eşlik eden ve izleyen etkinlikler olarak kavram ve davranış, müziğin kendisi olarak düşünülen sestən daha az önemli değildir (Erol, 2002: 26). Müziği toplumsal anlam verilen ses kalıpları olarak değerlendiren Merriam, “kültürel olarak anlam yüklü sesler içinde kalıplaşan bir etkinlikler, düşünceler ve nesnelər bütünü” olarak tanımlar (2002: 25). Merriam’ın, önerisini ileri sürdüğü 1960’lardan bu yana toplumlarla ilgili giderek artan çalışmalarda ortaya çıkan müzik deneyimlerinin çeşitliliği, artık müziği belirli tanımlara ve inceleme modellerine sıkıştırmanın da yanıltıcı olabileceği tehlikesini doğursa da söz konusu çalışmalar, müziğin toplumların ve toplulukların kültürel varlıklarını ve kimlik iddialarını sürdürebilmelerindeki öneminin genellenebileceğinin altını çizmeye devam eder. Bu çalışmalarda kimlik, bir kolektif kimlik örneği olarak “ölçeği ve niteliği ne olursa olsun toplulukları birbirinden ayıran öğelerin bileşimi” (Erol, 2002: 219) ve aslında kişilerin ya da sosyal grupların “belirsizlikten kaçış arayışına verdikleri yanıtlar” (Baumann, 2000: 19) olarak kavramsallaştırılır. Tanınma, ta-

nımlama ve aidiyet etrafında biçimlenen kimlikler, etnik gruplar tarafından değişen koşullara göre sürekli yeniden inşa edilir. Bu inşa süreci daha geniş ölçekli bir toplum içinde yaşayan grupların birbirleriyle dinamik bir ilişki halinde; grup dahilinde benzeme, grup haricinde farklılaşma taleplerinin sürekliliğine işaret eder. Gruplar, benzeme ve farklılaşmayı talep ederken kendi kültürlerine has simge, söylem ve pratiklerine referans yaparlar. Bu, grup kimliklerini onaylamanın ve kendilerini diğer gruplardan ayırmanın yoludur.

Bu çalışmanın öncelikli amacı etniklik ve etnik kimlik kavramlarının müzik alanındaki işleyişini sorgulamaktır. Dünyada sayısız etnik grubun varlığı müziğin; tını, kavram ve davranışın döngüsel ilişkisinde biçimlenen kültüre içkin anlamlarına, etnik grupların aidiyet bilincine ve ayrı/farklı bir kültürel varlık olarak tanınma çabalarına nasıl yanıtlar verdiği dair gittikçe genişleyen bir literatür sunar. Bu kapsamlı konu bu çalışmada dünyanın farklı kültürlerinden verilecek bazı somut örneklerle sınırlanacaktır. Çalışmada önce kimlik, etniklik ve etnik kimlik kavramlarına, daha sonra bu kavramların müzikteki işleyişine değinilecek, son olarak kimliği inşa eden müzikal simge, pratik ve söylemlerin farklı kültürlerdeki tezahürlerini dikkate alarak müziğin etnik topluluklar için kimlik inşasında ne tür roller edinebildiği ve kültürel temsil gereksinimlerine nasıl karşılık verebildiği soruları yanıtlanmaya çalışılacaktır.

1. Etnik Kimlik

‘Kimlik ’ kavramı geçtiğimiz son birkaç onyılıda, sosyal bilimlerin en önemli kavramlarından biri olarak, ölçekleri ve nitelikleri birbirinden farklı pek çok toplumsal grup üzerine yapılan çalışma için elverişli bir analiz birimi haline gelmiştir. Oldukça geniş, farklı boyutlara sahip bir kavram olan kimlik, temelde “bir kişi veya grubun kendini tanımlaması ve kendini diğer kişi veya gruplar arasında konumlanması” (Bilgin, 2007: 11) olarak tanımlanabilir. Bir diğer tanıma göre ise “kimsiniz, kimlersiniz sorularına verilen yanıtlar”dır (Aktaran Erol, 2002: 212). Bu tanımlardan yola çıkılarak kimlik kavramının temel bileşenleri a)

tanınma b) tanımlama ve c) aidiyet olarak belirlenir (2002: 212). Kimlik duygusu bireysel bir kendini tanımlama süreciyle başlar. Bireysel düzeyde kimlik, “benlik” kavramıyla ilişkili olarak, bireyin “kim olduğunu” tanımlama biçimini ifade eder. Kim olduğunu tanımlarken kendini “diğer”lerinden ayırmakta olan birey, böylelikle aynı zamanda “kim/kimler olmadığını” da altını çizer.

Kimliğin kişiler arası düzeydeki ifadesi olarak sosyal kimlik ise benliğimizin belirli bir sosyal gruba ait olduğumuz hakkındaki bilgi ve bilincimize dayanan kısmıdır. Bu bilgi ve bilinç, gruba olan aidiyetle ilişkili bir dizi duygu ve değer atıflarıyla beraber bulunur (Bilgin, 2007: 13). Böylelikle kendini bir grubun üyesi olarak kategorilendiren birey, varlığını ve “ötekiler” karşısındaki konumunu belirleyerek garanti altına alır. Günümüzde sosyoloji, antropoloji, siyaset bilimi gibi alanlarda kimlik üzerine öne sürülen argümanlarda kimliğin öncelikle ihtiyaçtan doğduğu ve bir cazibe unsuru olarak ele alındığı görülür. Buna göre kimlik bir ihtiyaçtır; çünkü bireyler, büyük boyutlu etnik, dinsel ve ulusal kolektif kimlikler altında “komünöter duyguları ve ihtiyaçları” yeterince doyuramaz. Bunun en büyük nedeni ise söz konusu grupların büyüklüğüdür. İnsanlar büyük topluluklar içinde günlük yaşamları bakımından işlevsel ilişkiler kuramaz ve onlarda kendisine rehber olacak bir referans sistemi bulamaz (Bilgin, 2007: 23). Caziptir, çünkü doğal olduğu düşünülen kimlikler de dahil hiçbir kimliğin ontolojik özsel bir gerçekliği yoktur; tüm kimlikler birer inşa ürünüdür (2007: 35). Yani bireylere ve gruplara “oldukları” kadar “olmak istediklerini” de olma fırsatını sunar.

Etnisite, toplumbilimleri literatüründe sıklıkla kullanılan ve kullanıldığı oranda da sınırları ve tanımlama ölçütleri, türediği “etnik” terimiyle bağlantılı olarak değişebilen bir kavramdır. Etnik terimi ise “etni”den türemiştir ve kültürel bazı nitelikler bakımından ortaklığı bulunan bir insan topluluğunu özellikle de bir dil ve kültür birliğini ifade etmek üzere kullanılır. Etnik teriminin dar kullanımı ırksal özelliklere gönderme yapan soy bağı ve kan bağı ile ilintilendirilirken, günümüz toplumbilimlerinde etniklik daha geniş bir içerik kazanır. Dolayısıyla ırk teriminden farklılaşır (Erol, 2002: 220). Yani çağdaş Antropolojide etniklik, kandaşlığın

ve belirli kültürel özelliklerin tarihsel süreklilik içinde belirlediği toplulukları ifade eden standart bir kavram olmaktan çıkmıştır. Onun yerine zamana ve mekâna bağlı olarak, etnikliğe temel olabilecek özelliklerden herhangi birinin ya da birkaçının öne çıkıp önem kazanmasıyla belirginleşen bir kültürel oluşum olarak kabul edilir. Bu özelliğiyle etniklik bağlamsal (durumsal) dır. Söz konusu bağlam ya da durum, tarihsel ya da mekansal koşullara bağlı olarak; din, mezhep, tarikat, dil olabilir. Bunların dışında bir “bey”e, aileye ya da hanedana mensubiyet olabilir. Kimi zaman yaşam tarzı, yerleşiklik ya da konar- göçer olmak, ekonomik ya da siyasi çıkar birliği, ortak düşman vb. olabilir (2002: 221-222).

Uzun süre kandaşlık, soydaşlık ve aynı dili konuşma ile doğrudan ilintili bir atıf olarak görülen “etniklik”, yer ve zamana bağlı olarak, bütün bunları, bunlardan birini ya da birkaçını içerebildiği gibi esas itibariyle bir grubun kendisini farklı algılamasına bağlı olan, kültürel kimliğe bitişik, ayrı bir “halk olma”, ayrı bir “kültürel varlık olma” bilinciyle, bu bilincin simetrik algısı olan “öteki(ler)” ile araya çizginin çekildiği noktada başlar (Aydın’dan aktaran Erol, 2002: 221). Etnisite daha çok sınırları gevşek ya da sıkı bir şekilde belirlenebilen halkların kendilerini kolektif olarak diğer halklardan ayırt etme süreçleridir. Yani ilişkiler içinde ortaya çıkan sosyal sınıflandırmalarla alakalıdır. Basit anlamıyla sadece grup - statik bir kategori- olarak değil, içinde insanların kendilerini ötekilerden ayırdığı sosyal ilişkiler olarak (Fenton 2001:9) kavramlaştırılır. Bu da etnik gruplardan, ilişkilere dayanan doğaları dolayısıyla onlara yalnızca aynı soy, kültür ve dili paylaşan halklar diye bahsedemeyeceğimiz anlamına gelir. Bu paylaşım az ya da çok hepsinde rastlanabilse de etnisitenin hayatiyet kazanması için gerçek veya algılanan soy, kültür ve dil farklılıklarının ya da “ayrı bir halk olma” iddialarına temel olabilecek diğer unsurların söylemsel ya da edimsel olarak harekete geçirilmesi gerekir. İnsanlar, konuşma şekillerinden, sürdürülen geleneklerden ve hayat tarzlarından, halklarının nesillerdir devam eden sürekliliğinden ötürü “diğerlerinden farklı olduklarını” bilirler veya söylerler (2001: 9). Dolayısıyla etnik bir grup olma iddiası ölçeği ve sınırları gevşek kolektivitelerin kendilerini “diğer”lerinden ayır

birbirleriyle ise bir arada tuttuğuna inandıkları bazı simgesel ve pratiğe dayalı unsurların öne çıkması ve diğer gruplar arasında görünürlük kazanmasıyla somutlaşır. Bu unsurlar o etnik grubun temsilini sağlayan bazı işaretleyicilerdir.

2. Etnik Kimlik ve Müzik

Kimlik, 1980'lerle birlikte etnomüzikoloji çalışmalarında önemli bir kavramsal tema haline gelir. Rice'a göre (2007: 19), "müzik ve kimlik" temasının 1980'lerde ortaya çıkmasının üç muhtemel nedeni vardır; birincisi kimlik, psiko-sosyal bir analiz kategorisi olarak, 1960'larda başlayan sosyoloji, antropoloji, kültürel çalışmalar ve felsefe literatüründe güç kazanmıştır. Yani etnomüzikolojinin temelini oluşturan alanlarda da görece kısa bir geçmişe sahiptir. İkinci neden, ırk, etnisite ve cinsiyete dayalı Amerikan kimlik siyasetinin, 1970'lerden itibaren Amerikan üniversitelerinde ve kültürel yaşamda zemin kazanmasıdır.

1990'lardan başlayarak, etnomüzikolojide, genellikle doğrudan saha çalışması deneyiminden edinilen gözlemler, insanların "parçalanmış" ve "yersiz yurtsuzlaştırılmış" olduğu bir dünyada yaşadıklarına dair bir anlam çıkarır. Rice'ın üçüncü neden olarak sunduğu bu nedene göre geleneksel etnik, ulusal, cinsiyet ve toplumsal cinsiyete bağlı olmayan kimlikler; coğrafi, ekonomik, kültürel ve sosyal hareketlilik için benzeri görülmemiş fırsatlar sağlayan kimlik olanaklarına dönüşür. Artık yaşam "rotaları", "kökenleri" kadar önemli hatta ondan daha da önemlidir (2007: 19). Parçalanma ve yerinden-yurdundan edilme, insanların kendilerini güvende hissedeceği ya da "yuva" fikri sağlayacak moral referansların ihtiyacını doğururken, yeni kimliklenme biçimleri her geçen gün çoğalan bir çeşitlilik içindedir. Rice'ın öne sürdüğü nedenlerle 1980'li yıllardan itibaren topluluk olmanın müzikle anlam kazandığı durumlara verilen dikkat ve alan çalışmaları, müziğin hem bireysel hem de toplumsal bağlamda güçlü bir ifade ve temsil etme aracı olduğunu ortaya koyar.

3. Etnik Kimliğin Müzikle İnşası

Müziğin kimlik inşasındaki merkezi rolü, kimliği güçlendiren aidiyet duygusunu yaratmasıdır. Dolayısıyla etnik kimlik kavramıyla ilgili yukarıda yapılan tartışmadan yola çıkılarak, etnik gruplar için müzik; soy, kan ya da ortak tarihe dayalı bir müziksel farklılığı ifade edebildiği gibi modern, kentsel bir toplumda yeni kimlikler inşa etme yolları olarak da iş görebilir. Buradan hareketle, müzikle edinilen aidiyet duygusunun kabaca iki temel boyutu olduğunu varsayabiliriz: birincisi kimliği müzik yoluyla temsil etme; geleneksel/tarihsel boyutu olan bir müzik geleneği yoluyla kendini tanıtmaya ve o çerçevede bir aidiyet geliştirme. Diğer boyutu ise müziksel pratikler yoluyla yeni bir kimlik inşa etmedir (Erol, 2002).

Etnik bir grubun kolektif aidiyet bilincini geliştiren unsurlardan biri olan geleneksel müzik ve danslar, ait olduğu etnik grubun kimliğinin önemli bir işaretleyicisidir ve ayırt edici kültürünün bir simgesi olarak önem taşır. Yalnızca müzik değil onunla bağlantılı olarak, çalgılar, tımsal özellikler, dans pratikleri, ritüeller vs. de kültürün ayrılmaz bir parçası olarak etnik bir grubun kimliğini yansıtmadaki en temel araçlardandır. Stokes, müziğin ve dansın, bazen bazı toplumlarda topluluğun kendisini topluluk olarak görmesini sağlamanın tek yolu olduğunu savunur (1998: 13). Diğer yandan geleneksel müzik tarzlarının seslendirilmesi bireyin bir grup içindeki üyeliğini ve gururunu beyan eder. Örneğin, Okyanusya'daki halklar tarafından dört yılda bir düzenlenen Güney Pasifik festivali pek çok etnik grubu bir araya getirir. Ana teması geleneksel şarkı ve danslar olan bu festival, ev sahibi halk için kendi geleneksel dans ve müziklerini diğer halklara sunmak ve kimlik beyan etmek için bir fırsattır (Kaemmer, 1998: 93).

Barth, etnik sınırların, her durumda belli başlı bir dizi kültürel özellik ile korunduğunu tartışır. Slobin ise 'müziğin, etnik sınırların korunmasının altında yatan kalıpları yansıtan sosyal karşılıklı ilişkinin özelliklerinden biri olabileceğini öne sürer. Elbette, müziğin bu yansıtıcı anlamda daha geniş sosyo-kültürel sürecin göstergesi olabileceği konusunda fikir birliğine varmak gerekir. Ancak Barth'ın yaklaşımı, müziğin daha aktif bir şekilde de kullanılabileceğini öne sürmektedir.

Asıl mesele şudur ki, müziğin kendisi güçlü bir kimlik sembolüdür; tıpkı dil gibi, “etnik kimlik” iddiası ortaya çıktığında, kültürün bu amaca en kolay şekilde hizmet edebilen yönlerinden biridir (Aktaran Baily, 1998: 48).

Müzik, çoğu zaman etnik kimliği ya da büyük toplum içinde etnik açıdan ayrı olan bir grubun temel karakteristik özelliklerini vurgulamaya yarar. Sözelimi bir Amerikan yerli kabilesi olan *Düzkafa* toplumu (*Flathead*) kendilerine özgü kimliklerini müzikleriyle sürdürürler. Çünkü yaşamın diğer yönleri çok Batılılaşmış olsa da müzik kesinlikle *Düzkafa*larındır. Bir başka Amerikan yerli kabilesi *Karaayaklar* (*Blackfoot*) da müziklerinin Avrupa’dan en farklı olan özelliklerini yani sesin kullanımını ve vokal çizgisinin davul çalısındaki ritmi ile ilişkisini vurgular (Aktaran Kaemmer 1998: 82).

Kimliğin önemli bir özelliği Hall’a göre bir taraftan kalıplaşmış davranış biçimlerini yansıtırken bir taraftan da asla bitirilemez olduğu, öznellik halinde ve sürekli olarak inşa halinde olmasıdır (Aktaran Erol, 2002: 216). Kimlikler, “olduğumuzu” kurgularken, daima “olmak istediğimiz” için de dinamik ve uyarlanmaya açık bir yapıdadır. Kimliklerini geleneksel/tarihsel boyutu olan müzikleriyle inşa eden etnik gruplar için, bu inşa süreci kendi kolektif projeleridir ve toplulukların müzik yoluyla kimliklerini nasıl ayakta tuttuklarına dair ortak tahayyülleriyle ilgilidir. Burada temel olan, “farklı” olma iddiasıdır ve bu “farklılık”, kültürün muhafaza edilmesi bazen geçmişte kaldığı bilinen bir yapının yeniden canlandırılması bazen de etkileşime girdiği diğer kültürlerle istemli ya da istemsiz olarak değişime açık kalması şeklinde olabilir. Bu sayılan durumlar, özellikle göçmen ya da diaspora gruplarının kendi kimliklerini yeniden gözden geçirirken içinde bulunabildikleri durumlara örnek olabilir.

Değişen yaşam koşullarına kendilerini uyarlamaya çalışan etnik topluluklar, bu uyarlanma sürecinde kimliğin soyut gösterenlerinden biri olarak müzikleri ile genellikle bir müzakere halindedirler. Bu, grup kimliklerini onaylama ve diğer gruplardan farklılaşma sürecinde müziğin edindiği rolü de yeniden değerlendirmeyi ve koşullara göre değiştirmeyi gerektirebilir. Kimliği ayakta tutmak, değişen koşul-

lara uyarlanmanın kimi yollarını barındırır. Kimi zaman değişime direnç gösterme eğilimi de kültürel farkları ortaya koymanın bir başka boyutudur.

3.1. Muhafaza Etme

Müziğin etnik kimlik için kullanımı belli müzik tarzlarının “marjinal kalıcılığı”nda bir etkidir (Kaemmer, 1998: 93). Çalışma boyunca vurgulandığı üzere etnik grupların kimliklerini sürdürebilmelerinin, kimliği inşa eden belirli unsurları muhafaza etmeleriyle mümkün olabildiği varsayılr. Kültürel belleğin aktarımı kimliği muhafaza etmenin önemli bir yoludur. Assman’a göre (2001: 21) tüm kültürler, hem sosyal hem de zaman boyutunda birleştirici ve bağlayıcı özelliği bulunan, “bağlayıcı yapı” olarak adlandırılan “bir şey” oluşturur. Bağlayıcı yapı, önemli deneyim ve anıları biçimlendirip canlı tutarak, devam eden şimdiki zamana (geçmişten) bir başka zamanın görüntü ve öykülerini katarak ve böylece anıları canlandırarak dünle bugünü birleştirir. Müzik, ortak geçmişin anılarının “kasası” kolektif belleği harekete geçirerek bu anıları somutlaştıran önemli bir araçtır. Bu nedenle etnik gruplar, özellikle göç ve diaspora gibi durumlarda geleneksel müziklerine ve onu muhafaza etmeye daha fazla ihtiyaç duyarlar. Kaemmer, insanların kendi yurtlarından göç ederek gittikleri yerlerde geleneksel müziklerine daha büyük bir değer verdiklerinden söz eder (1998: 93). Göçmen topluluklar, gittikleri yerlerde kendilerini fiziksel olarak konumlandırırken aynı zamanda kültürel olarak da konumlandırılır ve etnik kimliklerini bu hareketin sonucunda yeniden yorumlarlar. Bu yeniden yorumlamaya bazen bir otantisite iddiası eşlik eder. ‘Otantisite’, tarihselleşmiş bir konum içinde ve ondan hareket edilerek yaratılan, onun için mücadeledilen bir yorumlama meselesidir (Çerezcioglu, 2010: 94). Etnik grupların müzik pratiklerinin yeni konumlarında bozulmaya uğramadığı iddiası, geçmişteki pratiklerini aslına uygun devam ettirdikleri ve değiştirmedikleri varsayımına dayanır. Otantiklik söyleminin kültürel ya da müziksel ana ölçütü “iyi”dir (Erol, 2009: 207). Dolayısıyla buradaki otantiklik atfi çoğu zaman grup içinde makbul bir özellik olarak kabul görür. Sözgelimi İzmir’de Makedonlarla ilgili yapılan bir çalışmada Makedon geleneksel müziğinin karakteristik tınısı olarak işitilen bakır üfleme

topluluğu aynı zamanda bu göçmen topluluğunun kendi müzikleriyle ilgili otantisi-
te iddialarında da önemli bir yer tutar (2010: 94).

3.2. Direnç

Etnik grupların çok kültürlü yapılar içinde kaybolmamak için kendi kültür-
lerini muhafaza etme konusundaki tutumları zaman zaman daha katı biçimde ger-
çekleşebilir. Kültürleşmenin etkisindeki kaçınılmaz değişim ya da toplumda azınlık
konumuna yönelik politik baskılar, etnik gruplar için müziğin bir direnç unsuru
olarak kendini göstermesine zemin olabilir. Sözgelimi Kuzey Afrikalı bir berberi
halk olan *Tuareg* toplumunun bir bölümü Nijerya'da, diğer kısmı ise Cezayir'de
yaşar. *Tuaregler* Müslüman bir toplumdur ancak Arapça konuşmazlar. Kendi yerel
dillerini kullanırlar. Nijerya'da hükümet kültürel farklılıkları tanıma politikası iz-
lerken, Cezayir hükümetinin ise Arap dili ve kültürünü aktif bir şekilde destekleme
politikası vardır. Cezayir'deki *Tuaregler* bu politikaya direnirken Nijerya'daki
Tuaregler böyle bir değişme baskısı altında değildir. Bunun sonucu olarak *anzad*
adı verilen ve Tuareg kimliğinin önemli bir parçası olan müzik, Cezayir'de Nijer-
ya'dakinden daha dikkatle değişimden korunur (Kaemmer, 1998: 82-83). Benzer
bir durum yukarıda söz edilen Amerikan *Düzkafe* yerlilerinde de vardır. Kültürün
diğer yanları batılılaşsa da batı kültürüne karşı müzikteki değişime gösterilen di-
renç, etnik bir grup olarak *Düzkafe*ların asimilasyon tehlikesine karşı en özenle
korudukları kültürel aidiyet unsurunun tınsal özelliklerinden ödün vermeye diren-
dikleri müzik olduğu çıkarımını yaptırır (1998: 82).

3.3. Uyumlanma

Bazen gruplar, tanınma gereksinimlerine uyumlanarak yanıt verirler.
Uyumlanma süreci, gelinen yerin kültürel pratikleriyle bir etkileşimin sonucudur.
Lull'a göre dil, inanç, müzik ya da diğer toplumsal adetler gibi gruba has unsurlar-
ın taşınması bir nevi kültürel katliam anlamına gelir. Ama kültür, toplu bastırmala-
ra karşı ölmez (Aktaran Çerezcioğlu, 2010: 86) ve böyle bir durumda etnik gruplar
bazen, kimliklerini korumanın ve kalıcılığın yolunu uyumlanmada görebilirler.
Farklı kültürlerle etkileşime girmek, kendiliğinden bir takım kültürel unsurların

sarsılmaz doğasını değiştirebilir. Bazen etkileşim, göçen topluluğun kendi kültürel pratiklerini gevşeteceği ve yeni gelinen yerin özelliklerinin eski değerleri unutturacağı varsayımına yol açsa da Çerezcioglu'nun da belirttiği gibi (2010: 86) bu durum, küreselleşmenin en belirgin etkilerinden tektipleşmenin doğal bir sonucu olarak görülebilir. Çünkü bu kültürel etkileşim ve tektipleşme etkisi günümüzde kültürel fark iddiasıyla bir araya gelen tüm toplulukları etkileyebildiği gibi göç söylemi olan etnik gruplarda da direnç mekanizmasının çalışmasını etkileyebilir. Böylelikle gruplar kendiliğinden bir uyumlanma çerçevesinde hareket ederken “farklılık” söylemine temel olan özelliklerine daha sıkı tutunurlar.

3.4. İcat Etme

Müzik yoluyla edinilen aidiyet bilincinin bir boyutunun da “müziksel pratikler yoluyla yeni bir kimlik inşa etme” olduğu belirtilmişti. Nijerya’da *Yoruba* etnik grubu üzerine çalışan Christopher Waterman, müziğin, *Yoruba* kimliğinin inşasında nasıl bir rol edindiğine dair gözlemlerine işaret eder. Her şeyden önce Waterman, *Yoruba* kimliğinin 20. yüzyılın başlarında, *Hausa* ve *Igbo* gibi kültürel olarak daha uzak gruplarla tezat oluşturduğu anlaşılan yerel grupların bir karışımından icat edildiğini belirtir. Bu bağlamda, *Yoruba* müziği olarak adlandırılan ve özellikle ortaya çıkan popüler biçimlerin, köklü bir kimliğin yansması olarak hareket etmek yerine yeni bir kimliğin inşası sürecine siyaset, eğitim ve dil ile birlikte katılmakta olduğu sonucunu çıkarır. Waterman, *Yoruba* kimliği için yapılandırmacı bir konum iddia etse de ana argümanı yapısalcı bir perspektiften aktarır: yeni-geleneksel müziğin hegemonik bir *Yoruba* kimliğini canlandırmadaki ve yaymadaki rolünün, sosyal ilişkilerin sese dayalı ilişkiler olarak ikonik temsiline dayandığını belirtir. Buna göre, *Yoruba* etnik grubunun *jùjú* adındaki müzik performanslarının kültürel ve sosyal değerleri dışsallaştırdığını ve onlara elle tutulur bir biçim verdiğini iddia ederek bunu yapılandırmacı bir argümana dönüştürür (Rice, 2007: 35).

Diğer bir görüşü ise elle tutulurluk, müziğin yapılandırmacı rol üstlendiği bir örnekte neler yapabileceğine dair özel iddialardan biri gibi görünür. Buradan, *Yoruba* kimliğinin aslında başka bir yerde (*Yoruba* dili sözlüklerinde, eğitimde ve

çeşitli türlerdeki politik eylemlerde) inşa edildiği, ancak müziğin “etkileşimli değerler sistemi” veya “yoğun, canlı, uğultulu ve akıcı” duygusu ile kimliği sağladığı çıkarılabilir. Müzik, kimliğin adını veremeyeceğinden bu iddia yapılandırmacı olandan daha ikna edici olabilir. Ya da en azından müziğin yapılandırmacı bir projeye adını değil, “hissini” ve duygusal rezonansını vererek katıldığı iddia edilebilir (Rice, 2007: 35).

3.5. Meşru Olanın Değişimi

Etnik kimliğin müzikle inşasında müziğin yaptığı şeylerden biri, o etnik grup için simgelediği anlamların her bir üye tarafından anlaşılıyor ve paylaşılıyor olduğuna dair ortak bir tahayyül yaratmasıdır. Etnik gruplar için müziğin yarattığı kolektif aidiyet duygusu, müziğin tınısal unsurlarına ilişkin olarak grup içi bir mutabakatı yansıtır ve aynı unsurlar, -simgesel anlamının kolektif aidiyete hizmet etmeye devam etmesi koşuluyla- yine toplumsal mutabakata bağlı olarak zamanla değişebilir.

Müziğe dair “meşruiyet” varsayımı ise kimi zaman grup içi bir mutabakata dayalı olarak değişebilirken, kimi zaman da müziğin kullanım ve anlamındaki değişimin meşruluk kalıbını değiştirmesi, ölçeği fark etmeksizin grup hiyerarşisindeki toplum tipine bağlı olarak değişebilen otoritenin/otoritelerin kararıyla belirlenebilir. Bu tarz değişimler, genelde kökten bir müzik devrimini çağırır. Buna bir örnek, 1917 Bolşevik devrimi sonrası meşru olan müziğin saray ve katedralden resmi Sovyet radyosuna kayması olabilir (Kaemmer, 1998: 93). 19. yüzyılda Avrupa’da başlayan Ulusalçılık akımıyla halk müziğinin, tınısal unsurlarını “klasik” eserlerine uyarlayan seçkinlerin elinde “meşru” hale gelmesi yine meşru olanın değişimine örnek olabilir.

Ulusalçılık akımının bir uzantısı olarak halk müziğinin sanat müziğine kayması 20.yy’da da devam eder; iki Macar besteci Zoltan Kodaly ve Bela Bartok, halk ezgilerini toplamaları ve daha sonra bu ezgilerin çoğunu kendi eserlerinde kullanmalarıyla bilinirler (Kaemmer, 1998: 93-94). Meşruluştaki değişim, bazen ulus ölçeğinde de işleyebilir. 1930’lardan itibaren halk müziğinin batı sanat müzi-

ğine uyarlanması gerekliliğinin öne sürüldüğü Cumhuriyet döneminin Türk müzik devrimi de müzikteki meşruyet değişimine örnek olabilir.

3.6. Grup İçi Dayanışma

Müzik, etnik gruplar için dayanışmanın bir yoludur. Sık sık tekrarlandığı gibi, topluluklar ‘biz ’ve ‘onlar ’ arasındaki farklılıkları ifade edebilmeleri açısından kendi kendilerini tanımlama özelliğine sahiptirler. Bir grubun kimliği hem onu öteki gruplardan ayıran sınırların belirtilmesini hem de grup içindeki dayanışmanın güçlendirilmesini içerir. And Dağları’ndaki yerli bir halk, festivallerde öteki topluluklarla bilinçli olarak yarışır. Her köy en popüler müzik topluluklarını çıkarmaya gayret eder. Gruplar, büyüklükleri ve meydana geçirdikleri zaman açısından ve yeni şarkıların değerlendirilmesi ve seslendirmelerinin nitelikleri bakımından yarışır. Bu yarışmalar her toplumda güçlü bir birlik duygusu yaratır (Turino’dan aktaran Kaemmer, 1998).

3.7. Örgütlenme

Etnik kimliğin temsilinde oldukça etkili bir güce sahip olan müzik bunu pek çok farklı şekilde yapabilir; müzikal bir icra hakim toplumsal değerleri hareket geçirip somutlaştırdığı gibi toplumsal örgütlenmeye dair rakip ilkeleri de güçlü ve etkili bir biçimde harekete geçirebilir (Stokes, 1997: 14). Etnik gruplar arasındaki farklar çoğunlukla savaş ile çözülür, dolayısıyla savaş şarkıları pek çok yerde müziğin belirgin bir kullanımı olmuştur. Müzik, kitlelerin duygu ve eylemlerini harekete geçirecek kadar büyük bir gücü olduğundan, önemli bir politik araç haline gelebilir (Kaemmer 1998: 83).

Yeni Zelanda *Maorilerine* ait *Haka* dansının bir başka grup ile girilecek çatışmada grup içi örgütlemeye hizmet ederken, çatışılacak gruba yenilgiye karşı kolektif direnişi güçlendirecek ve motivasyon, cesaret ve birlik duygularını yoğunlaştıracak etkiye sahip olduğu söylenir. Bedene ve yere sert vuruşlarla, tehditkâr jest ve mimiklerle, bağırarak ve haykırarak tekrarlanan sözler, karşı grubu korkutma, caydırma ve geri çekme amacı taşır (Kasapoğlu Akyol, 2018: 288).

3.8. Sosyal Sınıf

Gruplar için bir ayrışma biçimi olarak sosyal sınıfların, kültürel paylaşım ve değerler temelinde oluştuğunu varsaydığımızda müziğin sınıfsal hiyerarşiyi temsil etmesi açısından önemli bir sembol olarak iş görmesi pek çok farklı kültürden örneklenebilecek bir durumdur. Sözelimi kast sistemiyle katı bir sınıf hiyerarşisi uygulayan Hindistan kültürü, farklı kastları oluştururken, bu kasta zaten doğuştan mensup grupların, üzerine yaşamlarını inşa edebilecekleri sınırlarını da toplumsal olarak belirler. Bazı toplumlarda çalınan söylenen şarkılar, eğlenme biçimleri, sınıfsal farklılıklara özgü olarak belirlenir ve sınıflar arası çizgileri belirlemede hayati öneme sahip olabilir. Müzik sınıf içinde kendini anlama, onaylama yolu olarak iş görür ve sınıfların hiyerarşik sınırlarını güçlendirir.

Gordon Thompson'ın Hindistan'ın Gucerat eyaletindeki *Carans* kastiyla ilgili araştırmasında müziğin bir grubun kendini anlama yoluna ilişkin çıkarımları dikkat çeker. Bu kast, çeşitli mesleklere sahip heterojen bir gruptur. Geçmişte hükümdarlara (*rajput*) övgü dolu destansı şiirler okumaları nedeniyle kendilerini diğer müzisyenlerden ayırma ve daha yüksek bir sosyal statüde görme eğilimine sahipken, günümüzde sosyal düzenin dinamiklerinin aynı biçimde devam etmemesi, şiir okumanın edimsel bir müzik etkinliği olarak görülüp görülemeyeceğini düşünerek kendini nereye konumlandıracağı konusunu yeniden tartışır. *Caransı* diğer gruplardan ayıran özelliğin ne olduğu konusunda kasta şarkıcılar ve müzisyenler var mı, yok mu grubu düşünmeye yönlendirir. Mevcut tartışma, kendini anlama anlamında kimlik ile ilgilidir (Rice, 2007: 23).

Müzik sosyal sınıflar için sınırları belirlerken ve bu sınırlar içerisinde kim olduğumuzu anlamaya yardım ederken, kim olmadığımızı müzakere etme ve buna yönelik bir söylem geliştirme sürecinde de önemli rollere sahiptir.

3.9. Söylem

Söylem, kabaca dilin toplumsallaşan yönüne işaret eder. Dolayısıyla söylem ve kimliğin aynı gerçekliğin birbirinden doğan, birbirini besleyen, birbirini dönüştüren iki yüzü olarak (Özdemir, 2001: 107), dinamik ve döngüsel bir ilişkisi

vardır. Grup kimliği için “biz” söylemi bile tek başına kimliğin temellerinden birini oluşturan kendini tanımlanan ve diğerleri arasında konumlanmanın başladığı noktadır. Böylelikle etnik gruplar, diğerleriyle sınır çizgisini garanti altına alır. Toplumsal bilinç olarak söylemler, zihinde sürekli aidiyeti onaylayan bir yapıya dönüşür. “Biz” - “siz” söylemiyle konumlanış her iki taraf için de işlerken “farklılık” iddiasına hizmet eden tüm özellikler, söylemin dinamik yapısı içinde onunla birlikte hareket ederler.

Müzik; insanları müzisyen, dansçı ya da dinleyici olarak çeşitli biçimlerde bir araya getiren toplumsal bir faaliyettir. Bu toplumsal birlikteliklerde müzik, grup kimliğinin soyut tarafını güçlendirecek deneyimler sağlar. Müzik ve dansın yalnızca edimsel yönü değil söylemsel yönü de (yani müzik ve dans üzerine konuşmak da) insanları, önemli bir parçalarıyla, duygularıyla ve ‘topluluk’larıyla ilişki halinde olduklarını hissetmeye sevk eder (Stokes, 1997: 13). Grup üyeleri, grup kimliğini başlatan “biz” söyleminin, önüne geldiği diğer tüm unsurların bu söylemi güçlendirecek şekilde işlediğini varsayar. Böylelikle gruplar, diğer gruplar arasındaki müziğe dayalı sınırları “bizim müziğimiz” söylemi içinde çizerek, birbirleri arasında ve birbirlerine karşı konumlanmalarını onaylarlar.

Sonuç

İnsanların, kendilerini bireysel ve toplumsal olarak görünür kılma arzusunun temelinde günümüzün büyük ve karmaşık sosyal sistemleri içinde kaybolma kaygısı yatar. “Ben kimim” sorusuyla başlayan kimliklenme, topluluk içinde ve topluluk halinde olma biçimleriyle devam eder ve belli maddi ya da manevi ortak değerleri paylaştıklarını tahayyül eden kolektiviteler yaratır. Bir kolektif kimlik örneği olarak etnik kimlik, kendini kültürel bazı özellikler temelinde diğer gruplardan ayırarak “farklı” olma iddiası taşıyan bir gruba duyulan mensubiyet hissini yaratır. Böylelikle tüm diğer kimlik biçimleri gibi etnik kimlikler de bireye, ihtiyaç duyduğu maddi ve manevi referans kaynaklarını sağlar. Tanınma, tanımlama ve aidiyet etrafında biçimlenen kimlikler, sürekli bir benzeme ve farklılaşma dinamiği

üzerine inşa edilir. Etnik gruplar, diğer gruplar arasındaki konumlanmalarını sürekli olarak müzakere sürecinden geçirir. Etnik grup içinde kimliğin temelinde olan “tanınma talebi” üzerine neye, nasıl referans yapılacağına dair uzlaşım, aynı zaman da etnik kimliği inşa eden simge, söylem ve pratiklere işaret eder.

Müzik, sosyokültürel dizge içinde etnik grupların kendilerini görünür kılma taleplerinin karşılanması için en sık başvurduğu ifade kültürü pratiklerinden biridir. Etnik kimlik inşasında mensubiyet ve aidiyet hissini uyandırmada güçlü bir etkiye sahiptir çünkü o etnik grup için simgelediği anlamların her bir üye tarafından anlaşılıyor ve paylaşılıyor olduğuna dair ortak bir tahayyül yaratır. Bununla beraber müzik, kültürel farklılığın sözcük dağarcığının vazgeçilmez bir parçası olmuştur ve kaçınılmaz olarak etnik kimliğin temsil edilmesine katılır. Müziğin bu süreçteki rolüne grup içi mutabakata dayalı olarak karar veren etnik gruplar, kendilerini diğer gruplar arasında nasıl görünür kılacaklarının da kararını vermiş olurlar. Bu çalışmada verilen örnekler, müziğin bu katılımı nasıl gerçekleştirdiği ve etnik kimliğin inşasında toplumsal koşullar değişirken müziği ve ona bağlı tüm simgesel unsurları diğer gruplarla olan etkileşim sürecine nasıl dahil edebildiklerine dair bir portre sunar. Müzik; kimliğe temel olan farklılıkları içselleştirmiş bir “biz” duygusunu yaratan simgesel unsurlarından biri olarak, uyumlanarak, direnç göstererek, sınırlayarak, örgütleyerek ve dayanışma sağlayarak etnik kimliğin “farklılıklarla var olma” söylemini güçlendirir.

Kaynakça

- Assman, J. (2001). *Kültürel bellek: Eski yüksek kültürlerde yazı, hatırlama ve politik kimlik* (Çev. Ayşe Tekin). İstanbul: Ayrıntı Yayınları.
- Baily, J. (1997). The role of music in the creation of an Afghan national identity, 1923-73”, M. Stokes (Ed.). *Ethnicity, Identity and Music. The Musical Construction of Place.* (S 45-60). Oxford: Berg Publishers.
- Baumann, Z. (1999). *Küreselleşme: Toplumsal sonuçları* (Çev. Altuğ Yılmaz). İstanbul: Ayrıntı Yayınları.
- Bilgin, N. (2007). *Kimlik inşası*. İzmir: Aşina Kitaplar.

- Çerezciöglü, Aykut (2010). İzmir Makedon göçmenlerinde etnik kimliğin bir işaretleyicisi olarak müzik. *Folklor Edebiyat*, 12 (62), 85-100.
- Erol, A. (2002). *Popüler müziği anlamak; Kültürel kimlik bağlamında popüler müzikte anlam*. İstanbul: Bağlam Yayıncılık.
- Erol, A. (2009). *Müzik üzerine düşünmek*. İstanbul: Bağlam Yayıncılık.
- Fenton, S. (2001). *Etnisite, ırkçılık, sınıf ve kültür* (Çev. Süleyman Nihat Şad). Ankara: Phoneix Yayınları.
- Kasapoğlu A. P. (2018, Mayıs). İki yerli savaşçı dansı- Haka (Yeni Zelanda) ve Hula (Hawaii). *4th Language, Culture and Literature Symposium*. Antalya.
- Keammer, J.E. (1998). *İnsan yaşamında müzik* (Çev. Yetkin Özer). Yayımlanmamış çeviri.
- Merriam, A. (1964). *The anthropology of music*. Evertson: Noerthwetern University Press.
- Özdemir, C. (2001). Kimlik ve söylem. *OGÜ Sosyal Bilimler Dergisi*. 2 (2), 107-122.
- Rice, T. (2007). Reflections on music and identity in ethnomusicology. *Musicology*, 17-38. <http://www.doiserbia.nb.rs/img/doi/1450-9814/2007/1450-98140707017R.pdf> (06.04.2021)
- Stokes, M. (Ed.) (1997). *Ethnicity, identity and music (Introduction)*. (S 5-27). Oxford: Berg Publishers.

İŞ YÜKÜNÜN İŞ AİLE YAŞAM ÇATIŞMASI ÜZERİNDEKİ ETKİSİNDE, STRESİN VE ÇALIŞMA ORTAMININ DURUMSAL ETKİ ANALİZİ

Ahmet Melih EYİTMİŞ*

Fadime SEZER*

Öz

Bu çalışmanın amacı, iş-aile yaşam çatışması üzerindeki, iş yükü, iş stresi ve personelin fiziksel çalışma ortam değerlendirmelerinin etkisini analiz etmektir. Bu kapsamda nicel araştırma yöntemlerinden anket tekniği kullanılarak veriler toplanmıştır. Çalışma Kahramanmaraş'ta gıda sektöründe gerçekleştirilmiştir. Araştırmada kullanılan anket formunda, yerli ve yabancı literatürde geçerliliği ve güvenilirliği test edilmiş ölçeklere yer verilmiştir. Verilerin analiz aşamasından önce demografik bulgulara, korelasyon, güvenirlik, faktör analizlerine bakılmıştır. Geliştirilen hipotezlerin test edilmesinde regresyon ve durumsal etki analizi için SPSS Process Macro kullanılmıştır. Aracılık analizi için Baron ve Kenny'nin geleneksel yaklaşımı yerine, Hayes'in bootstrap tekniğine dayanan modern yaklaşımı tercih edilmiştir. Yapılan regresyon analizi sonucunda, iş-aile yaşam çatışması üzerinde bağımsız değişkenlerin (iş yükü, iş stresi, personel fiziksel çalışma ortamı) istatistiksel olarak pozitif ve anlamlı etkisinin olduğu tespit edilmiştir. Durumsal etki analizi sonucunda ise iş yükünün iş-aile yaşam çatışması üzerindeki etkisinde stresin aracılık rolü olduğu tespit edilmiştir. Bu analizden elde edilen diğer bir sonuç ise iş yükünün, stres

* Bu makale çalışmasının verileri Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi Sosyal ve Beşeri Bilimler Etik Kurulu'nun 08.04.2021 tarih ve 2021-20 sayılı kararı etik kurul onayıyla toplanmıştır.

* Dr. Öğr. Üyesi, Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi İşletme Bölümü, a_melih@hotmail.com, <https://orcid.org/0000-0003-1236-7689>.

* Doktora Öğr., Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniv., SBE, YÖK 100/2000 Bilgi ve Belge Yönetimi Bursiyeri, phd.fsezer@gmail.com, <https://orcid.org/0000-0002-9835-3968>.

vasıtasıyla iş-aile yaşam çatışması üzerindeki dolaylı etkisinde personelin fiziksel çalışma ortamı değerlendirmelerinin düzenleyici etkisi bulgulanmıştır. Buna ek olarak, iş yükünün iş-aile yaşam çatışması üzerindeki dolaylı etkisinin, personel fiziksel çalışma ortamı değerlendirmelerinin orta ve yüksek olduğu durumlarda daha da güçlendiği sonucuna varılmıştır.

Anahtar Kelimeler: SPSS process macro, Durumsal etki analizi, Aracılık, İş aile yaşam çatışması, Fiziksel çalışma ortamı.

Conditional Process Analysis of the Effect of Work Load on Work-Family, Life Conflict, Stress and the Physical Work Environment

Abstract

The purpose of this study is to analyze the effect of workload, job stress and physical work environment evaluations of staff on work-family life conflict. In this context, data were collected using the questionnaire technique, one of the quantitative research methods. The study was carried out in the food sector in Kahramanmaraş. The questionnaire form used in the study included scales whose validity and reliability were tested in domestic and foreign literature. Before the analysis phase of the data, demographic findings, correlation, reliability, factor analysis were examined. SPSS Process Macro was used for regression and situational impact analysis to test the developed hypotheses. For mediation analysis, Hayes' modern approach based on bootstrap technique was preferred instead of Baron and Kenny's traditional approach. As a result of the regression analysis, it was determined that independent variables (workload, job stress, personnel physical work environment) had a statistically positive and significant effect on work-family life conflict. As a result of situational impact analysis, it was determined that stress has a mediating role in the effect of workload on work-family life conflict. Another result obtained from this analysis is that the regulatory effect of the physical work environment evaluations of the staff in the indirect effect of the workload on work-family life conflict through stress. In addition, it is concluded that the indirect effect of workload on work-family life conflict becomes stronger in cases where staff assessments of physical work environment are medium and high.

Keywords: SPSS process macro, Conditional Process Analysis, Work-family conflict, Physical work environment.

Giriş

İnsan yaşamının iki önemli unsuru aile ve iş ortamlarıdır. Birey, zamanının büyük bir kısmını bu iki çevrede geçirir. Entelektüel sermayeyi oluşturan insan kaynağını koruyup, örgütsel hafızayı güçlendirmek isteyen organizasyonlar da bu durumun farkındadır.

Giderek artan rekabet ve teknolojinin hızlı ilerlemesi ile organizasyonların temelini oluşturan insan faktörünün yaşadığı sorunların varlığı su götürmez bir gerçekliktir. Bu sorunlardan biri de hiç şüphesiz aile ile iş arasında yaşanan çatışmalardır. Son dönemlerde giderek artan bir araştırma konusu haline gelen iş-aile yaşam çatışmaları, bireylerin gerek sosyal gerekse iş yaşamlarını doğrudan veya dolaylı olarak etkilemektedir.

İş-aile yaşam çatışmasını etkileyen birçok faktöre rastlanabilmektedir (Byron, 2005: 171). Bireylerin iş yoğunluğu aile hayatlarını olumsuz etkilemekte ya da tam tersi olarak ailevi problemler veya aileye gösterilen özel ilgi nedeniyle iş yerinde sorunlar ortaya çıkmaktadır. İşe verilen önem ailenin ihmalini veya aileye verilen önem işin ihmalini beraberinde getirebilmektedir (Özdevecioğlu ve Doruk, 2009: 70). Bu sebeple de bireyler bu farklı rol ve sorumlulukları dengeli bir şekilde yerine getirmekte zorlanmaktadır (Koçak vd., 2019: 2).

Bu çalışmada iş yükü, iş stresi ve personelin fiziksel çalışma ortam değerlendirmelerinin, iş-aile yaşam çatışması üzerindeki dolaylı ve dolaysız etkileri incelenmiştir. Çalışmada gıda sektörü çalışanlarından elde edilen bulgular yardımıyla durumsal etki analizi yapılmıştır.

Bu kapsamda Baron ve Kenny'nin (1986) geliştirdiği nedensellik yaklaşımı yerine, bootstrap tekniğine dayanan, modern yaklaşım olarak kabul edilen Hayes (2018) SPSS Process Macro analizi kullanılmıştır. Bu çalışma iki yönüyle özgün değer barındırmaktadır. Bunlardan birincisi, kullandığı analiz yöntemi ile diğer çalışmalardan ayrılmaktadır. İkincisi ise, iş yükü ve stresin dolaylı etkilerinin yanında personelin fiziksel çalışma ortamının durumsal etki analizlerine de bakılmasıdır.

Araştırma üç bölümden oluşmaktadır. İlk bölümde konu ile ilgili değişkenlerin kısa bir literatür taraması yapılmıştır. İkinci bölümde çalışmanın çatısını oluşturan durumsal etki analizi ve diğer analizlerin sonuçlarına yer verilmiştir. Son bölümde ise elde edilen bulgular literatürdeki çalışmalarla karşılaştırılmıştır.

1. Kavramsal Çerçeve

Bu bölümde araştırma modelinde yer alan değişkenlerin kavramsal açıklamalarına yer verilmiştir.

İş-Aile Yaşam Çatışması: Yetişkin yaşamının iki önemli odak noktası aile ve iştir. Bununla birlikte, bu iki etki alanının rol beklentileri her zaman uyumlu olmayıp, iş ve aile hayatı arasında çatışma çıkabilir (Netemeyer vd., 1996: 400). Çalışma saatleri, esnek olmayan programlar gibi çeşitli iş durumları bu çatışmasının en önemli nedenleri arasındadır (Kim ve Ling, 2001: 219).

İş-aile yaşam çatışmasının ilk boyutu olan iş-aile çatışması, bireyin örgütteki rolünün, ailesi ile ilgili sorumluluklarını yerine getirmemesinden kaynaklanan çatışma türüdür (Frone ve Cooper, 1992: 725). İkinci kapsamda değerlendirilen aile-iş çatışması ise, ailenin örgütteki sorumlu olduğu işlerin yapılmasını engellemesi neticesinde ortaya çıkan çatışma ya da aileden işe doğru olan çatışmayı anlatır (Voydanoff, 2005: 500).

Yapılan çalışmalarda genellikle iş-aile çatışması üzerinde olduğu görülmektedir. Söz konusu aile iş boyutuna yönelik çalışmalar genellikle aile danışmanlığı, psikoloji ve sosyoloji alanlarında yapılan araştırmalarda yer almaktadır. Aile-iş çatışmalarında aile çatışmadan daha fazla etkilenmekte ve bu durum genellikle aile içerisinde kalmaktadır (Çarıkçı, 2001: 34- 35).

Araştırmanın temel hipotezlerden biri olarak:

H1: Personel fiziksel çalışma ortamı, iş stresi ve iş yükü, iş-aile yaşam çatışmasını etkilemektedir.

İş Yükü: İş yükü literatürde farklı tanımları bulunan, yalnızca işgören için değil onun mikro ve makro çevresi için de oldukça önemli bir kavramdır. Keser

(2006: 105)'e göre iş yükü kavramı, bireyin işyerinde kendisine yüklenen işin normalden fazla olduğuna yönelik algısıdır. Torun ve Ercan (2006) yapmış olduğu ampirik bir çalışmada iş ve aile arasında yaşanan zaman sebebiyle çatışmanın en önemli belirleyicisinin iş yükü olduğunu saptamışlardır. İş yükü, işgörenlerin hatalarının artmasına sebebiyet vermektedir (Atik ve Akoğlan Kozak, 2016:343).

Literatürde iş yükünün iş-aile yaşam çatışmasını pozitif yönde etkilediğine yönelik farklı sektörlerde yapılan birçok çalışmaya rastlanılmıştır (Turgut, 2011; Nasurdin ve O'Driscoll, 2012; Tayfur ve Arslan, 2012; Gürbüz vd., 2013; Koçak vd., 2019; Dinç, 2021). Bu bağlamda, iş yükünün iş-aile yaşam çatışması üzerindeki doğrudan etkisini araştırmak amacıyla geliştirilen hipotez aşağıdadır:

H₁: İş yükü iş-aile yaşam çatışmasını pozitif yönde etkilemektedir.

İş Stresi: Günümüzde neredeyse her örgütte iş stresi nosyonu ile ilgili durumlara rastlamak mümkündür. Her örgütte farklı şekilde kendini gösteren stres, yalnızca organizasyonel ya da yerel şekilde değil global anlamda da karşılaşılan bir durumdur. İş stresi, çağdaş toplum hastalığı olarak ifade edilmektedir (Güçlü, 2001). Artan iş yükü, örgütün küçülmeye gitmesi, fazla mesai süreleri, kötü çalışma ortamları ve vardiyalı çalışma gibi faktörler stresli çalışma ortamının nedenleri arasında sayılmaktadır (Rabin vd., 2010:159-160).

Literatürde iş stresinin iş-aile yaşam çatışmasını pozitif yönde etkilediğine yönelik çalışmalara ulaşılmıştır (Kazmi vd., 2008; Tekingündüz vd., 2015; Bulgurcu Gürel, 2016; Fırat, 2018; Bozkurt, 2018;). Bununla birlikte Vinokur vd., (1999) tarafından geliştirilen modelde iş-aile yaşam çatışması kavramının alt boyutları olan iş-aile çatışması ve aile-iş çatışması kavramlarının iş stresi üzerinde herhangi bir etkisi görülmemektedir. Halbuki Netemeyer vd., (2004), daha önce yapılan çalışmaların incelenmesi sonucunda iş-aile yaşam çatışmasının boyutları olan iş-aile çatışması ve aile-iş çatışmasının iş stresi üzerinde doğrudan etkili olacağını varsaymaktadır.

Bu bağlamda, iş yükü ile stresin iş-aile yaşam çatışması üzerindeki doğrudan etkisini araştıran, literatüre paralel aşağıdaki hipotez geliştirilmiştir.

H₁₂: İş stresi iş-aile yaşam çatışmasını pozitif yönde etkilemektedir.

Personel Fiziksel Çalışma Ortamı: Çalışma hayatında işlerin verimliliğini etkileyen unsurlardan birisi fiziksel çalışma ortamıdır. Bu kavram, işgörenin iş yerinde görevini ifa ederken bulunduğu yerin fiziksel şartlarını da ifade etmektedir (Kuşluyan ve Kuşluyan, 2005: 189). Fiziksel çalışma ortamı literatürde çok fazla çalışmaya konu edilmemiştir. Oysa çalışma hayatı içerisinde işyerindeki fiziksel ortam birçok farklı unsuru etkileyebilmektedir. Bunlardan birinin de iş-aile yaşam çatışması olduğu düşünülmektedir. Tariq vd. (2013) telekomünikasyon sektöründe yapmış oldukları çalışmada iş yükü, maaş, çalışma ortamındaki stres, iş-aile çatışması gibi sebepler çalışanın tatminsizliğine, dolayısıyla iş gücü devrine sebep olmaktadır. Benzer bulguyu Raziq ve Maulabakhsh (2015) farklı sektörlerde yapmış olduğu araştırmada, çalışma ortamı ile iş tatmini arasında pozitif ilişkiyi saptamıştır.

Bu bağlamda, iş-aile yaşam çatışması üzerindeki personel fiziksel çalışma ortamı, iş yükü ve iş stresinin etkisini tespit edebilmek amacıyla kurulan hipotez şu şekilde kurgulanmıştır;

H₁₃: Personel fiziksel çalışma ortamı, iş-aile yaşam çatışmasını pozitif yönde etkilemektedir.

2. Araştırmanın Yöntemi

Araştırmada kullanılan ölçekler ulusal ve uluslararası literatürde sıklıkla kullanılmıştır. Araştırma sorunsalına uygun olarak kurgulanan hipotezleri test etmek amacıyla farklı analiz yöntemleri kullanılmıştır. Öncelikle demografik özellikler sıralanmış, ardından değişkenlerin güvenilirliği incelemiştir. Araştırma değişkenlerinin faktör yükleri ve korelasyonları incelenerek regresyon analizine uygun olup olmadığı tespit edilmiştir. Aracılık ve düzenleyicilik çalışmalarının literatürde çoğunlukla regresyon ve yapısal eşitlik modeli ile yapıldığı gözlemlenmiştir (Dede vd., 2014; Akdoğan ve Aydemir, 2018). Araştırmada Hayes'in geliştirdiği SPSS Process Macro model 14 kullanılmıştır. Regresyon ve yapısal eşitlik modelinin

kullanılmamasının temel nedeni; araştırmada kurgulanan hipotezlerin aynı analizde sonuçlarının bir defada görülebilmesidir.

2.1. Araştırmanın Amacı ve Önemi

Bu çalışmanın amacı, iş-aile yaşam çatışması üzerindeki, iş yükü, iş stresi ve personelin fiziksel çalışma ortamı değerlendirmelerinin doğrudan ve dolaylı etkilerini araştırmaktır. Hipotezleri sorgulayabilmek için veriler nicel araştırma yöntemlerinden birisi olarak kabul edilen anket tekniği ile toplanmıştır. Bu çalışmada SPSS Process Macro programı kullanılarak analiz gerçekleştirilmiştir. Bu programın tercih edilmesindeki ana etken, bütün bağımsız değişkenlerin bağımlı değişken üzerindeki doğrudan ve dolaylı etkisine aynı anda bakılabiliyor olmasıdır. Bu yönüyle çalışma özgün değer niteliğinde ve önem arz etmektedir. Literatür incelendiğinde konu ile ilgili “aracı-düzenleyici-durumsal etki” analizleri için yapısal eşitlik modeli veya çoklu regresyon modeli kullanılmıştır (Choi, 2008; Çelik, Turunç, 2011; Tayfur, Arslan, 2012; Mansour, Mohanna, 2017; Korkmazer, Aksoy, 2020).

2.2. Araştırma Evreni ve Örneklem

Kahramanmaraş ilinde dondurma, gıda sektörü içerisinde yer alan önemli bir alandır. Dondurma üretimi son dönemlerde geleneksel yapıdan kurtulmuş, modern tesislerde teknoloji kullanılarak yapılmaya başlanmıştır. Araştırmanın evrenini, bu modern tesislerden birinde çalışan 120 personelin tamamı oluşturmaktadır. Araştırma yapıldığı dönemde tüm dünyayı etkisi altına alan Covid-19 pandemisi yaşandığı için, iş yerinde esnek çalışma sistemine geçilmiştir. Bu sebeple çalışmanın yapıldığı anda işyerinde bulunan 62 kişi örnekleme oluşturmaktadır. Veriler 2021 yılında pandemi kuralları çerçevesinde toplanmıştır. Araştırmada örneklem tam sayım yöntemiyle gerçekleştirilmiştir. Bu durum araştırmanın kısıtlarından birini oluşturmaktadır.

2.3. Veri Toplama Araçları

Veri toplamak için kullanılan anket formu 5’li Likert tipi ölçeğe göre “1- Kesinlikle Katılmıyorum” ile “5- Kesinlikle Katılıyorum” arasında derecelendirilmiştir. Çalışmada dört farklı ölçek kullanılmış olup bu ölçekler aşağıda belirtilmiştir.

- İş-Yaşam Çatışması (İAYÇ) Ölçeği; Netemeyer, Boles ve McMurrian (1996) tarafından geliştirilen, Giray ve Engin (2006) tarafından Türkçe'ye uyarlanan ifadeler kullanılmıştır. Aynı zamanda Ergün ve Yüksel (2019) çalışmasında kullanmıştır. Ölçek on ifade, iki alt boyuttan oluşmaktadır.

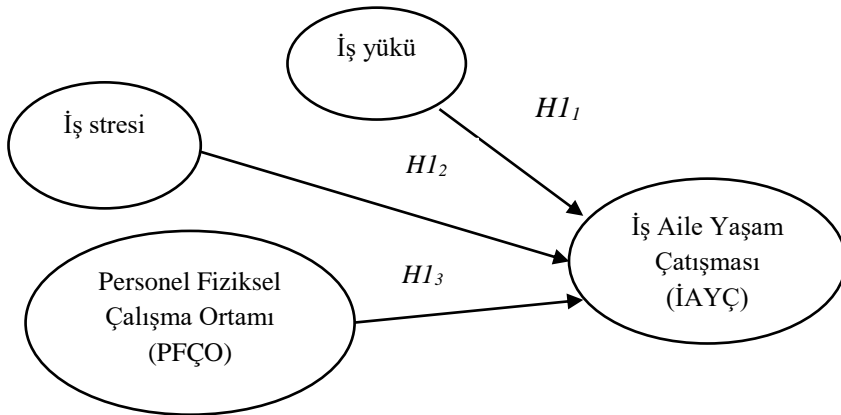
- İş Stresi (İS) Ölçeği; House ve Rizzo (1972) tarafından iş stresi kavramının ölçümü için geliştirilmiştir. Ölçeğin Türkçe uyarlaması Efeoğlu (2006) tarafından yapılmıştır. Aynı zamanda Öztürk ve Şahverdioğlu, 2019; Bulgurcu Gürel, 2016; Yurttaş, vd. 2020 tarafından da kullanılmıştır. Ölçek yedi ifade, tek boyuttan oluşmaktadır.

- İş Yüğü (İY) Ölçeği; İlk dört maddesi Price (2001) tarafından diğer iki maddesi Kuşlvan ve Kuşlvan (2005) tarafından eklenen altı ifade tek boyuttan oluşmaktadır.

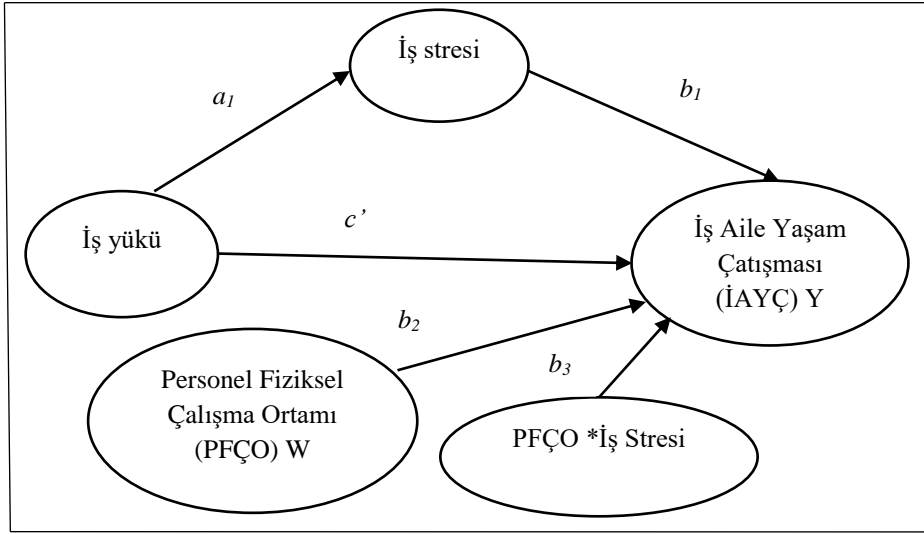
-Personelin Fiziksel Çalışma Ortamı (PFÇO) Ölçeği; Kuşlvan ve Kuşlvan (2005) tarafından geliştirilen ve aynı yazarların “Otel İşletmelerinde İş ve İşletme ile İlgili Faktörlerin İşgören Tatmini Üzerindeki Görece Etkisi: Nevşehir Örneği” makalesinden alınmıştır. Ölçek on ifade, tek boyuttan oluşmaktadır.

2.4. Araştırmanın Modeli

Şekil 1: Regresyon Modeli

Şekil 2: Durumsal Etki Analiz Modeli

Yukarıda Şekil 1 de bu çalışmanın ana değişkenleri ve modeli yer almaktadır. Bu model Hayes (2013: 19) Model 14 esas alınarak hazırlanmıştır. Hayes'in geliştirdiği macro process ile model numaraları birlikte çalışmaktadır. Bu analiz sayesinde aracılık, düzenleyicilik ve durumsal aracılık etkilerine bakılabilmektedir. Bu model için kurgulanan hipotezler şu şekilde sıralanabilir:

H2: İş yükü, iş-aile yaşam çatışmasını stres vasıtasıyla dolaylı olarak olumlu yönde etkiler (mediator).

H3: İş yükünün, stres vasıtasıyla iş-aile yaşam çatışması üzerindeki dolaylı etkisinde personelin fiziksel çalışma ortamı değerlendirmelerinin düzenleyici etkisi vardır.

İş yükünün iş-aile yaşam çatışması üzerindeki doğrudan etkisini inceleyen çalışmaların yanında (Koçak vd., 2019; Dinç, 2021), iş-aile yaşam çatışmasının aracılık etkisi yoluyla iş yükünün yaşam kalitesine etkisini inceleyen çalışmalar da bulunmaktadır (Korkmazer, 2018; Korkmazer, Aksoy, 2020).

3. Bulgular

Araştırmada kullanılan ölçeklerin güvenilirliği hipotezlerin sorgulanabilmesi için gerekli ön koşullardan birisidir. Ayrıca değişkenlere ilişkin madde sayıla-

rı, aritmetik ortalamaları, standart sapmaları ve korelasyon ilişkileri Tablo 1’de raporlaştırılmıştır.

Tablo 1: *Korelasyon ve Güvenilirlik Değerleri*

Değişkenler	AO	SS	M	Alpha	(1)	(2)	(3)	(4)
İş-Aile Yaşam Çatışması (1)	2,33	1,10	9	0,90	1			
İş Stresi (2)	3,00	1,47	7	0,94	,506*** ,000	1		
İş Yüğü (3)	2,91	1,38	4	0,79	,313* ,013	,349** ,005	1	
PFÇO (4)	3,39	1,45	10	0,95	,183 ,155	-,039 ,765	,432*** ,000	1

*p<0.05; **p<0.01; *** p<0.001

Tüm değişkenlerin güvenilirlik katsayısı (Cronbach Alpha) 0.70 ve üzerinde olması başta Nunnally (1978), olmak üzere birçok bilim adamı tarafından tavsiye edilmektedir (Kalaycı, 2005: 404; Karagöz, 2016: 941). İş yüküne ilişkin 2 önerme güvenilirliği 0,70’in altına düşürdüğü için modelden çıkartılmıştır (Karagöz, 2016: 947). Yeniden yapılan analizler sonucunda ölçeklerin güvenilirlik katsayıları oldukça güvenilir olarak belirlenmiştir. Araştırmada kullanılan ölçekler arasındaki korelasyon ilişkileri de aynı tabloda verilmiştir. Verilerin normalliğini belirlemek amacıyla yapılan analizlerde elde edilen çarpıklık ve basıklık sonuçlarının tamamı kritik değer olarak görülen 2,58’in (Hair vd., 2009: 72) altında gerçekleşmiştir.

Tablo 2: *Faktör Analizi Sonuçları*

Değişken	KMO Örneklem Yeterliliği	Anlamlılık	Ki-kare	Serbestlik	Açıklanan Toplam Varyans
İş-Aile Yaşam Çatışması	0,718	0,000	290,783	36	54,999
İş Stresi	0,871	0,000	251,675	21	72,508
İş Yüğü	0,704	0,000	61,875	6	61,002
PFÇO	0,766	0,000	488,944	45	70,732

Ölçeklerin doğrulayıcı faktör analizi sonuçları Tablo 2 de bir araya getirilmiştir. Temel verilerin aktarıldığı bu analiz sırasında iş-aile yaşam çatışmasında önermelerden birisi faktör yükü nedeniyle (Faktör yükü<0,40) faktör değerlendirilmesinden çıkartılmıştır (Çokluk, 2010:194).

Örnekleme büyüklüğü yapılacak analizleri etkileyen en önemli faktörlerden birisidir. Araştırmanın yapıldığı dönemde yaşanan pandemi nedeniyle istenen örneklem büyüklüğüne erişilememiş ancak Comrey ve Lee'nin (1992'den akt. Çokluk vd., 2010:206) faktör analizi için çok zayıf gördüğü 50 sayısının üzerine (62) çıkılabilmektedir. Veri yapısının uygunluğunu test etmeye yönelik bir başka ölçüt olan Kaiser-Meyer-Olkin (KMO) değerlerinin tamamı 0.70 ve üzerinde gerçekleşerek örneklem büyüklüğü için değerini iyi olduğu (Kalaycı, 2005: 322; Altunışık vd., 2010: 266) sonucuna varılmıştır.

Sosyal bilimler için çok faktörlü desenlerde açıklanan varyansın % 40 ile % 60 arasında olması yeterli olarak kabul edilebilir (Karagöz, 2016: 880). Bu çerçevede tanımlanan bir faktörün toplam varyansa yaptığı katkının yeterli olduğu görülmektedir.

Tablo 3: *Demografik Değişkenlere İlişkin Tanımlayıcı İstatistikler*

Medeni Durum	Frekans	Yüzde	İşyerinde Çalışma Yılı	Frekans	Yüzde
Evli	34	56,7	1-3 yıl	23	41,1
Bekar	26	43,3	4-6 yıl	13	23,2
Toplam	60	100	7-9 yıl	7	12,5
Eğitim Durumu	Frekans	Yüzde	9-12 yıl	Frekans	Yüzde
İlköğretim	16	29,1	13 yıl ve üzeri	8	14,3
Ortaokul	24	43,6	Toplam	56	100,0
Lise	9	16,4	Firma Beklentilerinizi karşılıyor mu?	Frekans	Yüzde
Üniversite	6	10,9	Evet	50	84,7
Toplam	55	100	Hayır	9	15,3
Meslekte Çalışma Yılı	Frekans	Yüzde	Toplam	Frekans	Yüzde
1-3 Yıl	15	26,8	Çalışma Temposu	Frekans	Yüzde
4-6 Yıl	11	19,6	Normal	36	62,1
7-9 Yıl	5	8,9	Yoğun	12	20,7
9-12 yıl	11	19,6	Aşırı Yoğun	10	17,2
13 yıl ve üzeri	14	25,0	Toplam	58	100,0
Toplam	56	100,0	Yaş	Frekans	Yüzde
			17-25 yaş aralığı	20	39,2
			26-30 yaş aralığı	13	25,5
			31-40 yaş aralığı	12	23,5
			41 yaş ve üzeri	6	9,7
			Toplam	51	100

Araştırmaya katılan bireylerin demografik özelliklerine ait bilgiler frekans tabloları aracılığı ile yukarıda Tablo 3'te ayrıntılı olarak verilmiştir. Katılımcıların yaş, medeni durum, eğitim durumu, meslekte ve işyerinde çalışma yılı, gibi demografik özelliklere ek olarak çalışma temposu ve firma beklenti durumları ile ilgili genel bilgilere de yer verilmiştir. Katılımcıların %56.7'sinin evli, %43.3'ünün bekâr olduğu tespit edilmiştir. Araştırma katılan bireylerin %39.2'sini 17-25 yaş, %25.5'ini 26-30 yaş, %23.5'ini 31-40 yaş ve %9,7'sini 41 yaş ve üzeri oluşturduğu tespit edilmiştir. Katılımcıların %29.1'ini ilköğretim, %43.6'sını ortaokul, %16.4'ünü lise, %10.9'unu üniversite mezunu oluşturmaktadır. Araştırmaya katılanların meslekte çalışma yılı göz önünde bulundurulduğunda %26.8 ile 1-3 yıl en yüksek katılım düzeyine ulaşırken, %8,9 ile 7-9 yıl arasında çalışanların oranı en az düzeyde gerçekleşmiştir. Katılımcıların işyerinde çalışma yıllarına bakıldığında %41.1'ini 1-3 yıl, %23.2'sini 4-6 yıl, %12.5'ini 7-9 yıl, %14.3'ünü 9-12 yıl, %8,9'unu 13 yıl ve üstü kişilerin oluşturulduğu tespit edilmiştir. Firmanın beklentileri karşılama ifadesine verilen yanıtların, %84.7'si evet, %15.3 oranında da hayır şeklindedir. Çalışma temposuna normal diyenler %62.1'i, yoğun olarak düşünenler %20.7'yi, aşırı yoğun şekilde ifade edenler de %15.3'ü oluşturmaktadır.

Regresyon Analizi

Tablo 4: Çoklu Regresyon Analizi Tablosu

	B	S. Hata	Beta (β)	<i>t</i>	<i>p</i>	TD	VİF	F	R^2	ΔR^2	
1	(Constant)	,712	,534		1,333	,188					
	İY	,469	,150	,373	3,113	,003	1,00	1,000	,003**	0,14	0,13
2	(Constant)	,421	,501		,841	,404					
	İY	,305	,147	,242	2,067	,043	,890	1,123	,000***	0,28	0,25
	İş Stresi	,285	,085	,393	3,353	,001	,890	1,123			
3	(Constant)	,252	,520		,485	,629					
	İY	,238	,157	,189	1,513	,136	,777	1,288	,000***	0,29	0,26
	İş Stresi	,302	,086	,416	3,514	,001	,866	1,154			
	PFCÖ	,103	,087	,140	1,186	,240	,871	1,148			

Bağımlı değişken İAYÇ, (* $p < 0,05$ ** $p < 0,01$ *** $p < 0,001$)

Araştırma çerçevesinde ilişkilerin daha net belirlenebilmesi için regresyon analizi yapılmış ve Tablo 4’te raporlanmıştır. Bağımlı ve bağımsız değişkenler modele yerleştirilerek çoklu regresyon analizi yapılması gerekir. Ancak bu çalışmaya özgü değişkenlerin aracılık ve düzenleyicilik etkisi test edilmek istendiğinden, regresyon modeli, bağımlı değişken üzerindeki bağımsız değişken etkisinin daha net görülebilmesi için, değişkenler tek tek eklenerek incelenmiştir (Kalaycı, 2005: 260). Çoklu regresyon modeli ve diğer modellerin tamamının ($p < 0,05$) istatistiksel olarak anlamlı ve en az bir değişkenin bağımlı değişkeni etkilediği tespit edilmiştir. Model 1 için geliştirilen H_{11} “İş yükü iş-aile yaşam çatışmasını pozitif yönde etkilemektedir” kabul edilmiştir.

Yukarıdakilere ek olarak Tablo 4’te de görülebileceği gibi, İş yükü değişkeni doğrudan İAYÇ’ni anlamlı ve pozitif düzeyde ($\beta = 0.373$) etkilerken, değişken sayısı ikiye çıktığında etki düzeyi azalmış ($\beta = 0.242$) fakat her iki bağımsız değişkende anlamlı ve pozitif yönde bağımlı değişkeni etkilemiştir. Dolayısıyla H_{12} “İş stresi iş-aile yaşam çatışmasını pozitif yönde etkilemektedir” kabul edilmiştir. Bağımsız değişken sayısı 3’e çıktığında ise iş yükünün İAYÇ’ni etkilemediği ($p > 0.05$) tespit edilmiştir. Dolayısıyla H_{13} “Personel fiziksel çalışma ortamı, iş-aile yaşam çatışmasını pozitif yönde etkilemektedir” reddedilmiştir. “ H_1 : Personel fiziksel çalışma ortamı, iş stresi ve iş yükü iş-aile yaşam çatışmasını etkilemektedir” ana hipotezi istatistiksel olarak anlamlı sonuçlara ulaşıldığı için kabul edilmiştir. Regresyon analizleriyle stres ve FÇO değişkenlerinin iş yükünün etkisini şekillendirdiği görülebilir. Ancak etkinin yönü ve şiddeti aracılık ve düzenleyicilik analizleriyle ortaya koyulacaktır.

Modelin anlamlılığının yanında literatürde ön koşullardan birisi olarak gösterilen çoklu eş doğrusallık incelenerek tabloya aktarılmıştır. Öncelikle modelde çoklu eş doğrusallık (bağıntı) problemi olup olmadığını gösteren tolerans değeri (TD) ve varyans artış faktörü (VIF) değerleri incelendiğinde; VIF değerlerinin tamamının 10’dan küçük olduğu ve tolerans değerlerinin de tamamının 0,10’dan büyük olduğu görülmektedir (Özbek ve Akkılıç, 2014:16,18-19; Büyükuysal ve Öz, 2016:111; Koç, Kaya ve Demirhan, 2019: 91). Bu durumda modelde çoklu eş doğrusallık (bağıntı) sorunu bulunmadığı söylenebilir.

Çoklu regresyon modeli sonuçlarına göre bağımsız değişkenler (stres, İY ve FÇO) bağımlı değişkeninin (İAYÇ) %26'sını açıklayabilmektedir. Genel modelin anlamlı ($p<0.000$) olmasına karşın değişkenlerden sadece stresin İAYÇ üzerinde anlamlı ve pozitif düzeyde ($\beta=0.416$, $p<0.01$) etkisinin olduğu sonucuna ulaşılmıştır. Diğer bir ifade ile stres arttıkça İAYÇ de artmaktadır.

Tablo 5: Durumsal Etki Analiz Sonuçları

Sonuç Değişkenleri							
		İş Stresi (Aracı (M=Mediator))			İş-Aile Yaşam Çatışması (Y)		
Model		β (SE)	95% CI		β (SE)	95% CI	
			LLCI (ULCI)			LLCI (ULCI)	
İş Yüğü (X)	a_1	0.575**(0.211)	0.152, 0.997		c'	0.211 (0.153)	-0.095, 0.517
İş Stresi (M=Mediator)					b_1	0.352*** (0.087)	0.179, 0.525
PFÇO (W=Moderator)					b_2	0.118 (0.084)	-0.513, 0.287
M*W					b_3	0.146* (0.067)	0.011, 0.281
Constant	i_M	-1.983(0.750)	-3.482, -0.483		i_y	1.612** (0.540)	0.531, 2.694
			$R^2=0.110$		$R^2=0.348$		
			F(1;60)= 7.407, $p<0.05$		F(4;57) F7.604, $p<0.001$		

Not: * $p<0.05$; ** $p<0.01$; *** $p<0.001$. n=60 PFÇO=Personelin Fiziksel Çalışma Ortamı, LLCI = Alt güven aralığı, ULCI= Üst güven aralığı. Bootstrap yeniden örnekleme=5000. Standardize edilmemiş beta katsayıları (β) raporlanmıştır.

Aracılık ve durumsal aracılık ilişkilerinden oluşan araştırmanın hipotezlerini test etmek amacıyla bootstrap yöntemini esas alan regresyon analizi kullanılmıştır (Hayes, 2013; Gürbüz, 2019:138). Analizler Hayes (2013) tarafından geliştirilen Process Macro kullanılarak yapılmıştır. Analizlerde bootstrap tekniği ile 5000 yeniden örnekleme seçeneği tercih edilmiştir. Bu yöntemde elde edilen %95 güven aralığındaki değerlerin sıfır (0) değerini kapsamaması gerekmektedir (Hayes, 2015:11; Gürbüz, 2019:139). Hipotezleri test etmek amacıyla yapılan regresyon analizi sonuçları Tablo 5'te verilmiştir.

Durumsal etki analizi Hayes 2013 de yer alan model 14'e göre yapılmıştır. Tablo 5'te LLCI = Alt güven aralığı, ULCI= Üst güven aralığı, Bootstrap yeniden örnekleme=5000 ve Standardize edilmemiş beta katsayıları (β) raporlanmıştır. Analiz sonuçlarına göre iş yükünün stres aracılığı ile iş-aile yaşam çatışması üze-

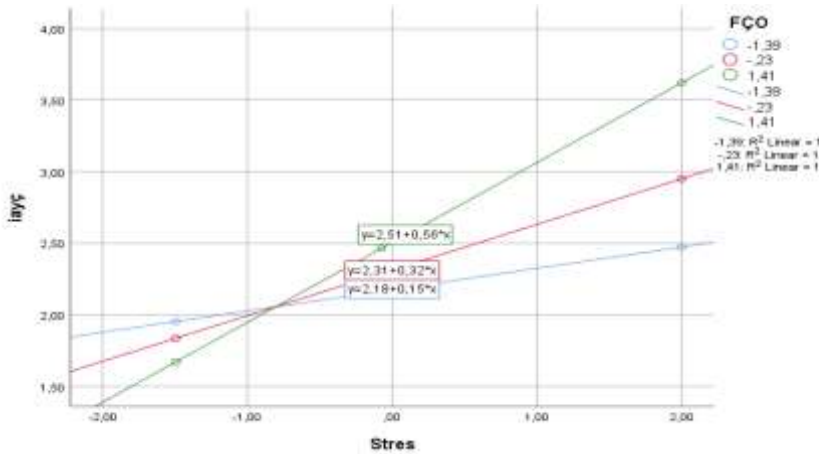
rindeki etkisinin anlamlı olduğu sonucuna ulaşılmıştır (b = 0.575 %95 CI [0.152, 0.997]). Tablo 5'teki verilere göre iş-aile yaşam çatışması üzerindeki değişimin yaklaşık %11'ini açıklamaktadır (R²=0.110). Bu bulgular doğrultusunda “H4: İş yükü, iş-aile yaşam çatışmasını stres vasıtasıyla dolaylı olarak olumlu yönde etkiler (mediator)” hipotezi kabul edilmiştir.

Tablo 6: Durumsal Aracılık İndeks Tablosu

Dolaylı Etki	β	LLCI	ULCI
Düşük PFÇO (-1.39)	0.086	-0.034	0.228
Orta PFÇO (-0.23)	0.183	0.042	0.368
Yüksek PFÇO (1.41)	0.321	0.062	0.682
Durumsal aracılık indeksi (Int_1)	0.084	0.000	0.224

Düzenleyici etkide iş yükünün doğrudan etkisi, personelin fiziksel çalışma ortamı (PFÇO) değerlendirmesinin doğrudan etkisi ve etkileşimsel değişim iş yükü*PFÇO (M*W) değişkeni etkisi birlikte incelenmektedir. Ayrıca düzenleyici etkinin sonuçları (Int_1) sonucunun anlamlılığına göre değerlendirilmektedir. Araştırmamızda PFÇO değerlendirmelerinin düzenleyici etkiye sahip olduğuna ilişkin oluşturulan H5 hipotezi “İş yükünün, stres vasıtasıyla iş-aile yaşam çatışması üzerindeki dolaylı etkisinde personelin fiziksel çalışma ortamı değerlendirmelerinin düzenleyici etkisi vardır” CI değerinin 0'ı kapsamaması (%95 CI [0.000, 0.224]) nedeniyle kabul edilmiştir.

Grafik 1: Durumsal Aracılık İndeks Grafiği

Araştırmanın durumsal aracılık modelini test etmek amacıyla yapılan bu çalışmada PFÇO'nun durumsal aracı olduğu (moderated mediation) regresyon modeline ait grafik 1 de verilmiştir. Bu analizlerde iş yükünün, aracı değişken (stres) vasıtasıyla İAYÇ üzerindeki dolaylı etkisinin, PFÇO'na bağlı olup olmadığı, yani durumsal aracılık rolü test edilmiştir. Durumsal aracılık indeksinin (Index of moderated mediation) anlamlı olması (%95 [CI 0.000,0.224]), PFÇO'nun iş yükünün stres vasıtasıyla İAYÇ'ye olan dolaylı etkisi üzerinde düzenleyici etkisi vardır. Daha açık bir ifadeyle iş yükünün İAYÇ üzerindeki dolaylı etkisi, PFÇO değerlendirmelerinin orta ve yüksek olduğu durumlarda daha da güçlenmektedir.

Sonuç

Bu çalışmada, bir yandan iş yükü, iş stresi, fiziksel çalışma ortamı ve iş-aile yaşam çatışması arasındaki ilişkiler ortaya konulurken, bir yandan da durumsal etki analizi yapılarak birden fazla değişkenin birlikte etkisi incelenmiştir. Çalışma, kullanılan analiz yöntemiyle literatürde yer alan benzer çalışmalardan farklılaşmaktadır. Ancak araştırmanın genelleştirilebilmesi için gerekli örneklem büyüklüğüne ulaşamamıştır. Bununla birlikte Karagöz (2016:351)' e göre belirtilen parametrik bir testin uygulanabilmesi için gerekli şartlar sağlanmıştır.

Literatürde, iş yükü ve iş stresinin iş-aile yaşam çatışması üzerindeki etkisini inceleyen bir çok çalışma bulunmaktadır (Turgut, 2011; Nasurdin ve O'Driscoll, 2012; Tayfur ve Arslan, 2012; Gürbüz vd., 2013; Koçak vd., 2019; Dinç, 2021). Bu çalışmalardan biri olan Taş (2018), yaptığı doktora çalışmasında durumsal etki analizi yoluyla, iş yükünün iş-aile yaşam çatışması üzerindeki etkisinde, işe tutkunluk ve algılanan örgütsel destek faktörlerinin dolaylı etkilerini incelemiştir. Regresyon analizinden elde edilen sonuçlar literatürle paralellik arz etmektedir. Ancak personelin fiziksel çalışma ortamına yönelik değerlendirmelerinin iş-aile yaşam çatışması üzerindeki etkisinin araştırılması bu çalışmanın bir diğer farklılığını oluşturmaktadır. Literatürde bu konuya çok fazla değinilmemiştir. Araştırmada bu faktörün dahil edilmesinin nedeni iş-aile yaşam çatışmasında bu değişkenin de etkili olabileceğidir.

Çalışmanın farklılığını oluşturan ve birçok analizi içerisinde barındıran hipotezi test etmek amacıyla durumsal etki analizi yapılmıştır. Bu analiz sonucunda iş yükünün İAYÇ üzerindeki dolaylı etkisi, PFÇO değerlendirmelerinin orta ve yüksek olduğu durumlarda daha da güçlenmektedir. Bu sonuçlara göre; araştırmada kurgulanan hipotezlerin durumu aşağıdaki gibidir;

Hipotezler	Sonuç
H1: Personel fiziksel çalışma ortamı, iş stresi ve iş yükü iş-aile yaşam çatışmasını etkilemektedir.	Kabul edilmiştir.
H1 ₁ : İş yükü iş-aile yaşam çatışmasını pozitif yönde etkilemektedir.	Kabul edilmiştir.
H1 ₂ : İş stresi iş-aile yaşam çatışmasını pozitif yönde etkilemektedir.	Kabul edilmiştir.
H1 ₃ : Personel fiziksel çalışma ortamı, iş-aile yaşam çatışmasını pozitif yönde etkilemektedir.	Reddedilmiştir.
H ₂ : İş yükü, iş-aile yaşam çatışmasını stres vasıtasıyla dolaylı olarak olumlu yönde etkiler (mediator).	Kabul edilmiştir.
H ₃ : İş yükünün, stres vasıtasıyla iş-aile yaşam çatışması üzerindeki dolaylı etkisinde personelin fiziksel çalışma ortamı değerlendirmelerinin düzenleyici etkisi vardır (moderated mediation).	Kabul edilmiştir.

Bu sonuçlar literatürde iş-aile yaşam çatışmasını pozitif yönde etkileyen çalışmalar ile (Turgut, 2011; Nasurdin ve O'Driscoll, 2012; Tayfur ve Arslan, 2012; Gürbüz vd., 2013; Koçak vd., 2019; Dinç, 2021) paralellik göstermektedir. Bununla birlikte, durumsal etki analizi ile konu daha önce incelenmediği için araştırma diğer çalışmalarla kıyaslanamamıştır.

Araştırmanın en önemli sınırlılığını örneklem büyüklüğü oluşturmaktadır. Literatürde belirtilen genel kabul görmüş örneklem sayısına ulaşmak, araştırmanın geçerliliğini ve güvenilirliğini arttırabilir (Tabachnick, Fidel, 2013: 792).

Bu çalışmada olduğu gibi, birden fazla değişkenin etkisini analiz edebilmek amacıyla oluşturulan SPSS Process makro programı, literatürde yer alan araştırmalara farklı bakış açıları getirilebilir. Araştırmaların modellenmesi ve analiz sonuçlarının alınmasında daha kolay ve etkili sonuçlara ulaşılabilir.

Araştırmanın bulguları doğrultusunda, işletme yöneticilerine ve işletmelerde çeşitli öneriler sunulmaktadır. Bu öneriler kısaca şunlardır:

Aşırı iş yükü iş-aile yaşam çatışmasına etki edebilir. Bu problem çalışma barışını bozabilir. İş yükünü ölçen zaman ve hareket etüdüleri yapılabilir. Bu yolla, iş yükünü dengeleyecek standartlar geliştirilmelidir.

Stresin iş hayatına ve aile hayatına olumsuz etkilerini ortadan kaldırmak için çalışanlarla ortak hareket edilmelidir. Bu olumsuz etkiyi ortadan kaldırmak için çalışan memnuniyetini ve bağlılığını arttıracak çalışmalar yapılmalıdır.

Sonuç olarak bu çalışma, fiziksel çalışma ortamı üzerinde iş yükü ve stresin birlikte daha yüksek etkiye sebep olduğu tespit edilmiştir. İş yerinde sadece strese ya da sadece iş yüküne bulunacak çözümler yeterli olmayacaktır. Her iki değişken için aynı oranda düzenleme yapılmalıdır.

Bu araştırmanın ileride yapılacak çalışmalara da yol göstermesi beklenmektedir. Araştırma, sadece gıda sektöründeki çalışanlar üzerinde yapıldığından, gıda sektörü dışındaki sektörlerle de uygulanması konunun gelişimine katkı sağlayacaktır. Bu çalışma Türkiye’de Kahramanmaraş ilinde gıda sektöründe uygulanmıştır. Tüm çalışanlar ile ilgili genelleme yapılabilmesi için, diğer illerdeki çalışanlara da benzer bir çalışmanın uygulanması konuya katkı sağlayacaktır.

Kaynakça

- Atik, E., Akoğlan Kozak, M. (2016). İş yükü algısı ve iş yükünün insan kaynakları yönetiminde kullanımı: Eskişehir’de otel işletmeleri örneği. *Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 16 (5), 341-366.
- Bozkurt Özyolcu, Ç. (2018). *İş-aile yaşam çatışmasının iş stresi ve iş doyumu ile ilişkisi*. Yayınlanmamış yüksek lisans tezi, İstanbul: Maltepe Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Bulgurcu Gürel, E. (2016). Duygusal tükenmişlik, iş stresi ve işe bağlılığın iş-aile çatışması üzerindeki etkisi: Ampirik bir araştırma. *Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, (48), 349-364.
- Byron, K. (2005). A meta-analytic review of work-family conflict and its antecedents. *Journal of Vocational Behavior*, 67, 169-198.
- Çarıkçı, İ. (2001). *Banka çalışanlarının iş ve aile rollerinin çatışması (bireysel ve örgütsel boyutlar)*. Doktora tezi, İstanbul: Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

- Çelik, M., Turunç, Ö. (2010). Duygusal emek ve psikolojik sıkıntı: iş-aile çatışmasının aracılık etkisi. *İstanbul Üniversitesi İşletme Fakültesi Dergisi*, 40 (2), 226-250.
- Choi, J. (2008). Work and family demands and life stress among Chinese employees: The mediating effect of work–family conflict. *The International Journal of Human Resource Management*, 19 (5), 878-895.
- Çokluk, Ö., Şekercioğlu, G., Büyüköztürk, Ş. (2012). *Sosyal bilimler için çok değişkenli istatistik: SPSS ve lisrel uygulamaları*. Ankara: Pegem Akademi Yayıncılık.
- Dede, N.P., Yılmaz, G., Çakınberk, A.K. (2014). İş aile çatışması ve işten ayrılma niyeti arasındaki ilişki üzerinden işe tutkunluğun aracılık etkisi, *Tunceli Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 2 (5), 121-142.
- Dinç, M. (2021). Aşırı iş yükünün ve aile gereklilerinin iş-aile çatışmasına etkisi: Özel okul öğretmenleri üzerine bir araştırma. *Journal of Organizational Behaviour Review*, 3 (1), 45-72.
- Efeoğlu, İ.E. (2006). *İş-aile yaşam çatışmasının iş stresi, iş doyum ve örgütsel bağlılık üzerindeki etkileri: İlaç sektöründe bir araştırma*. Yayımlanmış doktora tezi, Adana: Çukurova Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Ergün, E., Yüksel, A. (2019). İş-yaşam çatışmasının çalışanın davranışsal sonuçlarına etkisi ve iş stresinin aracılık rolü. *İstanbul Aydın Üniversitesi Dergisi*, 11 (1), 67-90.
- Fırat, Z. (2018). Mesleki doyum, iş-aile çatışması ve aile-iş çatışmasının algılanan iş stresi üzerindeki etkisi. *Yönetim Bilimleri Dergisi*, 16 (32), 157-176.
- Frone, M.R., Cooper, M.L. (1992). Prevalence of work-family conflict: are work and family boundaries asymmetrically permeable?. *Journal of Organizational Behavior*, 13 (7), 728-745.
- Giray, M.D., Ergin, C. (2006). Çift kariyerli ailelerde bireylerin yaşadıkları iş-aile ve aile-iş çatışmasının kendini kurgulama davranışı ve yaşam olayları ile ilişkisi. *Türk Psikoloji Dergisi*, 21 (57), 83-101.
- Güçlü, N. (2001). Stres yönetimi. *Gazi Üniversitesi Gazi Eğitim Fakültesi Dergisi*, 21 (1), 91-109.
- Gürbüz, S. (2019). *Sosyal bilimlerde aracı, düzenleyici ve durumsal etki analizi*. Ankara: Seçkin Yayıncılık.

- Gürbüz, S., Turunç, O., Celik, M. (2013). The impact of perceived organizational support on work–family conflict: Does role overload have a mediating role?. *Economic and Industrial Democracy*, 34 (1), 145-160.
- Hayes, A.F. (2013). *Methodology in the social sciences introduction to mediation, moderation and conditional process analysis: A regression-based*. New York: Guilford Press.
- Hayes, A.F. (2015). An index and test of linear moderated mediation. *Multivariate Behavioral Research*, 50 (1), 1-22.
- House, R. J., Rizzo, J. R. (1972). Role conflict and ambiguity as critical variables in model of organizational behavior. *Organizational Behavior and Human Performance*, 7 (3), 467-505.
- Kalaycı, Ş. (Ed.) (2005). *SPSS uygulamalı çok değişkenli istatistik teknikleri*. Ankara: Asil Yayın Dağıtım.
- Karagöz, Y. (2016). *SPSS ve AMOS 23 uygulamalı istatistiksel analizler*. Ankara: Nobel Yayınları.
- Kazmi, R., Amjad , S., Khan, D. (2008). Occupational stress and its effect on job performance a case study of medical house officers of district abbotabad. *Journal of Ayub Medical College Abbottabad*, 20 (3), 135-139.
- Keser, A. (2006). Çağrı merkezi çalışanlarında iş yükü düzeyi ile iş doyumunu ilişkisinin araştırılması. *Kocaeli Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 11 (1), 100-119.
- Kim, J.L.S., Ling, C.S. (2001). Work-family conflict of women entrepreneurs in Singapore. *Women in Management Review*, 16 (5), 204-221.
- Koçak, D., Kerse, G., Yücel, İ. (2019). Aşırı iş yükü ile iş-aile çatışması arasındaki ilişki: Havacılık sektöründe bir uygulama. *Sivas Cumhuriyet Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, 20 (2), 374-389.
- Korkmazer F., Aksoy A., (2020). İş yükü fazlalığının yaşam kalitesi üzerindeki etkisinde iş-aile çatışmasının aracı rolü: Sağlık sektöründe bir uygulama, *BMIJ*, 8 (2), 1628-1657.
- Korkmazer, F. (2018). *İş yükü fazlalığı algısının yaşam kalitesi üzerindeki etkisi: İş- aile çatışmasının aracı rolü*. Yayınlanmamış doktora tezi. Malatya: İnönü Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü.

- Kuşlivan, Z., Kuşlivan, S. (2005). Otel işletmelerinde iş ve işletme ile ilgili faktörlerin işgören tatmini üzerindeki görece etkisi: Nevşehir örneği. *Anatolia: Turizm Araştırmaları Dergisi*, 16 (2), 183-203.
- Mansour, S., Mohanna, D. (2017). Mediating role of job stres between work-family coflict, work-leisure and employees' perception of service quality in the hotel industry in France. *Journal of Human Resources in Hospitality and Tourism*. 17 (2), 154-174.
- Nasurdin, A.M., O'Driscoll, M.P. (2012). Work overload, parental demand, perceived organizational support, family support, and work-family conflict among New Zealand and Malaysian academics. *New Zealand Journal of Psychology*, 41 (1), 38-48.
- Netemeyer, R. G., Boles, J. S., Mcmurrian, R. (1996). Development and validation of work-family conflicts and work-family conflict scales. *Journal of Applied Psychology*, 81, 400-410.
- Netemeyer, R. G., Brashear-Alejandro, T., Boles, J. S. (2004). A cross national model of job related outcomes of work role and family role variables: A retail sales context. *Journal of the Academy of Marketing Science*, 32 (1), 49-60.
- Nunnally, Jum C. (1978). *Psychometric Theory (2nd ed.)*. New York: McGraw Hill.
- Özdevecioğlu, M., Çakmak Doruk, N. (2009). Organizasyonlarda iş-aile ve aile iş çatışmalarının çalışanların iş ve yaşam tatminleri üzerindeki etkisi. *Erciyes Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 33, 69-99.
- Öztürk, M., Şahverdioğlu, H. (2019). Çalışan kadınların kişilik özellikleri ile iş stresi ve işten ayrılma niyeti arasındaki ilişki: İsparta ilinde bulunan özel hastaneler üzerine bir uygulama. *Süleyman Demirel Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 24 (3), 679-702.
- Price, J.L. (2001). Reflections on the determinants of voluntary turnover. *International Journal of Manpower*, 22 (7), 600-624.
- Rabin, S., Feldman, D., Kaplan, Z.E. (2010). Stress and intervention strategies in mental health professionals. *British Journal of Medical Psychology*, 72 (2), 159- 169.
- Raziq, A., Maulabakhsh, R. (2015). Impact of working environment on job satisfaction. *Procedia Economics and Finance*, 23, 717-725.
- Tabachnick, B.G., Fidell, L.S. (2013). *Using multivariate statistics*. Pearson.

- Tariq, M., Ramzan, M., Riaz, A. (2013). The impact of employee turnover on the efficiency of the organization. *Interdisciplinary Journal of Contemporary Research in Business*, 4 (9), 700-711.
- Taş, A. (2018). *İş yükü ile iş-aile çatışması arasındaki ilişkide işe tutkunluk ve algılanan örgütsel desteğin etkisi: Alışveriş merkezi çalışanları üzerinde bir araştırma*. Yayınlanmamış doktora tezi, Ankara: Hacettepe Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Tayfur, Ö., Arslan, M. (2012). Algılanan iş yükünün tükenmişlik üzerine etkisi: İş-aile çatışmasının aracı rolü. *Hacettepe Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 30 (1), 147-172.
- Tekingündüz, S., Kurtuldu, A., Öksüz, S. (2015). İş-aile yaşam çatışması, iş tatmini ve iş stresi arasındaki ilişkiler. *Siyaset, Ekonomi ve Yönetim Araştırmaları Dergisi* 3 (4), 27-42.
- Torun, A., Ercan, S.N., Küçük İşletmelerde İş-Aile Çatışmaları, Çalışma Hayatından Duyulan Memnuniyet ve Firma Başarısıyla İlgili Algılar, 3. *KOBİ'ler ve Verimlilik Kongresi*, 17-18 Kasım, İstanbul Kültür Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2006, 45-55.
- Turgut, T. (2011). Çalışmaya tutkunluk: İş yükü, esnek çalışma saatleri, yönetici desteği ve iş-aile çatışması ile ilişkileri. *Atatürk Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, 25 (3-4), 155-179.
- Vinokur, A.D., Pierce, P. F., Buck, C.L. (1999). Work-family conflicts of women in the air force: their influence on mental health and functioning. *Journal of Organizational Behavior*, 20 (6), 865-878.
- Voydanoff, P. (2005). Consequences of boundary-spanning demands and resources for work-to-family conflict and perceived stress. *Journal of Occupational Health Psychology*, 10 (4), 491-503.
- Yurttaş, Y., Erat, S., Alınçık, E. (2020). Etkileme taktiklerinin iş performansı ve iş stresi üzerindeki etkisi: Kimya sektöründe bir araştırma. *International Review of Economics and Management*, 8 (2), 176-200.

ISSN
2547-989X

Sinop Üniversitesi
Sosyal Bilimler Dergisi

Araştırma Makalesi

Sinop Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, 5 (1), 67-90

Geliş Tarihi: 16.04.2021 Kabul Tarihi: 14.06.2021

Yayın: Ocak-Haziran 2021 Yayın Tarihi: 30.06.2021

<https://doi.org/10.30561/sinopusd.917549>

<https://dergipark.org.tr/sinopusd>

TÜRKİYE’DE SÜRDÜRÜLEBİLİR KALKINMA ÇERÇEVESİNDE EKOLOJİK TURİZMİN KALKINMA PLANLARI İÇERİSİNDE DEĞERLENDİRİLMESİ

Mehmet Samet ERDEM*

Mukaddes BOZAN*

Öz

Turizm, son zamanlarda ekonomik büyümenin önünü açan önemli bir sektör haline gelmiştir. Küreselleşmenin ortaya çıkması ve teknolojik gelişmenin ilerlemesiyle birlikte turizm sektörü daha da gelişerek büyük bir gelir potansiyeli olarak cazip hale gelmiştir. Turizm sektörünün cazip hale gelmesiyle sermaye sektöre doğru kayma eğilimi göstermiş, bu durumda kaynakların sınırsızca tüketilmesi ve çevresel tahribatın göz ardı edilmesini beraberinde getirmiştir. Çevresel tahribatın artması turizmde sürdürülebilirliğin gündeme gelmesine neden olmuştur. Çevreyi etkileyen bu olumsuzluklar çevreci bireylerin ve turizmin sürdürülebilirliğiyle birlikte yeni turizm anlayışlarının ortaya çıkmasına sebep olmuştur. Çalışmada Türkiye’de ekolojik turizm kavramı kalkınma planları içerisinde incelenmiştir. Bu kapsamda ilk olarak kalkınma ve sürdürülebilir kalkınma kavramları açıklanmış, küreselleşme kavramı çerçevesinde turizm değerlendirilmiştir. Daha sonra ekolojik turizmin sürdürülebilirliği ele alınarak Türkiye’deki kalkınma planları içerisinde ekolojik turizm kavramı

* Dr. Öğr. Üyesi, Sinop Üniversitesi, Boyabat İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, Sağlık Yönetimi Bölümü, mserdem@sinop.edu.tr, <https://orcid.org/0000-0001-7344-2166>.

* Yüksek Lisans Öğr., Sinop Üniversitesi, Sosyal Bilimler Ens., aslimukaddes@gmail.com, <https://orcid.org/0000-0002-9285-8789>.

incelenmiştir. Çalışma sonucunda Türkiye'deki Kalkınma Planları çerçevesinde ekolojik turizmin önemli ölçüde ele alınmadığı sonucuna varılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Kalkınma, Sürdürülebilir kalkınma, Kalkınma planları, Ekolojik turizm, Sürdürülebilir ekolojik turizm.

Evaluation of Ecological Tourism within Development Plans in the Framework of Sustainable Development in Turkey

Abstract

Tourism has recently become an important sector, paving the way for economic growth. With the emergence of globalization and the progress of technological development, the tourism sector has developed further and become attractive as a great income potential. As the tourism sector became attractive, capital tended to shift towards the sector, which in this case led to the unlimited consumption of resources and the disregard of environmental destruction. Increasing environmental damage, has caused sustainability in tourism to become a current issue. These negativities affecting the environment, together with the environmentalist individuals and sustainability of tourism, have led to the emergence of new tourism approaches (ecological tourism, alternative tourism, winter tourism, etc.). In the study, the concept of ecological tourism in Turkey has been examined in development plans. In this context, firstly, the concepts of development and sustainable development were explained and then tourism has been evaluated within the framework of the concept of globalization. After that, the concept of ecological tourism was examined in the development plans of Turkey by considering the sustainability of ecological tourism. As a result of the study, it was concluded that ecological tourism is not significantly handled within the framework of development plans

Keywords: Development, Sustainable development, Development plans, Ecological Tourism, Sustainable ecological tourism,

Giriş

Büyüme ve gelişme ile alakalı bir iktisadi terim olan kalkınma, ülkelerin az gelişmişlikten ekonomik, sosyal ve kültürel her alanda gelişmiş ülkelere daha da yaklaşması, gelişmiş ülkelerin ise daha da gelişmesine katkı sağlayarak toplumu daha ileriye taşımak olarak tanımlanmaktadır (Çakılcıoğlu, 2013: 28).

Kalkınmanın sağlıklı ve devamlı olabilmesi için sürdürülebilir olması gerekmektedir. Dolayısıyla sürdürülebilir kalkınma hem ilerleme hem de koruma kavramlarını içine almalıdır. Türkiye için sektörlerin getirilerine bakıldığı zaman turizm sektörü bu getirilerin büyük bir bölümünü karşılamanın yanı sıra sosyal, kültürel ve ekonomik açıdan kalkınmanın en önemli alt sektörlerinden birini de oluşturmaktadır. Dolayısıyla turizmin sürdürülebilir olarak geliştirilmesi için çevre ile uyumlu olması gerekmektedir. Turizm, ekonomiyi olumlu yönden etkilemektedir. Fakat artan turizm faaliyetleri ve kitle turizmin getirdiği olumsuzluklar nedeniyle turizm sektörü çevreye ağır tahribatlar vermektedir. Çevreye verilen bu tahribatın önüne geçebilmek için alternatif turizm faaliyetleri geliştirilmeye çalışılmıştır. Alternatif turizm faaliyetlerinin en popülerleri günümüzde ekoturizm olarak da bahsedilen ekolojik turizmdir. Çevreyi koruyarak, kalkınmanın sürdürülebilir olması ve dolayısıyla turizmin ekonomiye katkısını artırmak için sürdürülebilir turizm kavramı gündeme gelmeye başlamıştır.

Çalışmanın amacı, kalkınma kavramı çerçevesinde sürdürülebilir kalkınmanın ele alınıp, turizmde önemli bir adım olan ekolojik turizm kavramının sürdürülebilirliğinin Türkiye'deki kalkınma planları çerçevesinde değerlendirilmesidir.

Çalışmanın ilk bölümünde kalkınma ve sürdürülebilir kalkınma kavramı açıklanmaya çalışılmıştır. Kalkınma ve sürdürülebilir kalkınma kavramları çerçevesinde küreselleşmenin ortaya çıkışı değerlendirilmiştir. Daha sonraki bölümde küreselleşme kavramının ortaya çıkışı ile sürdürülebilir kalkınma ilişkisine ve turizmde çeşitlenme konusuna değinilmiş, kitle turizmi de değerlendirilerek ekolojik turizmin ortaya çıkışından bahsedilmiştir. Ekolojik turizm tanımlamalarıyla ele alınmış olup, sürdürülebilir bir ekolojik turizmin nasıl gerçekleşebileceği incelenmiştir. Bu bağlamda, kalkınma ve sürdürülebilirliğinin kavramsal çerçevesi oluştu-

olarak ekolojik turizmin sürdürülebilirliğinin değerlendirilmesi yapılmıştır. Son bölümde ise Türkiye'deki kalkınma planları içerisinde ekolojik turizmin varlığı konusu ele alınmaya çalışılmıştır.

1. Kalkınma ve Sürdürülebilir Kalkınma

1.1. Kalkınma Kavramı

Büyüme, ilerleme, gelişme anlamlarına da gelen iktisadi bir kavram olarak karşımıza çıkan kalkınma, daha geri bir yapısal durumdan daha ileri bir duruma gelme anlamında kullanılmaktadır. Büyüme, ülkelerin iktisadi yapısındaki genişleme olarak ifade edilirken gelişme, ülkenin iktisadi yapısının yanında sosyo-kültürel yapısının da olumlu bir şekilde daha üst düzeylere gelmesini, ilerleme ise ileri doğru olumlu adımlar atılması olarak ifade edilmektedir (Kaypak, 2012: 14).

Bayram, Bayram ve Sürücü (2016) ye göre, kalkınma kavramı ise, '*bir ekonomide halkın değer yargıları, dünya görüşü, tüketim ve davranış kalıplarındaki değişimleri içeren toplumsal ve kuramsal yapıda dönüşüme yol açan büyüme*' olarak tanımlanmıştır. Kısaca kalkınma, daha basit bir yapıdan daha anlaşılamayan, birden çok öğeden oluşan farklı bir yapıya geçmektir (Kaya, 1997: 1).

Belirli bir süreç içerisinde gerçekleşen kalkınma, ülkelerin genel durumuna bakıldığında aynı biçimde gerçekleşmemektedir. Ülkelerin kalkınmışlık düzeyini belirleyen kalkınma hızı kavramına bakıldığında, az gelişmiş ve gelişmekte olan ülkelerde bu hız daha belirsizken, gelişmiş ülkelerde daha yüksek oranda ve daha belirgindir. Dolayısıyla gelişmiş ülkeler iktisadi anlamda büyürken, az gelişmiş ya da gelişmekte olan ülkeler ise bu ülkeler nezdinde kalkınmaktadır (Kaypak, 2012: 14).

Klasik kapitalist modelde, sınırsız üretim ve tüketim olarak tanımlanan ekonomik kalkınma kaynakların sınırsız olma gerekliliğini taşıırken, iktisadi olarak kaynakların sınırlı olması çevre göz önünde bulundurulduğunda aşırı kaynak kullanımı ve ağır çevre tahribatını da beraberinde getirmektedir. Çevre üzerindeki olumsuz koşullar göz önüne alınıp doğal kaynakların korunması, gelecek insan yaşamı-

nın korunması anlamına da gelmektedir. Dolayısıyla ekonomik kalkınma çerçevesinde kalkınmanın sağlıklı bir şekilde devam edebilmesi için, sürdürülebilir kalkınma kavramının toplum içerisinde oldukça iyi benimsenmesi gerekmektedir (Kartal, 2019: 10).

1.2. Sürdürülebilirlik ve Sürdürülebilir Kalkınma Kavramı

Günümüzde sıklıkla karşılaşılan ve kullanılan bir kavram olarak karşımıza çıkan sürdürülebilir kalkınma, kullanım yerine ve konularına göre farklı bakış açılarıyla yorumlanmaktadır. Herhangi bir olguyu, nesneyi devam ettirebilme olarak kullanılan sürdürülebilirlik kavramı ile ifade edilmek istenen; sürdürülebilirliğin geleceğe ışık tutması ve şimdiki kaynakları korumasıdır. Dolayısıyla sürdürülebilirlik kavramı, 19. Yüzyılın başlarında kendini toplumun hemen hemen her alanında göstermiştir (Tıraş, 2012: 59).

Sanayi Devrimi ile değişen üretim ve tüketim alışkanlıkları zamanla çevreye verilen tahribatı artırmaya başlamış ve kullanılan kaynakların sürekliliği tartışılmaya başlanmıştır (Kaypak, 2012: 16). Söz konusu dönemde gerçekleşen gelir seviyesindeki artış ve ülkelerin sürekli gelişen ekonomileriyle, çevreye verilen tahribat fark edilmemiş ve ekonomik büyümeyle birlikte çevrenin gördüğü zararın kapatılacağı düşünülmüştür. Kalkınmaya sadece ekonomik boyuttan bakıldığı için, toplumsal, kültürel ve çevresel boyutunun yanı sıra, işsizliğin, gelir dağılımındaki adaletsizliğin boyutları görmezden gelinmiştir (Özkök ve Gümüş, 2009: 52). Söz konusu olumsuzluklar ülkeler arasında sürdürülebilir kalkınmanın varlığının tartışılmaya başlanmasına neden olmuştur (Korkmaz ve Başkalkan, 2011: 62).

Sürdürülebilirlik kavramının çevre konusuyla resmi olarak ele alınması ilk defa Dünya Çevre ve Kalkınma Komisyonu'nun 'Ortak Geleceğimiz' adlı raporunda kullanılmıştır. Raporda, sürdürülebilir kalkınma "*gelecek kuşakların kendi ihtiyaçlarını karşılayabilme olanaklarından ödün vermeksizin bugünün ihtiyaçlarını karşılayabilme*" şeklinde tanımlanmıştır (Çelik, 2006: 20). Bu bağlamda sürdürülebilir kalkınma bir yandan koruma bir yandan da kalkınma kavramlarını bünyesinde bulundurarak, kalkınmayı sağlarken sürdürülebilirlik için korumayı da amaç-

lamaktadır. Koruma ve kalkınmayı aynı anda gerçekleştirerek, kaynaklara ve doğal varlıklara zarar vermeden, çevreyi merkeze alarak kalkınmayı sağlayabilmek anlayışı da sürdürülebilir kalkınma kavramının bir başka tanımını oluşturmaktadır (Kaya, 1997: 2).

Sürdürülebilir kalkınma her ne kadar kaynak tüketimi konusunda karşılaşılan bir kavram olsa da özünde iktisadi büyüme ile ilgili bir kavramı ifade etmektedir. Dolayısıyla ülkelerin sürdürülebilir kalkınma politikalarının kaynaklardan ziyade ekonomik kalkınmayı dengede tutacak şekilde olduğu ve bahsedilen ekonomik dengeyi sağlayan olgunun ise küreselleşme kavramı ile açıklandığı görülmektedir (Pezikoğlu, 2012: 84).

2. Küreselleşme, Kitle Turizmi ve Ekolojik Turizmin Ortaya Çıkışı

2.1. Küreselleşme ve Sürdürülebilir Kalkınma İlişkisi

1980'lerde ticaretin serbestleştirilmesi ve yeni bir pazar anlayışının ortaya çıkması ülkeler arasındaki dengeyi değiştirmiş, bununla beraber ülkeler arasındaki karşılıklı bağımlılık ilkesinin daha da önem kazanmasına sebep olmuştur. Küreselleşmenin etkileri sadece ekonomik alanda değil siyasi, sosyal ve kültürel alanda da görülmeye başlanmıştır. Demokratikleşme, hukukun üstünlüğü ve insan haklarına saygı kavramları ülkeler arasında popülerleşen kavramlar olmuşlardır. Dolayısıyla küreselleşmenin getirdiği her alandaki bu yenilikler ülkelerin kendi içinde birden fazla sorunla karşı karşıya kalmasına neden olmuştur. Her alanda varlığını hissettiren küreselleşme, ulaşımdaki gelişmeler ve seyahat özgürlüğü gibi sebeplerle turizm sektörünün üzerinde de etkisini de göstermiştir (Özbe, 2002: 1-5).

Küreselleşmenin getirdiği yenilikler ve değişen turist profili, turizmin gelişmesine katkı sağlayarak, her alandaki sınırların hatta kültürel sınırların bile ortadan kalkmasına neden olmuş, bunun yanı sıra turizm de küreselleşmeyi hızlandırıcı etki yaratmıştır. Hız kazanmış küreselleşme, turizm sektöründeki sorunların küresel bir ivme kazanmasını da beraberinde getirmiş ve turizmin getirdiği tahribattan etkilenen çevre, sadece ülkeler içindeki yaşamı değil dünyadaki birçok yaşamı da etki-

lediği için küresel bir sorun haline gelmiştir. Turizmin gelişmesindeki en önemli etkenlerden birinin çevre olması nedeniyle, çevrenin etkilendiği her olumsuz durum ülkelerin kalkınmalarını da etkilemiş, dolayısıyla “sürdürülebilirlik” kavramı turizm alanında da önemli bir kavram haline gelmiştir (Özbey, 2002: 1-5).

Küreselleşmenin ortaya çıkardığı sürdürülebilirlik kavramı, farklı alanlarda kullanılmaya başlanmış; sürdürülebilir tarım, sürdürülebilir turizm ve sürdürülebilir kalkınma gibi yeni siyasi ve iktisadi yaklaşımlar ortaya atılarak kâr artışı için kaynakların sürdürülebilirliği sağlanmıştır (Pezikoğlu, 2012: 84).

Sürdürülebilir kalkınma da aynı kalkınma gibi gerçekleşmesi süreç isteyen bir kavram olması nedeniyle ortaya çıkmasını etkileyen birtakım sebepleri bünyesinde bulundurmaktadır. Kaya'ya göre bu sebeplerden en önemlileri şöyle sıralanmaktadır;

1. Kaynaklara Zarar Verme: Dünyadaki neredeyse bütün toplumlar, ekonomik büyüme ve kalkınma için oldukça kapsamlı bir şekilde çalışmaktadır. Dolayısıyla buldukları yerlerdeki her ortamı amaçlarına göre değerlendirmektedir. Doğal ortamların fazla kullanımından kaynaklı çevreye verilen her zarar havanın, suyun hatta bitki örtüsünün bile fazlasıyla zarar görmesine sebep olmuştur. İnsanların sınırsız tüketim ihtiyaçları çevrede atıkların ortaya çıkmasına ve ortaya çıkan bu atıkların hemen hemen hepsinin doğaya bir şekilde karışmasına yol açmıştır.

2. Nüfus Artışı: Hızlı nüfus artışı üretim yerine tüketimi fazlaştırdığı için, kaynakların daha da çok kullanımına bu nedenle de yaşam standartlarının da yavaşlamasına sebep olmaktadır. Hızlı nüfus artışının özellikle az gelişmiş ülkelerde kendini göstermesinin en büyük nedeni ise az gelişmiş ülkelerdeki eğitim seviyesinin gelişmiş ülkelere kıyasla çok daha geride olmasıdır. Dolayısıyla az gelişmiş ülkelerdeki ekonomik artış sürekli yavaşlamakta veya artış yaşanmamaktadır. Bu bağlamda bakıldığında az gelişmiş ülkelerdeki işsizlik oranları da buna bağlı olarak artmaktadır. Nüfusun bu denli plansız artışı kalkınmanın yanında sürdürülebilir kalkınmanın da önündeki en büyük engellerden biri olarak karşımıza çıkmaktadır. Az gelişmiş ya da gelişmekte olan ülkelerde sürdürülebilir kalkınmanın daha sağ-

lıklı bir şekilde ilerleyebilmesi için öncelikle bu nüfus artışının sürdürülebilir kalkınma politikaları ile koordineli bir şekilde yürütülmesi gerekmektedir.

3. Az Gelişmişlik, Yetersiz Sermaye Birikimi, Tasarruf Eksikliği: Dünya nüfusunun neredeyse çoğunu oluşturan kesim ya orta ya da düşük düzeyde gelire sahip ülkelerde yaşamaktadır. Az gelişmiş ya da gelişmemiş ülkeler, içinde bulunduğu olumsuz şartlardan ve yoksulluktan kurtulabilmek için buldukları bütün kaynaklara yüklenmektedir. Dolayısıyla kaynaklara yüklenmek, kaynakların tüketimi konusunda aşırılığa sebep olmuştur. Çevre konusundaki bilinçsizliğin, eğitim seviyesinin düşük olması, plansız nüfus artışı ve teknolojinin eksikliği gibi asıl sebeplerden ortaya çıktığı görülmektedir.

4. Teknoloji: Günümüzün teknoloji çağı olması dolayısıyla ekonomik büyüme ve kalkınmayı etkileyen en büyük sebeplerden biri de ilerleyen teknolojinin kullanılması veya yanlış kullanılmasıdır. Az gelişmiş ülkeler teknolojinin faydalarından yararlanamazken, gelişmekte olan ve gelişmiş ülkeler ise teknolojinin faydalarından oldukça fazla yararlanmaktadır. Dolayısıyla teknoloji, ekonomik büyüme ve sürdürülebilir kalkınmayı da etkileyerek gelişmelerin normal seyrinden farklı bir şekilde ilerlemesine neden olmaktadır. Gelişmiş ülkelerdeki yanlış teknoloji kullanımı, üretimin verimsiz olmasının ve ekonominin bu durumdan olumsuz etkilemesinin yanı sıra çevre ve doğanın kirlenmesini de beraberinde getirmektedir.

5. Örgütlenme: Örgütlenmeye sadece üretim faktörlerinin bir araya getirilip uygulamaya konulması olarak bakılmamalı, bunun yanı sıra ülkenin kültürel, sosyal ve var olan siyasi yapısı da göz önünde bulundurulmalıdır. Uygulamaya geçildiği takdirde, birden fazla ülkeyi ilgilendiren bir sorunla karşı karşıya kalındığı sırada örgütlenmede büyük sorunlar yaşanmaktadır. Bu bağlamda konu çevre olduğu zaman politikalar planlı bir şekilde uygulanmalıdır (Kaya, 1997: 3-10).

Sürdürülebilir kalkınmanın amaçlarını sadece ekonomik büyüme açısından değil, insan ve çevre hatta teknolojinin devamlılığı açısından da değerlendirmek gerekmektedir (Aksu, 2011: 7). Sürdürülebilir kalkınmanın en büyük amacı doğal yaşamı bozmadan, kaynakları gelecek nesillere de aktarabilmek adına doğru politi-

kaların uygulanabilmesidir. Bunun yanında bir diğere önemli amacı ise sınırsız insan ihtiyaçlarını karşılayabilmenin alternatif bütün yollarını aramaktır. Dolayısıyla bu amaçlara ulaşabilmek için var olan tabii kaynakların korunması ve kaynakların farklılaşabilmesinin sağlanması da gerekmektedir (Kaya, 1997: 13-14).

Sürdürülebilir kalkınmanın en önemli amaçlarından birisi de kişi başına düşen geliri arttırmaya veya dengede tutmaya çalışmaktır. Gelir düzeyleri artan sermaye sahipleri, daha fazla yatırım yapmaya yöneldiği zaman, gelir paylaşımındaki eşitsizlik kaçınılmaz bir sorun olarak karşımıza çıkarak bu amaca yönelik adımlara sekte vurdurmaktadır (Çelik, 2006: 21). Sürdürülebilir kalkınmanın, ekonomik büyümeyi sağlamanın yanı sıra toplumsal ve sosyal hayatta meydana gelebilecek her türlü durumda (açlık, hastalık), seyrinde gitmeyen düzenin güvenliğini ve dengesini sağlamak gibi özel bir amacı olduğunu da görmek mümkündür (Özkök ve Gümüş, 2009: 53). Sürdürülebilir kalkınmanın ülkeler açısından doğru bir şekilde ilerleyebilmesi için çevrenin bu kapsamda ele alınması önemlidir.

İnsanlığın geçirdiği birçok değişim sebebiyle insan doğa ile her zaman bir mücadele içine girmiş dolayısıyla insanların doğaya müdahalesi var olduğundan günümüze kadar yeni olmayan bir durum olarak karşımıza çıkmıştır. Zaman ilerledikçe insanoğlu var olduğu andan farklı olarak daha da ‘ben merkezci’ bir karaktere bürünmüş, insanlığı derinden etkileyen bir küreselleşme hareketiyle ve bunun getirdiği kapitalist ekonomi ile daha da doyumsuz bir ben yapısından, ekonomik ve toplumsal yapıda da kendini gösteren büyük bir değişiklik içine girmiştir. Sanayi devrimi sonrası ekonomideki büyük farklılaşma insanların aşırı tüketmesine ve daha az üretmesine neden olurken, tam anlamıyla bir tüketim dönemi olarak kendini göstermiştir. İnsanoğlunun sınırsız tüketim arzusu, kapitalizmi ortaya çıkardığı gibi bunun getirisi olarak tüm dünya ekonomilerinin etkilenmesine ve yeni bir dünya düzeninin başlamasına sebep olmuştur (Kartal, 2019: 9).

Sanayi Devrimiyle gelişmekte olan ve gelişmiş ülkelerdeki kişi başına düşen gelirin artması, ulaşımda sağlanan kolaylıklar, iletişim imkanlarının artması ve yaşanan büyük teknolojik gelişmenin beraberinde getirdiği ekonomideki artış, tu-

rizm faaliyetlerine olan ilgiyi daha da arttırmıştır (Ayaş, 2007: 60). Gelişmelere paralel olarak turizm faaliyetleri, amaçlarına, yaş kriterlerine, kişilerin özel ilgi alanlarına, seyahat yapılacak araçlara, seyahat yerlerine gidiş sürelerine ve benzeri özelliklere göre farklı şekillerde yapılmaktadır (Kaypak, 2012: 12). Turizmin; dağ turizmi, kıyı turizmi, kış turizmi, doğa turizmi, kitle turizmi gibi birçok çeşidi olsa da çalışmada kitle turizmüne ve kitle turizmüne bağlı olarak ortaya çıkan ekolojik turizm üzerinde durulacaktır.

2.2. Kitle Turizmi

Hızlı yaşamın getirdiği yenilikler, boş zamanların artması ve gelir düzeyindeki artış gibi nedenlerle daha çok orta gelirli ailelerin akın ettiği bir turizm türü olan kitle turizmi, Sanayi Devrimi sonrası kendini göstererek yükselişe geçmiştir. Belirli bir bölgede başlayan kitle turizm hareketi, gelişmekte olan ülkelere gelişmiş ülkelere doğru kısa süre içerisinde yayılmıştır. Günümüze kadar birçok ülke tarafından benimsenen kitle turizmi, teknolojinin gelişmesinin getirdiği ulaşımda büyük olanaklarla her koşulda değerlendirilebilecek bir seçenek haline gelmiştir. Kitle turizm hareketinin kısa sürede tek seçenek haline gelmesi onu bir ilgi odağı haline getirirken; yoğunluğu arttırması, çevreye verdiği zarar ve rekabet gücünün fazlaştırması gibi beraberinde getirdiği olumsuzlukların da göz ardı edilmesine neden olmuştur. Kitle turizmi hala tercih edilmesine rağmen getirdiği olumsuz etkileri sebebiyle istediği sonuca ulaşamamış ve ülkelerin hem iktisadi hem de ekolojik yapısını çok yönlü olarak bozmuştur (Kısa Ovalı, 2007: 66).

Kitle turizmi doğal çevrede birçok turizm alanının yok olmasına, tarım arazilerinin kullanımında farklılıklara, hava, su, toprak kirliliği ile insan yaşamında bir tehdit haline gelmesine, ormanların zarar görmesine, bunun yanında su tüketimini aşırı arttırarak su kaynaklarının azalmasına hatta neredeyse birçoğunun yok olmasına sebep olmuştur. Kitle turizmi olarak anılan popüler turizm anlayışı, sadece doğal çevrede değil, yapılı çevrede de olumsuz etkisini hissettirmiştir. Bu bağlamda alt yapıya fazla yüklenilmiş, kıyı kenarlarında yoğun bir yerleşme trafiği oluş-

muş (Kaya, 1997: 33) ve yerleşmelerin fazlalaşması ile erozyon riski artmaya başlamıştır (Kısa Ovalı, 2007: 76).

Değişen dünya düzeniyle birlikte turizm faaliyetlerinin çevreye olan tahribatı önlem alınamayacak kadar çok artmıştır (Kaypak, 2010: 94). Kitle turizminin getirdiği olumsuzlukların ve çevreye verilen tahribatın önlenmesi için harekete geçen çevreci bireyler, küresel ısınma ve iklim değişiklikleriyle birlikte çevre konusunda bilinçli hareket edilmesi gerektiği konusunu gündeme taşımaya başlamışlardır. Çevre konusunda başlayan bilinçlendirme hareketi, kitle turizmi dışında yeni bir turizm anlayışının olması gerektiği düşüncesinin yolunu açarak, lüks turizm anlayışından farklı turizm alternatiflerine yönelimi başlatmıştır (Kısa Ovalı, 2007: 66).

2.3. Ekolojik Turizm

Değişen turist profilinin daha çok çevreyi koruma ve çevreyi doğru kullanma düşüncesine yönelmesiyle alternatif turizm çeşitleri ortaya atılmaya başlanmış ve turizm çeşitlenmesinin en önemlilerinden biri olan ekolojik turizm ortaya çıkmıştır. Ekolojik turizmin birçok tanımı mevcut olup genel anlamıyla, doğanın doğal durumunu bozmadan, tamamen onu korumaya odaklı bir turizm anlayışını ifade etmektedir (Kaypak, 2010: 94-95).

Eskin, Tuncer ve Demirçivi (2017)'ye göre, Uluslararası Ekoturizm Topluğunun ekolojik turizm tanımını, "*çevreyi koruyan, yerel halkın refahını devam ettiren ve açıklamalar ve eğitimi de içeren doğal alanlara yapılan sorumlu seyahat*" olarak ifade etmişlerdir. Doğa turizmi olarak da bahsedilen ekolojik turizm kavramı, var olan turizmin aksine doğa ile uyumlu olarak gerçekleştirilen turizmi ifade etmektedir (Kaya, 1997: 29). Fakat doğada yapılan her turizmin ekolojik turizm olması gibi bir durum söz konusu değildir. Dolayısıyla ekolojik turizmin var olabilmesi için çevreye ve çevredeki yerel halka katkı sağlaması gerekmektedir (Tuna ve Erdoğan, 2013: 24). Kitle turizminin karşısında konumlanan ekolojik turizm, toplumun çevre ile uyumlu yaşayış biçimine duyarlı ve ekonomik açıdan kalkınmaya katkı sağlayacak biçimde etkin bir rol oynaması gerekmektedir.

Farklı özelliklerine göre ekolojik turizm, yeşil turizm, doğa turizmi, alternatif turizm, çevreci turizm gibi isimlerde de kullanılmaktadır. Ekolojik turizmi benimseyen turistlere ekoturist denilmekte ve ekoturistler kendi içlerinde doğa ile ilgilenen ve çevre söz konusu olduğunda bilinçli bir şekilde hareket eden topluluklar olarak kendilerini tanımlamaktadırlar. Ekoturistler, tüketim mantığını reddederek, ziyaret edilen yerlerin her bakımdan korunmasını ve yerel halkın rahatlığını göz önünde bulundurmaktadırlar. Ekolojik turizmin sadece doğa temelli bir turizm olmamasından kaynaklı tamamen benimsenen bir tanımı da bulunmamaktadır. Dolayısıyla ekoturistler arasında da henüz kabul görmüş bir tanım yer almamaktadır. Herkes tarafından benimsenen iki olgu ile, ekonomik ve çevresel bütünlüğü birlikte sağlayarak gerçekleştirilen faaliyetler olarak karşımıza çıkmaktadır. Ekoturistler diğer turist profillerinden farklı olarak sadece tatil amaçlı doğada bulunmamaktadır. Bunun yanı sıra daha bilinçli ve bilgili bir şekilde doğayı keşfe çıkararak, doğanın ihtiyacı olan her şeyi bugünkü teknolojiden de faydalanarak karşıladıkları bilinmektedir. (Kaypak, 2010: 97).

Ekolojik turizmin hem ekonomik kalkınma hem de çevrenin korunması açısından uzun vadede faydalı olabilmesi için turizmde sürdürülebilirliğin olması gerekmektedir (Tuna ve Erdoğan, 2013: 24). Sürdürülebilirlik kavramı yukarıda da bahsedildiği gibi bir şeyin devamlılığını sağlama, ileri hareket ettirme anlamında kullanılmaktadır. Turizmin sürdürülebilirliği ise, turistlerin ve gittikleri yerlerdeki yerel vatandaşların ihtiyaçlarını gelecekteki durum ya da koşulları da göz önünde bulundurarak giderme anlayışı olarak ifade edilmektedir (Avcıkurt, 1997: 136).

Sağlıklı bir sürdürülebilir kalkınmanın olabilmesi için turizmin de sürdürülebilirliğinin sağlanması ve turizmin çevre ile uyumlu olması gerekmektedir. Dolayısıyla turizmde sürdürülebilirliğin sağlanabilmesi için çevre ile daha uyumlu politikaların geliştirilmesi ve uygulanması gerekmektedir. Bilinçli ve planlı uygulanan her turizm-çevre politikası ülkeye girecek daha fazla turist demektir. Çevre denildiği zaman sadece doğal yapıya değil tarihi değerlerine ve kültürel çeşitliliğine de bakmak gerekmektedir. Doğal ve kültürel yapı çeşitli sebeplerden bozulabil-

mektedir. Bunların başında düzensiz kentleşme, nüfusun yoğun bir şekilde artması ve plansız sanayileşme yer almaktadır. Bu tür olumsuzluklar çevreye verilen tahribatı arttırdığından doğal düzen giderek bozulmakta ve çevrenin zarar görmesi turizm sektörü açısından önemli bir kayıp olarak görülmektedir (Kahraman, 1994: 28).

Kitle turizminin çevreye verdiği zarardan bahsederken kitle turizmine tepki olarak başlatılan ekolojik turizm, çevrenin korunması ve ekolojik dengenin yeniden sağlanması açısından büyük bir harekettir. Hareketin uygulanabilirliği ise, ülkelerin çevreye verdiği önemin büyük bir göstergesi niteliğindedir. Bu göstergelerin en önemlilerinden birini de ülkelerin konuyu politikalarında, kalkınma planları ve programları içerisine dahil edip etmedikleri oluşturmaktadır (Kuter ve Ünal, 2009: 149). Dolayısıyla ülkelerin Kalkınma Planlarının da değerlendirilmesi konunun ele alınış biçimi ile doğrudan ilgilidir. Bu bağlamda bir sonraki bölümde Türkiye'nin ekolojik turizme bakış açısının kalkınma planları çerçevesinde değerlendirilmesi yapılacaktır.

3. Türkiye’de Ekolojik Turizmin Kalkınma Planları Çerçevesinde Değerlendirilmesi

3.1. Birinci Beş Yıllık Kalkınma Planı (1963-1967)

Plan doğrultusunda turizme ayrılan yatırımlar artırılarak, turist çekme potansiyeli yüksek yerler turizm açısından değerlendirilmiş, değerlendirilen bölgeler için yeni planların uygulamaya konulacağı belirtilmiştir. Plan kapsamında iç turizm destekleneceği, iç turizmin gelişmesi için otellerin, tatil köylerinin ve kampların kurulması öngörülmüştür. Plan dönemi içerisinde ayrıca çevre ön planda olacak şekilde doğal ve tarihi güzellikler korumaya alınarak onarılma çalışmalarına önem verileceği ifade edilmiştir. Gerçekleştirilmesi beklenen bu plan, ekolojik turizm kapsamında değerlendirildiğinde önemli bir yer tutmaktadır. Dolayısıyla ekolojik turizm kavramı net olarak belirtilmese de bu kapsamda değerlendirilebilmektedir (DPT, 1963).

3.2. İkinci Beş Yıllık Kalkınma Planı (1968-1972)

Birinci Beş Yıllık Kalkınma planında olduğu gibi ekolojik turizm kavramı ile ilgili ikinci planda da herhangi bir değerlendirme ve veriye rastlanmamıştır. Ancak plan döneminde önemli stratejik planlamalar yapılmaya çalışılmış, aynı zamanda birinci plan döneminde gerçekleştirilecek uygulamalar için adımlar atılmıştır. Kitle turizminin geliştirilmesi konusuna dikkat çekilerek bu turizm çeşidinin geliştirilmesi yolunda adımlar atılacağı ifade edilmiştir (DPT, 1968).

Turizmin geliştirilmesi ile ilgili olarak hayatı etkileyen sosyal, ekonomik ve kültürel alandaki bütün getirilerinden yararlanılacağı ifade edilmiştir. Fakat her ne kadar turizm ile alakalı planlar uygulamaya dahil edilse de plan hedefleri konusunda uygulamada geride kalındığı görülmüştür. Planda turizm faaliyetleri çok yönlü olarak modern turizmin sanayi anlayışı içinde ele alınmıştır (DPT, 1968).

Birinci Kalkınma Planı döneminde gerçekleştirilmesi kararlaştırılan otel ve tatil köylerinin yapımı tamamlanmıştır. Ayrıca İkinci Beş Yıllık Kalkınma Planı doğrultusunda, doğal, tarihi, önemli değerlerin ve eserlerin korunması, gerekirse bu yerlerin onarılması ve değerlendirilmesi açısından buralardaki konaklama tesislerinin yoğunlaştırılmasına öncelik tanınacağı belirtilmiştir (DPT, 1968).

3.3. Üçüncü Beş Yıllık Kalkınma Planı (1973-1977)

İkinci Beş Yıllık Kalkınma Planı doğrultusunda konulan hedeflerin çok altında kalındığı ifade edilmiştir. 1970'li yıllarda gerçekleşen petrol bunalımı birçok sektörü sekteye uğrattığı gibi, turizm sektörünün de sekteye uğramasına sebep olmuştur. Döviz kurlarındaki ani yükseliş planda yer verilen hedeflerin gerçekleşmesinin önünde büyük bir engel olmuştur. Üçüncü Beş Yıllık Kalkınma Planı doğrultusunda kitle turizmi ile ilgili hedeflere ulaşmak için belirlenen politikalar değerlendirilmiş, bu değerlendirmelerin amacına ulaşması için gerekli alt yapı çalışmalarını oluşturulmaya çalışılmıştır (DPT, 1973).

Yapılacak turizm yatırımlarının özellikle kitle turizmine dönük olacağının altının çizilmesi belirlenen politikanın göstergesi niteliğindedir. Bu doğrultuda turizm öncelikli bölgelerdeki konaklama ve tesislerin kitle turizmin gerekleri esas

alınarak yapılacağı öncelikli olarak belirtilmiştir. Çevre göz önüne alınarak özellikle kıyıların ve milli park niteliğindeki yerlerin topluma fayda sağlayacak şekilde yeniden yapılandırılması ve korunması için önlemlerin alınması gerektiği belirtilmiş, turizmin hızla geliştiği yerlere öncelik tanınacağı açıkça ifade edilmiştir (DPT, 1973)

Plan dahilinde gerçekleştirilmesi hedeflenen bir diğer önemli adım ise sosyal turizmin gelişmesini sağlamak amacıyla iç turizmin teşvik edilmesidir. Kitle turizminin tekrar altı çizilerek, yapılacak yabancı sermaye yatırımlarının hepsinin kitle turizmine yönelik olacağı ifade edilmiştir. Üçüncü Beş Yıllık Kalkınma Planı çerçevesinde tarihi değerleri koruma amacını gerçekleştirecek yatırımların ön planda tutulacağı hedeflenmiş ve turizmin gelişmesine katkı sağlayacak deniz ve göl kıyılarının topluma fayda sağlayacağı şekilde yeniden geliştirilmesi için bir yol izleneceği belirtilmiştir (DPT, 1973).

Ayrıca planda bundan önceki iki kalkınma planı politikaları karşılaştırılmış fakat istenilen hedef ve amaçlara ulaşılamadığı görülmüştür. Bunun yanında, istenilen sonuç elde edilemese bile bu dönemdeki gelişmelerin dünya ortalamasının üzerinde olduğu vurgulanmıştır.

3.4. Dördüncü Beş Yıllık Kalkınma Planı (1979-1983)

Dördüncü Beş Yıllık Kalkınma Planı çerçevesinde, üçüncü planda gerçekleştirilmesi hedeflenen politikalar gerçekleştirilmiştir. Kitle turizminin geliştirilmesi ön planda tutularak, kitle turizmi dahilinde yapılan yatırımlar artırılmış ve turizm açısından öncelikli bölgeler belirlenmiştir. Dolayısıyla dördüncü kalkınma planı döneminde deniz, göl ve nehir kıyıları kullanılabilir yaşam alanlarına dönüştürülerek, turizm açısından önemli görülen yerlerin kendi niteliklerini kaybetmemesi adına bu yerlerin çevresine konut yapımına engel olabilecek düzenlemelerin bir an önce uygulamaya geçirileceği ifade edilmiştir (DPT, 1979).

Yatırımların ve turizm için yapılan harcamaların dördüncü plan dışına çıkılmaması sağlanmış ve kitle turizmine verilen önem daha da artırılmaya çalışılmıştır. Kitle turizmine verilen önemin artırılmasıyla birlikte, kitle turizmine yapılan yatırımların

rımların yabancı sermaye politikaları çerçevesinde değerlendirileceğinin yanı sıra, kitle turizminin yoğun olarak yapılacağı bölgelerde yatırımlara öncelik verilmesi plana dahil edilmiştir. Dördüncü Plan Dönemi dahilinde tarihi değer taşıyan alanların, kırsal ve kentsel değer taşıyan alanların belirlenerek korunması ve hedef dahilinde ulusal tarihi parkların turizme açılmasının hızlandırılacağı belirtilmiştir (DPT, 1979).

Plan kapsamında dinlenme potansiyeline sahip ormanların iç ve dış turizme açılması belirlenen hedefler arasında yer almıştır. Gerçekleştirilmesi hedeflenen politikaların kitle turizmine uygun olarak gerçekleştirilmesi için yatırımlar artırılmış, yapılan yatırımlarla belirlenen hedeflerin gerçekleştirilmesi amacıyla ‘Organize Turizm Bölgeleri’nin geliştirilmesi için çalışmaların başlatılacağına yer verilmiştir (DPT, 1979).

Turizm sektörünün devam ettirilmesinde önceliğin kitle turizmine verileceği, turizm ilkelerinin kitle turizmine göre belirleneceği, alt yapı ve üst yapıdaki sorunların çözüme kavuşturulması için bireysel ve kitle turizminin bir arada yürütüleceği açıkça ifade edilmiştir. Türkiye’nin doğal ve tarihi zenginlikleri, kitle turizmine imkân verecek ve gelir sağlayacak şekilde değerlendirilmeye alınacağı belirtilmiştir. Dolayısıyla Dördüncü Beş Yıllık Kalkınma Planı’na bakıldığında, plan döneminde kitle turizminin önemi üzerinde durularak kitle turizminin her anlamda değerlendirileceği görülmektedir (DPT, 1979).

3.5. Beşinci Beş Yıllık Kalkınma Planı (1985-1989)

Beşinci Beş Yıllık Kalkınma Planı çerçevesinde turizm politikaları ile ilgili yapılacak değerlendirmelerde diğer kalkınma planlarının içerdiği politikaların uygulanabilirliği değerlendirilmeye alınmıştır. Plan çerçevesinde önemli görülebilecek bir husus *ekolojik çevreyi koruma* kavramının kullanımına yer verilmesi ve çevre ile ilgili bir planın uygulamaya geçirilmesinin sağlanacağı belirtilmiştir. Kalkınma planları çerçevesinde ekolojik çevrenin turizmle ilişkisi Beşinci Beş Yıllık Kalkınma Planı içerisinde değerlendirilmiştir. Plan doğrultusunda Türkiye’nin doğal, tarihi ve kültürel zenginliği, kış, av ve su sporları, sağlık ve gençlik turizmi

potansiyeli, ekolojik dengeyi koruma bununla birlikte çevreyi temiz tutma ve yeterince güzelleştirme politikaları doğrultusunda değerlendirileceği ifade edilmiştir. Her ne kadar çevre konusu ele alınmış olsa da Beşinci Beş Yıllık Kalkınma Planı'na bakıldığında zaman kitle turizminin önemini korumaya devam ettiği, kitle turizminin yanı sıra bireysel turizmin de göz ardı edilmediği görülmektedir (DPT, 1985).

3.6. Altıncı Beş Yıllık Kalkınma Planı (1990-1994)

Altıncı Beş Yıllık Kalkınma Planı'nda ekolojik çevre kavramı içerisinde değerlendirilebilecek konulara değinilmiştir. Planda turizm ön planda tutulmuş, doğal güzelliklere ve kültürel değerlere öncelik verilerek bunları korunması ve turizme uygun yerlerin turizme açılmasının gerçekleştirileceğine vurgu yapılmıştır (DPT, 1990).

Çevre potansiyeli açısından değerlendirildiğinde, turizm sektörü için önemli görülen yerlerin belirlenerek, özellikle kıyı kesimlerinin liman kapasiteleri açısından önemini altı çizilmiştir. Kültürel değerlerin korunmaya alınarak ya da onarılarak, usulüne uygun şekilde faaliyet gösteren yatırımlarının değerlendirileceği ifade edilmiştir. Küçük kapasiteli tesisler ve aile işletmeciliğinin teşvik edilmesi ile ilgili uygulamaların olabileceğinin açıkça belirtilmiş olması, ekolojik turizm bağlamında değerlendirilebilecek olumlu bir adım olarak görülmüştür. İlk defa bu planda orman kavramı kullanılarak doğal güzelliklerin korunmaya alınıp, turizme teşvik edileceği ve turizm alt yapısının düzeltilmesi belirtilmiştir (DPT, 1990).

3.7. Yedinci Beş Yıllık Kalkınma Planı (1996-2000)

Yedinci Beş Yıllık Kalkınma Planına bakıldığında ekolojik turizmin varlığından tam anlamıyla söz edilmese de çevreyi içine alan bir turizm faaliyetinin gerekliliğinin önemli olabileceği konusuna değinilmiştir. Turizm sektörü için önemli olan doğal ve kültürel alanların korunarak, bunların sürdürülebilirliğinin sağlanması temel amaç olarak görülmüştür. Plan içerisinde üst yapının yeterli bir alt yapı ile bütünleşmesi için gerekli düzenlemelere önem verileceği ve bu doğrultuda atılacak bir adım olan ATAK (Akdeniz-Ege Turizm Alt yapısı Kıyı Yönetimi)

projesinin hayata geçirileceği ifade edilmiştir. Fakat Sekizinci Beş Yıllık Kalkınma Planında belirtildiği gibi bu projenin hayata geçirilmesi ile ilgili sorunlar yaşanmış ve proje geride kalmıştır. Avrupa Birliği çevre politikalarında ekolojik çevre için çok önemli bir ilke olan “kirleten öder” ilkesi Yedinci Beş Yıllık Kalkınma Planı doğrultusunda değerlendirilmiştir (DPT, 1996).

Planda yer alan ve ekolojik turizm açısından önemli görülen bir diğer konu ise 2634 sayılı, Turizmi Teşvik Kanunu’nun revize edileceğinin belirtilmesi olmuştur. Turizmi Teşvik Kanunu’nun revize edilme talebinin nedeni de doğal çevrenin korunmasına bakılmaksızın turizm yatırımlarının serbest bırakılması ve devlet desteğinin alınması olarak gösterilmiştir (DPT, 1996).

3.8. Sekizinci Beş Yıllık Kalkınma Planı (2001-2005)

Sekizinci Beş Yıllık Kalkınma Planı incelendiğinde, Yedinci Beş Yıllık Kalkınma Planı döneminde gerçekleşen 1999 Marmara depremi sebebiyle önemli değerlendirmeler yapıldığı görülmektedir. Dolayısıyla turizm alanı için de afet riskleri dikkate alınarak buna uygun bir arazi kullanım planının hazırlanması, çevre ve mekân kalitesinin de korunarak kentsel büyümenin kontrol altına alınması amaçlanmıştır (DPT, 2001).

Ekolojik turizm bağlamında Sekizinci Beş Yıllık Kalkınma Planı’na baktığımızda önemli adımlar atıldığı görülmektedir. Özellikle kırsal alanda yaşayan nüfusun gelirini artırmak için yöresel etkinliği bulunan, el sanatları, hayvancılık dokumacılık gibi alanlarda çalışanların destekleneceği ifade edilmiştir (DPT, 2001).

Kalkınma Planları içerisinde ekolojik turizm kavramı ilk defa Sekizinci Beş Yıllık Kalkınma Planı içerisinde yer almıştır. Ekolojik turizmin geliştirilmesi için Tabiatı Koruma Alanları, Milli Park ve benzeri korunan alanların geliştirilmesi ve yaygınlaştırılması hedeflenmiş ve plan döneminde Gelibolu Tarihi Milli Parkı Kanunu yürürlüğe girmiştir. Plan çerçevesinde ekolojik turizm ile ilgili önemli bir gelişme de turizme yapılan tüm yatırımların doğal, tarihi ve toplumsal çevreyi ko-

ruyan, koruyucu ve geliştirici bir yaklaşım içinde olmasına önem verilmesi olmuştur (DPT, 2001).

Sürdürülebilir turizm ve ekolojik turizm açısından bakıldığında plan kapsamında Milli Parkların da sürdürülebilirliği için çalışmaların yürütüleceğine yer verilerek, Turizm Sektörü Ana Planı (TUSAP)'nın uygulamaya geçirileceği belirtilmiştir. Turizmde tüketici tercihlerinin değişmesi nedeniyle alternatif oluşturmak için kış, golf, dağ, termal ve ekolojik turizm gibi faaliyetler ile ilgili yönlendirmelerin yapılacağı ifade edilmiştir (DPT, 2001).

3.9. Dokuzuncu Beş Yıllık Kalkınma Planı (2007-2013)

Dokuzuncu Beş Yıllık Kalkınma Planı politikaları ekolojik turizm bağlamında incelendiğinde, çevre ve ekoloji konusu yeniden ön planda tutularak değerlendirilmelerin yapıldığı görülmüştür. Plan doğrultusunda tarım ve turizm başta olmak üzere, sektörlerin çevreye duyarlılığı sağlanarak ekolojik potansiyelin değerlendirileceği ve koruma-kullanma dengesinin gözetileceği ifade edilmiştir (DPT, 2007).

Doğal orman ekosistemini başta yangınlar ve zararlılar olmak üzere çeşitli faktörlere karşı etkin şekilde koruyarak, koruma-kullanma dengesinin sağlanacağı belirtilmiştir. Ayrıca ekolojik turizmin geliştirilmesi için verimli şekilde yönetilebilecek bir sistemin varlığından söz edilmiştir. Ekolojik turizm kavramının, her ne kadar son dönemlerde öne çıktığı ve kalkınma planları içerisinde yer almış olduğu görülse de Dokuzuncu Beş Yıllık Kalkınma Planı'nda istediği desteği alamadığı görülmektedir (DPT, 2007).

3.10. Onuncu Beş Yıllık Kalkınma Planı (2014-2018)

Planda sağlık sektörünün ön plana çıktığı, turizm sektörünün ise daha geri planda kaldığı görülürken, plan içerisinde yer alan turizm başlığı sağlık turizminden oluşmaktadır. Farklı turizm çeşitlerinin de ele alındığı planda turizm çeşitlerinin de alt yapılarının iyileştirilmesi yönünde çalışmaların yapılacağına yer verilmiştir. Plan çerçevesinde önemli bir yer tutan sağlık sektörü ile alakalı her konu ele alınmış ve buna uygun politikalar belirlenmiştir. Ekolojik turizm kavramı, Onuncu

Kalkınma Planı içerisinde direkt olarak yer almamış olsa da alternatif turizm türlerinin de gelişiminin desteklenmesinde önemli rol oynayacağı konusunda değerlendirilmeye alınmıştır. Çevre ve turizm konusu birlikte değerlendirildiğinde, yeşil büyüme kavramının önemli olduğu ifade edilmiştir. Dolayısıyla çevreye duyarlı turizm sektörü oluşturularak, ekolojik kapasitenin değerlendirilmesi öngörülmüştür (DPT, 2014).

Yurtiçi ve yurtdışındaki kültürel varlıklarımız, toplumun kültür, tarih ve estetik bilincini geliştirecek ve kültür turizmine katkı sağlayacak politikaların uygulamaya konulacağı belirtilmiştir. İncelenen diğer kalkınma planlarında da bahsedildiği gibi turizmin ağırlıklı olarak kitle turizmine dayalı olarak gerçekleşeceği ifade edilmiştir. Aynı zamanda sürdürülebilir turizmin gerçekleştirilmesi için teşvik çalışmalarının yapılacağı da planda değerlendirilen bir başka konuyu oluşturmaktadır (DPT, 2014).

3.11. On Birinci Kalkınma Planı (2019-2023)

Plan, Onuncu Kalkınma Planı politikalarının devamı niteliğinde olduğu bir plan olarak değerlendirilmeye alınabilir. Ekolojik turizm geri planda tutularak daha fazla gelir sağlayan farklı turizm çeşitlerine (golf, yat, sağlık, düğün, gastronomi) yatırım yapılacağı ve bu turizm çeşitlerine öncelik verileceği belirtilmiştir. Ekolojik turizmden direkt olarak bahsedilmese de çevreye duyarlı ve sorumlu turizm anlayışı ile sürdürülebilir turizm uygulamalarının geliştirileceği vurgulanmıştır (DPT, 2019).

Sonuç

Turizm sektörüne her geçen gün daha da gelişen bir sektör olarak bakıldığında, sektörün gelişmesi için kaynakların korunması ve sürdürülebilirliğinin sağlanması gerekirken, turizmin kalkınmaya katkı sağlayabilmesi için hem kaynakları devam ettirebilmesi hem de çevre üzerinde baskı oluşturmaması gerekmektedir. Geçmiş dönemlerde büyük bir rağbet gören kitle turizminin çevrede yarattığı tahribat, farklı turizm çeşitlenmelerinin ortaya çıkmasına zemin hazırlamıştır. Kitle turizmine karşı çıkan ve faaliyetlerini reddeden ekolojik turizmin ekonomiye çev-

reye duyarlı biçimde katkı sağlıyor oluşu alternatif turizm çeşitlenmesinin en başlarında yer almasını sağlamaktadır.

Çalışmada, kitle turizmin gelişimi ve getirdiği olumsuz çevre sorunlarına karşın ekolojik turizmin nasıl değerlendirildiği ve nasıl geliştiği ile ilgili soruların cevapları aranmış, kitle turizminden geriye kalan hasarı ekolojik turizmin avantajlarından yararlanarak karşılayabilmenin üzerinde durularak bu bağlamda ekolojik turizm ve kitle turizmi ile ilgili ülkemizde yapılan çalışmalar Kalkınma Planları çerçevesinde incelenmiştir.

Türkiye'deki Kalkınma Planları incelendiğinde ekolojik turizm, hiçbir kalkınma planında merkezde yer alacak şekilde değerlendirilmediği görülmüştür. Her ne kadar ekolojik turizmin varlığından Sekizinci Beş Yıllık Kalkınma Planında net olarak bahsedilse de Beşinci, Altıncı ve Yedinci Beş Yıllık Kalkınma Planları'nda da dolaylı ve net olmayan bir çerçevede ele alındığı görülmektedir. Ekolojik turizm kavramı incelendiğinde, kavramın özellikle Sekizinci Beş Yıllık Kalkınma Planı'nda ön plana çıktığı görülmüştür. Sekizinci Beş Yıllık Kalkınma Planı politikalarında varlığını hissettiren ekolojik turizm kavramı, Onuncu Kalkınma Planı'nda önemini yitirmiş, On Birinci Kalkınma Planı çerçevesinde neredeyse hiç ele alınmamıştır.

Ekonomik kalkınma yerine önceliğin ekonomik büyümeye verilmesi ve bu bağlamda uzun vadeli politikalar yerine kısa vadeli gelir getirici yaklaşımların tercih edilmesi, planların daha çok kitle turizmine yönelik olmasının nedenlerinden biri olarak görülmektedir.

Dünya'da çevre farkındalığının oldukça arttığı günümüzde, turizm gibi önemli bir sektörün bu farkındalıkla biçimlenmesi oldukça önemli olduğu, bu durumun Türkiye'nin daha çok tercih edilen bir lokasyon olması, turizm gelirlerinin çeşitlenmesi ve ülke ekonomisine katkısının artırılması bakımından gerekli olmasının yanı sıra yaşanabilir çevre sorumluluğunun da bir parçası olarak düşünülmektedir.

Özellikle nitelikli turist olarak görülen harcama kapasitesi yüksek bireylerin ekonomiye daha fazla katkı verirken doğayı da koruduğu ve bu trendin zamanla artış gösterdiği göz önünde bulundurulduğunda, Türkiye'nin de bu yöndeki politi-

kalara ağırlık vermesinin sürdürülebilir kalkınma sürecine daha fazla katkı sağlatacağı öngörülmektedir.

Bunun yanı sıra Avrupa Birliği'ne üyelik sürecinde çevre ve turizm kriterlerini karşılamak ve uyum politikaları kapsamında daha sürdürülebilir bir kalkınma için ekolojik turizm gibi her iki konuyu da kapsayan çalışmalara ağırlık verilmesinin faydalı olabileceği öngörülmektedir.

Çalışmada Türkiye'nin ulusal politikaları açısından bir değerlendirmesi yapılmış olup, uluslararası politikalar ele alınmamıştır. Gelecek çalışmalarda Avrupa Birliği politikaları gibi uluslararası politikaların karşılaştırılmalı analizi yapılarak konuyu dış politika penceresinden de değerlendirmenin faydalı olacağı düşünülmektedir.

Kaynakça

- Aksu, C. (2011). *Sürdürülebilir kalkınma ve çevre*. Güney Ege Kalkınma Ajansı.
- Avcıkurt, C. (1997). *Avrupa Birliği ile bütünleşme sürecinde Türk turizmi: Sorunlar ve çözüm önerileri*. Yayımlanmamış doktora tezi, Balıkesir: Balıkesir Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Ayaş, N. (2007). Çevresel sürdürülebilir turizm gelişmesi. *Gazi Üniversitesi İİBF Dergisi*, 9 (1), 60.
- Çakılcıoğlu, M. (2013). Turizm odaklı sürdürülebilir kalkınma için bir yöntem önerisi. *Mimarlık Fakültesi Dergisi*, 9 (16), 28.
- Çelik, Y. (2006). Sürdürülebilir kalkınma ve sağlık. *Hacettepe Sağlık İdaresi Dergisi*, 9 (1), 20-21.
- DPT (1963). *Birinci beş yıllık kalkınma planı (1963-1967)*. <https://www.sbb.gov.tr/kalkinma-planlari/>, 12 Haziran 2020.
- DPT (1968). *İkinci beş yıllık kalkınma planı (1968-1972)*. <https://www.sbb.gov.tr/kalkinma-planlari/>, 20 Haziran 2020.
- DPT (1973). *Üçüncü beş yıllık kalkınma planı (1973-1977)*. <https://www.sbb.gov.tr/kalkinma-planlari/>, 04 Temmuz 2020.
- DPT (1978). *Dördüncü beş yıllık kalkınma planı (1978-1983)*. <https://www.sbb.gov.tr/kalkinma-planlari/>, 11 Temmuz 2020.

- DPT (1985). *Beşinci beş yıllık kalkınma planı (1985-1989)*. <https://www.sbb.gov.tr/kalkinma-planlari/>, 23 Temmuz 2020.
- DPT (1990). *Altıncı beş yıllık kalkınma planı (1990-1994)*. <https://www.sbb.gov.tr/kalkinma-planlari/>, 01 Ağustos 2020.
- DPT (1996). *Yedinci beş yıllık kalkınma planı (1996-2000)*. <https://www.sbb.gov.tr/kalkinma-planlari/>, 12 Ağustos 2020.
- DPT (2001). *Sekizinci beş yıllık kalkınma planı (2001-2005)*. <https://www.sbb.gov.tr/kalkinma-planlari/>, 25 Ağustos 2020.
- DPT (2007). *Dokuzuncu kalkınma planı (2007-2013)*. <https://www.sbb.gov.tr/kalkinma-planlari/>, 07 Eylül 2020.
- DPT (2014). *Onuncu kalkınma planı (2014-2018)*. <https://www.sbb.gov.tr/kalkinma-planlari/>, 17 Ağustos 2020.
- DPT (2019). *On birinci kalkınma planı (2019-2023)*. <https://www.sbb.gov.tr/kalkinma-planlari/>, 01 Ağustos 2020.
- Erkol Bayram, G., Bayram, A.T., Sürücü, Ö. (2016). Sürdürülebilir kalkınma için turizm: Şanlıurfa’da bulunan sivil toplum kuruluşlarının görüşleri. *ÜNİDAP Uluslararası Bölgesel Kalkınma Konferansı*, 428.
- Eskin, B., Tuncer, M., Demirçivi, B.M. (2017). Alternatif turizm çeşidi olarak ekolojik turizm: Hasan dağı örneği. *Aksaray Üniversitesi İİBF Dergisi*, 9 (3), 15-26.
- Kahraman, N. (1994). Sürdürülebilir kalkınma ve turizm. *Hacettepe Üniversitesi İİBF Dergisi*, 12, 28.
- Kartal, G. (2019). Sürdürülebilir kalkınma anlayışına farklı bir bakış: Cittaslow ‘Yavaş Şehir’ hareketi ve sürdürülebilir kalkınma. *Karamanoğlu Mehmetbey Üniversitesi Sosyal ve Ekonomik Araştırmalar Dergisi*, 21 (36), 9-10.
- Kaya, İ. (1997). *Sürdürülebilir turizm kalkınması ve ülkemiz açısından bir değerlendirme*. Yayımlanmamış doktora tezi, Balıkesir: Balıkesir Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü. 1-33.
- Kaypak, Ş. (2012). Ekolojik turizm ve sürdürülebilir kırsal kalkınma. *Karamanoğlu Mehmetbey Üniversitesi Sosyal ve Ekonomik Araştırmalar Dergisi*, 14 (22), 12-16.
- Kaypak, Ş. (2010). Ekolojik turizmin sürdürülebilirliği. *Alanya İşletme Fakültesi Dergisi*, 2 (2), 94-97.

- Kısa Ovalı, P. (2007). Kitle turizmi ve ekolojik turizmin kavram, mimari ve çevresel etkiler bakımından karşılaştırılması. *Yıldız Teknik Üniversitesi Mimarlık Fakültesi E-Dergisi*, 2 (2), 66-76.
- Korkmaz, M., Başkalkan, S.N. (2011). Eğirdir gölü ve çevresinde turizm gelişiminin sürdürülebilirliği üzerine değerlendirmeler. *Süleyman Demirel Üniversitesi Orman Fakültesi Dergisi*, 12, 62.
- Kuter, N., Ünal, H.E. (2009). Sürdürülebilirlik kapsamında ekoturizmin, çevresel, ekonomik ve sosyo-kültürel etkileri. *Kastamonu Üniversitesi Orman Fakültesi Dergisi*, 9 (2), 149.
- Özbey, F.R. (2002). Küreselleşme sürecinde sürdürülebilir turizm kalkınması. *Anadolu Üniversitesi İktisadi İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 8 (1), 1-5.
- Özkök, F., Gümüş, F. (2009). Sürdürülebilir turizmde bilginin önemi. *Yönetim Bilimleri Dergisi*, 7 (1), 52-53.
- Pezikoğlu, F. (2012). Sürdürülebilir tarım ve kırsal kalkınma kavramı içinde tarım-turizm-kırsal alan ilişkisi ve sonuçları. *Karamanoğlu Mehmetbey Üniversitesi Sosyal ve Ekonomik Araştırmalar Dergisi*, 14 (22), 84.
- Tıraş, H.H. (2012). Sürdürülebilir kalkınma ve çevre: Teorik bir inceleme. *Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi İktisadi İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 2 (2), 59.
- Tuna, A., Erdoğan, E. (2013). Ekolojik kültürel turizm aracı eko müzelerin kültürel peyzaj açısından irdelenmesi. *Ormanlık Dergisi*, 9 (2), 24.

ISSN
2547-989X

Sinop Üniversitesi
Sosyal Bilimler Dergisi

Araştırma Makalesi

Sinop Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, 5 (1), 91-106

Geliş Tarihi: 18.05.2021 Kabul Tarihi: 14.06.2021

Yayın: Ocak-Haziran 2021 Yayın Tarihi: 30.06.2021

<https://doi.org/10.30561/sinopUSD.938829>

<https://dergipark.org.tr/sinopUSD>

ERMENİ ÇETELERİNİN ÇARŞAMBA KAZASI'NDAKİ FAALİYETLERİ VE ALINAN TEDBİRLER (1894-1898)

Derya DEMİREL*

Öz

Ermeniler Osmanlı Devleti'nde uzun yıllar millet-i sadıka olarak adlandırılmışlardır. 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı'ndan sonra İngiltere ve Rusya'nın kışkırtmaları ile bağımsızlık talebinde bulunmaya başlamışlardır. Komiteler ve dernekler kurarak teşkilatlanma yoluna giden Ermeniler, Anadolu'da yoğun olarak yaşadıkları yerlerde isyan hareketleri başlatmışlardır. Bu dönemde Canik Sancağı'na bağlı Çarşamba Kazası'nda yaşayan Ermenilerin de 1894-1898 yılları arasında bir takım olaylar çıkararak asayiş bozdukları görülmektedir. Söz konusu olaylar; cinayet, gasp ve adam yaralama gibi hadiselerden ibarettir. Osmanlı arşiv belgelerinde belirtildiğine göre bölgede özellikle Minasoğlu çetesi etkili olmuştur. Dolayısıyla çıkarılan olaylar planlı ve siyasi maksadı haiz olaylardır. Osmanlı Devleti kimi zaman askeri tedbirler kimi zaman ise bölge halkına sunulan nasihatnâme tarzında yazılmış beyannâmeler ile Ermeni çetelerinin zararlı faaliyetlerini engellemeye çalışmıştır. Ermeni nüfusunun bölgede Türk ve Müslüman nüfusa kıyasla az olmasının da etkisiyle çıkarılan olaylar, alınan tedbirler sayesinde büyümeden bastırılabilmiş; topluca isyan diye nitelendirilebilecek olaylar yaşanmamıştır.

Anahtar Kelimeler: Ermeni çeteleri, Çarşamba, Tedbir, Komite, İsyan.

* Dr, Çarşamba Yunus Emre Mesleki Teknik Anadolu Lisesi, deryademirel55@gmail.com, <https://orcid.org/0000-0002-6627-5432>.

The Measures Taken against the Activities of the Armenian Gangs in the District of Charshamba (1894-898)

Abstract

Armenians were called the loyal nation in the Ottoman State for many years. After the Ottoman-Russian War of 1877-1878, with the provocations of Britain and Russia, they started to demand independence. Armenians who were organized by establishing committees and associations, started a rebellion movement in the places where they lived heavily in Anatolia. It is seen that Armenians who lived in Charshamba, district of Djanik sanjak, disturbed the peace by creating trouble events between 1894-1898. Incidents consist of events such as murder, extortion, and injury. According to the Ottoman Archive documents, especially Minasoglu gang was effective in the region. Hence the incidents issued were planned and politically motivated events. The Ottoman State tried to prevent the harmful activities of the Armenian gangs, sometimes with the military and sometimes with the declarations written in the style of advice submitted to the people of the region. With the effect of the fact that the Armenian population is less than the Turkish and Muslim population in the region, the incidents were suppressed without growing thanks to the measures taken, and there were no collective rebellions.

Keywords: Armenian Gangs, Charshamba, Measure, Committee, Rebellion.

Giriş

Osmanlı Devleti topraklarında dağınık olarak yaşayan Ermeniler, yoğun olarak yaşadıkları Doğu Anadolu'da bile Müslümanlara nispetle azınlıkta idiler. İstanbul ve diğer şehirlerde yerleşmiş Ermenilerin çoğu ticaretle uğraşır ve zengin bir zümre teşkil ederlerdi. Kültürel, sosyal ve dinî alanlarda serbest bırakılan ve XIX. asrın ikinci yarısına kadar millet-i sadıka olarak adlandırılan Ermeniler ile ilgili gelecekte yaşanacak olan sorunların tohumları 1877-1878 Osmanlı - Rus savaşıyla atılmıştır (Külekçi, 2014; Saray, 2005).

Söz konusu savaşta Osmanlı Devleti'ni yenen Rusya, Ermenilerin bağımsızlığı konusunda taleplerde bulunmaya başlamıştır. Rusya, daha önce kendi kontrolünde oluşturduğu Ermenistan topraklarına Doğu Anadolu'yu da katarak, güneye inme siyaseti için vasal bir devlet oluşturmak istemiştir. Rusya'nın daha da güneye inerek Hindistan sömürgesini tehdit etmesini istemeyen İngiltere ise bölgede kendi hâkimiyetinde bir Ermeni devleti kurmayı, bu olmaz ise Doğu Anadolu'da ıslahat yaptırarak kendi nüfuzunda bir Ermeni bölgesinin oluşmasını istemeye başlamıştır (Saray, 2005). Netice itibariyle İngiltere ve Rusya'nın müdahalesiyle Ayastefanos ve Berlin Anlaşmalarına Ermenilerin oturdukları yerlerde ıslahat yapılmasına dair hükümler konulmuş ve bu iki devlet "Ermeni meselesi" varmış gibi hareket etmiştir. Dolayısıyla Ermeni meselesi aslında Ermenilerin değil, çıkarları Osmanlı toprakları üzerinde çatışan devletlerin meselesi olarak ortaya çıkmış ve siyasi bir boyut kazanmıştır (Karal, 2000)

Rusya ve İngiltere'nin tahrikleri neticesinde bağımsız Büyük Ermenistan sevdasına tutulan Ermeniler isteklerine ulaşmak için bir takım komiteler kurarak teşkilatlanma yoluna gitmişlerdir. 1885'te Armenegan, 1887'de Cenevre'de Hınçak ve 1889'da Kafkasya'da Taşnak adlı ihtilal komitelerini kurmuşlardır (Kartın, 2009). Taşnak Sütyun Cemiyeti 1892-1895 yılları arasında önemli bir gelişme göstererek şube sayısını artırmıştır (Doğan, 2008). Pasif sosyalist davranışın geçersizliğini savunan, ihtilalci ve silahlı eylemi ilke edinen bu komitenin köylere kadar yayılmış çok sistemli örgütleri vardı (Koloğlu ve Okur, 2011). Bu iki Ermeni teşkilatının kurucuları ve yöneticileri çoğunlukla Rusya Ermenilerinden oluşmaktaydı (Alizade, 2015). Ermeniler bu komitelerin haricinde çeşitli illerde ve çeşitli adlarda dernekler de kurmuşlardır. Bunların bir kısmı şunlardır: Van'da Araratlı, Muş'ta Okul Sevenler ve Doğu, Erzurum'da ise Milliyetçi Kadınlar dernekleridir. Bu komitelerin ihtiyaç duydukları silahlar bazı yıllarda Rusya aracılığıyla temin edilmiştir. Bu silahların nakdi karşılığı Rus hazinesinden çıkmayıp, Avrupa ve Amerika'dan karşılanmıştır (Yarcı, 2015). Kurulan bu Ermeni komite ve dernekleri kendi cemaatleri arasında milliyetçilik akımını yaymak ve bağımsız bir devlet kurmak

maksadı ile çeşitli yöntemlere başvurmuşlardır. Bu yöntemleri üç ana başlık altında incelemek mümkündür:

1. Komiteler aracılığı ile tedhiş hareketlerinde bulunmak; böylelikle Avrupalı devletlerin dikkatini Osmanlı ülkesine çekerek kendi adlarına bu durumdan yarar sağlamak,

2. Avrupa kamuoyunu etkilemek maksadı ile gazeteler başta olmak üzere çeşitli basın-yayın organlarını kullanmak,

3. Başta Bulgar komiteleri olmak üzere Osmanlı ülkesi dışında kurulmuş olan diğer komite ve cemiyetler ile işbirliği içine girmek (Kartın, 2009).

Ermeni toplumuna milliyetçilik duygularının kazandırılmasında Ermeni Patrikhanesi ile kiliseleri ve Ermeni azınlık okulları da büyük etkiye sahiptir. Hınçak ve Taşnak gibi örgütler, başarılı olmalarının kilisenin desteğine bağlı olduğunu fark ederek Gregoryen Ermeni kiliselerini ve din adamlarını terörün içine çekmeye çalışmışlardır (Alizade, 2015). Patrikhane ve kiliselerin aktif şekilde yer aldığı bu süreci doğru bulmayan ve ona aykırı hareket eden patrikler ve diğer din adamları komiteler ve onları destekleyen ahali karşısında geri adım atmak durumunda kalmışlardır (Güllü, 2013). Avrupa ve yabancı okullarda ihtilalci fikirler aşıl原因arak yetiştirilen Ermeni gençleri birer Türk düşmanı haline getirilmiştir. Osmanlı ülkesinde Ermeni çocuklarına öğretmenlik yapan bu gençler ulusal bilinç kazandırmak amacıyla derslerde Osmanlı Devleti aleyhinde kitaplar okutmuş, “Bağımsız Ermenistan” fikrini işlemişlerdir (Öntüğü, 2009). Zira Ermeni azınlık okullarının devlet denetiminden uzak olmaları, zararlı ve kışkırtıcı yayınların bu okullarda kolaylıkla okutulmasına olanak sağlamıştır (Zamacı, 2019).

Ermeni kilise ve okullarıyla ortak bir çalışma yürüten Ermeni komiteleri özellikle 1890’dan itibaren Anadolu’da Ermenilerin yoğun yaşadığı yerlerde büyük çaplı isyan hareketleri organize etmeye başlamışlardır. Osmanlı Devleti’nde Ermeni sorununun ikinci safhasına yol açan isyanlardan ilki 1890’da Erzurum’da patlak vermiştir. Bunu yine aynı yıl içinde meydana gelen Kumkapı gösterisi, 1892-1893’te Kayseri, Yozgat, Çorum ve Merzifon olayları, 1894’te Sasun İsyanı,

1895'te Bâbîâli gösterisi ve Zeytun isyanı, 1896'da Van isyanı ve Osmanlı Bankası'nın işgali, 1903'te ikinci Sasun isyanı, 1905'te padişah Abdülhamit'e suikast teşebbüsü, 1909'da Adana isyanı takip etmiştir (Öke, 2000). Bu isyan hareketlerinde dış güçler ve Ermeni komiteleriyle iç bölgelerde yaşayan Ermeniler arasındaki bağlantı Trabzon ve Samsun iskeleleri aracılığıyla sağlanmıştır (Kılıç, 2006).

Karadeniz bölgesindeki Ermenilerin örgütlenmesinde Ermeni din adamlarının aktif rol oynadığı görülmektedir. Tombalyan Kirgor adlı bir Ermeni rahip bölgedeki faaliyetleri organize etmek için Trabzon'dan başlayarak Giresun, Bulancak, Fatsa, Ünye ve Terme'yi dolaşarak Çarşamba'ya gelmiştir. Buradan Havza'ya gitmek isteyen Rahip Kirgor, Samsun'da sorguya alınmıştır. 1895 yılında ise Trabzon'da Van eski valisi Bahri Paşa ile Trabzon fırka kumandanı Ahmed Hamdi Bey'e suikast düzenlenmiştir. Trabzon'daki suikast olayından sonra Canik sancağında Ermenilerin hareketi takibe alınmış, benzer bir suikast ihtimaline karşı güvenlik önlemleri artırılmıştır (Sağlam, 2021).

Tespit edilebildiği kadarıyla Canik Sancağı'nda Ermenilerin adının geçtiği asayışı bozan ilk olay 1888 tarihinde meydana gelmiştir. Bafra, Çarşamba, Terme, Ünye ve Fatsa'da bazı Ermeni, Rum ve Gürcü çeteleri kaçakçılık ve eşkıyalık yaparak halka baskı ve zulümde bulunmuşlardır. 1894 yılının ilk aylarından itibaren ise Canik Livası'nda silahlı Ermeniler ve onların işledikleri cinayetlerden sıkça söz edilmektedir. Samsun'daki Ermeni mahallelerinde silahla dolaşan bazı Ermenilerin Canik'te bölücü faaliyetlerde buldukları anlaşılmaktadır. Samsun ve kazalarında çıkan olaylar Ladik'e sirayet ettirilmeye çalışılmış ise de kaza naibi Saadeddin Efendi'nin kararlı tutumu ve kaza ileri gelenlerinin gayretleri ile burada olay çıkarılmasına meydan verilmemiştir (Karagöz, 1999). Samsun'a bağlı Kadıköy'de ve Çarşamba'daki bazı Ermenilerin evlerinde yapılan aramalarda silahlar ele geçirilmiştir. Bu kişilerin evlerde ve dükkânlarda imal ettikleri bombaları civar bölgelere gönderdikleri tespit edilmiştir. Yapılan takibat sonucunda Samsun ve Bafra'da silah kaçaklığı suçundan otuz iki kişi gözaltına alınmış, ele geçirilen silahlar ve Ermenice evraklar incelenmiş; eylem hazırlığı yapan Hınçak ve Taşnak örgütüne

mensup kişiler tutuklanmıştır (Sağlam, 2021). Alınan tedbirlere rağmen Canik Sancağı'ndaki Ermeni çetelerinin silahlanma faaliyetlerinin devam ettiği görülmektedir. Üstelik bu tür faaliyetler sadece Canik sancağı ile sınırlı olmayıp civar vilayetlerdeki hareketleri desteklemek şeklinde de kendini göstermektedir. Örneğin Sivas Vilâyeti'nin Canik Sancağı'na yakın kazalarında çıkması muhtemel isyana destek vermek için Samsun'daki Ermeni şakilerin kullanılması yoluna gidilmeye çalışılmıştır (Karagöz, 1999).

Bu dönemde Canik Sancağı'na bağlı Çarşamba Kazası'nda da büyük çaplı olmamakla birlikte sonuçları itibariyle devleti uğraştıran ve bir takım tedbirler alınmasına sebep olan Ermeni olayları görülmektedir. Çalışmamızda bu olaylar ve olaylara karşı devletin aldığı tedbirler Osmanlı arşiv belgeleri ışığında incelenerek, sunulmaya çalışılmıştır.

1. Ermeni Çetelerinin Kazadaki Faaliyetleri

Ermeni komitelerinin Anadolu'da organize ettikleri olaylar özellikle 1894 yılının ilk aylarından itibaren Canik livasında da görülmeye başlanmıştır. Bilindiği üzere komiteler en ücra Ermeni köylerine kadar silahlandırılmaya büyük bir önem vermişlerdir. Bunun için hiçbir fırsat kaçırılmamış, büyük bir gayretle silah ve bomba sağlanılmaya çalışılmıştır. Bu doğrultuda özellikle diasporadaki varlıklı Ermeniler, İsviçre acenteleri aracılığıyla Samsun ve Trabzon limanından Anadolu'nun çeşitli yerlerine dinamit imalatında kullanılmak üzere barut göndermişlerdir (Kılıç, 2005). Ermeni bağımsızlık mücadelesinin ilk ve önemli cemiyeti olan Hınçak Cemiyeti'nin programına göre her üyenin silah kullanma eğitiminden geçmesi ve kendine ait silahı olması gerekiyordu. Üyeler silah olarak yanlarında en azından bir revolver ve bir süngü bulundurmakla yükümlüydüler (Karsandık, 2009). Bu bağlamda Çarşamba Kazası'nda da silahlı Ermeniler ve onların işledikleri cinayetlerden sıkça bahsedilmektedir. Ermenilerin çıkardıkları bu olaylar adi birer suç olmaktan öte planlı ve siyasi maksadı haiz faaliyetler olarak kendini göstermektedir. Zira Çarşamba'da şüphe üzerine arama yapılan Ermenilerin evinde bol miktar-

da tüfek, fişek, Hınçak gazeteleri gibi malzemeler ele geçirilmiştir (Karagöz, 1999). Ayrıca birkaç Ermeni, silah ve mühimmat dolu hayvanlarıyla birlikte yakalanmıştır (BOA, İ.HUS: 46/1313).

Bilindiği üzere 1896 yılında Ermeni çete faaliyetleri büyük bir hız kazanmış, bu tarihte Van'da geniş çaplı bir Ermeni isyanı başlamış, İstanbul'da ise Osmanlı Bankası baskını meydana gelmiştir. Aynı tarihte Çarşamba, Havza, Ladik, Kavak, Merzifon gibi yerlerde de asayişin bozuk olduğu görülmektedir. Söz konusu yerlerde Minasoğlu adlı Ermeni çetesi irili ufaklı birçok olay gerçekleştirmiştir. Çarşamba'nın Kapıkaya köyünden olan Minasoğlu çetesi 1890'da ilk faaliyetlerine başlamış, 1896 senesine gelindiğinde ise etki sahasını bir hayli genişletmiştir (BOA, DH.TMIK.M:7/18). Çarşambalı Minasoğlu Nişan isimli şahısın bu çete içinde etkili bir isim olduğu anlaşılmaktadır. Bir süre eşkıyalık yaptıktan sonra Rusya'ya kaçan Nişan, buradaki Ermenilerden komitacılar için para toplamış ve Rum pasaportu ile Çarşamba'ya dönmüştür. Canik Ermeni Murahhaslığı Minasoğlu Nişan'ı Vahan adıyla mektep hocası ve papaz olarak tayin etmiştir. Terme, Çarşamba ve Samsun'da papazlık yapan Nişan, 1894'te Giresun Limanı'ndan Rusya'ya kaçmıştır (Sağlam, 2021). Tam da Minasoğlu çetesinin etkisini iyice hissettirdiği günlerde Samsun, Çarşamba ve Giresun'da bulunan bazı redif taburları terhis edilmiştir. Dolayısıyla bu civarda Ermeniler tarafından bir karışıklık çıkmasına fırsat verilmemesi için bir nizamiye taburunun gönderilmesi istenmiştir (BOA, DH.TMIK.M: 7/18). Ancak Sivas ve Van'da çıkan isyanların daha büyük nitelikli olması sebebiyle askeri birlikler gönderilememiş, bu bölge redif taburlarıyla idare edilmek zorunda kalmıştır (BOA, DH.TMIK: 9/40).

Mahalli idareler bu durum karşısında tedbirler almaya çalışırken, Çarşamba ve civarında Ermeni çeteleriyle çatışmalar devam etmiştir. Çatışmalarda sağ olarak ele geçirilen Ermenilerin üzerinde Hınçak Komitesi Samsun Şubesi'nin mührünü taşıyan belgeler bulunmuştur. Bu belgelerin birinde kuyumculukla meşgul bir Ermeni çete üyesinin komite parasını yediği gerekçesiyle idama mahkum edildiği yazılmaktadır (BOA, DH.TMIK.M: 9/16). Bu örnekten de anladığımız kadarıyla

örgüt kendi içinde birtakım yaptırımlar uygulamakta hatta gerekli gördüğünde çete üyelerini ölümle cezalandırmaktadır.

Minasoğlu çetesi 1896 yılının sonlarına doğru Çarşamba'da ahalisi çoğunlukla Ermeni olan halktan 500 kadar kişiyi çetesine dahil etmiştir. Çetede az sayıda Müslüman Gürcü ile birkaç tane Rum'un bulunduğu bilinmektedir (BOA, YPRK.UM: 35/68). Nitekim Hınçak Cemiyeti de programında amacına ulaşmak için Osmanlı'da bulunan diğer halkları da etkileyerek üye sayısını artırmayı hedeflemiştir (Karsandık, 2009). Minasoğlu, Havza ve Ladik kazalarını basarak Amasya'ya saldırıda bulunmaya karar vermiş ancak bu çeteye destek sağlayan ve Samsun'da ticaretle uğraşan Eğinli Masaryan İsak, Rus İmparatoru'nun İngiltere kraliçesiyle görüşmesine kadar harekete geçmeyi geciktirmesini bildirmiştir (Sağlam, 2021)

Ermeni çetelerine, ahalisi Ermeni olan köylerin yardım ettiği bilinen bir gerçektir. Müfrezelerin geleceğini haber alan köylüler sanki hiç eşkıyalık hareketinde bulunmamış gibi tarlasında çift ve çubuğuyla uğraşmışlar, müfrezeler gidince de dağlara çıkmışlardır. Bu yüzden yapılan ani baskınlarla pek çok çete üyesi silahlarıyla birlikte yakalanmışlardır. Çetelere yardım ve yataklık yaptığı belirlenen bazı köyler şunlardır: Martil, Kapıkaya, Ulupınar, Eğridere, Gökçeköy Çakmak, Sarıyurt, Kahtanlı, Sıtmasuyu, Kadıkiriş, Ağluç, Kabaceviz, Çiftiçi, Öksüzöğlü, Ortaymak, Örencik, Hayat, Eğridere ile Ulupınar. İsmi geçen bu köylerin muhtarlarının bizzat bu çeteye yardım ve yataklık yaptıkları anlaşılmaktadır (BOA, DH.TMIK.M: 23/39).

Bu noktada akla Ermenilerin kazadaki nüfusa oranı sorusu gelmektedir. 1831 nüfus sayımına göre; Canik Sancağı'nın nüfusunun %73.43'ü Müslüman, %26.57'si Gayr-i Müslimdir. Ermeni nüfus ise toplam nüfusun % 5.5'ini oluşturmaktadır (İpek, 1999). Trabzon Vilâyet salnâmelerinden takip edebildiğimiz kadarıyla 1879 ile 1881 yılları arasında Çarşamba Kazası'ndaki erkek nüfusun 20.975'ini Müslüman, 4960'ını Ermeniler, 1564'ünü ise Rumlar oluşturmaktadır (Trabzon Vilayet Salnâmesi, H.1296a, 1298b). 1896 tarihinde ise nüfusun

47.550'si Müslüman, 9.563'ü Ermeni, 2993'ü Rum, 433'ü Protestan'dır (Trabzon Vilayet Salnâmesi, H.1318).

Minasoğlu çetesi 1896 yılının sonlarında da boş durmayıp Ladik taraflarında bir çatışmaya sebebiyet vermiştir. Meydana gelen çatışmada şakilerden biri ölmüş, bazıları ise yaralı olarak Çarşamba ve Çiçek Dağı'na doğru kaçmışlardır (BOA, DH.TMIK.M: 25/39). Silahlarıyla birlikte ölü olarak ele geçirilen şakinin üzerinde Ermenice yazılmış bir mektup bulunmuştur (BOA, DH.TMIK.M: 25/39). Bazı yerlerinin okunamadığı belirtilen mektup Ermenice bilen memurlar tarafından Türkçeye tercüme edilmiştir. Söz konusu mektupta şu ifadeler bulunmaktadır:

“Bu kadar tahkikat içinde gelecek kış için parasız barınmak kabul olunamaz. Bu konuda daha önce size yazmış isem de cevabını alamadığım için tekrara mecbur oldum. Parasız burada kalmak mümkünsüzdür. Herhalde 4-5 lira para ve her nereye gidersem kabul olunmaklığım için bir kuta şahadetname gönderiniz. Heyet silah vermek istemiyor. Bunun sebebi nedir? Halbuki silahsız olarak böyle uzun boylu yolculuk etmek mümkünsüz olduğunu siz daha iyi biliyorsunuz. Şayet para meselesi bana nâfi hal olunmazsa hiçbir yere gitmeyeceğim. Herhalde Samsun'a gitmeye mecbur olacağım. Zira hiç olmazsa kolaylıkla geçebiliyorum. Tarafımdan edilen fedakârlığı kâfi addediyorum. Bundan fazla bir şey yapmaya muktedir değilim” (BOA, DH.TMIK.M: 25/39).

Mektuptan, örgüt üyelerinin para ve silah temini noktasında sorunlar yaşadığı sonucu çıkmakla birlikte belirtilen şahsın üzerinde revolver, martini ve fişek bulunması manidardır. Yine belgeden hareketle örgütün, üyeleri için nereye giderlerse gitsinler kabul olunmalarını sağlayan pasaport niteliğinde evraklar düzenlediği anlaşılmaktadır.

Çetelerin nihai amaçlarından biri de Müslümanların mallarını gasp ederek İslam ahaliyi galeyana getirip, büyük bir karışıklık çıkartmak idi. Çete üyeleri Çarşamba'dan köylerine dönmekte olan yolcuların önüne çıkarak yolcuların mallarını gasp etmiş dolayısıyla ahalinin huzurunu kaçırmışlardır.

Yine bir eşkıya çetesine Kavak'ta rastlanılmış, meydana gelen çatışmada müfrezelerden bir asker yaralanırken bir asker ise hayatını kaybetmiştir. Çatışma sırasında Çarşamba tarafına kaçmaya çalışan şakilerin önlerini kesmek için birçok yönden müfrezeler gönderilmiştir (BOA, DH.TMIK.M: 28/36).

Osmanlı Devleti teslim olmak isteyen çete üyelerini hiçbir zaman boş çevirmemiş, hatta onları affetmek suretiyle topluma kazandırmaya çalışmıştır. Ancak aman dileyip teslim olduğunu belirten şakiler her zaman sözlerinde durmamıştır. Kokas adlı şaki bunlardan yalnızca biridir. Teslim olmasının üzerinden 2 ay geçmeden söz konusu kişinin silahlı eylemlerine kaldığı yerden devam ettiği görülmektedir. Ayrıca Kokas'ın üzerinde bir de mektup bulunmuştur. Mektupta ise “15 gündün beri sizi bekliyoruz geliriz deyip ayrıldınız. Neden gelmediniz? Burada yüzüstü kaldım” şeklinde ifadeler bulunmaktadır (BOA, DH.TMIK.M: 34/31).

1896 yılından itibaren alınan askeri tedbirlerin de yardımıyla Minasoğlu çetesinin giderek zayıfladığı, çete üyesi birçok kişinin yakalandığı görülmektedir. Çetenin yardımcılarından olan bazı eşkıyanın Çarşamba, Niksar ve Erbaa'da yakalandıkları bildirilerek Minasoğlu'nun ölü ya da diri mutlaka yakalanması gerektiği belirtilmiştir (BOA, DH.TMIK.M: 36/13). Aynı tarihte çıkarılan aftan yararlanmak isteyen Minasoğlu ile Çarşamba'nın Ulupınar köyünden Agop, Civan ve Hamparsun isimli şahıslar silahlarıyla teslim olmuşlardır (Sağlam, 2021).

Minasoğlu çetesindeki çözülme Eylül 1897'de iyice artmış, bu çetenin önemli isimlerinden Oseb ile eşi ve 2 arkadaşı teslim olmuştur (BOA, DH.TMIK.M: 40/13). Oseb ve eşinin yakalanması olayı Osmanlı Devleti'nin, Petersburg'ta yayınlanan Noveya Vremya Gazetesi'ne gönderdiği tebligatnâme ile Avrupa'ya taşınmıştır. Gazetenin 17 Ekim 1897 tarihli nüshasında Devlet Oseb adlı şakiden yola çıkarak gerçekleri Avrupa'nın nazar-ı dikkatine sunmaya çalışmıştır. Söz konusu gazetede, Hınçakiyan adlı Ermeni İhtilal Komitesi'nin programı gereğince silahlandırılmış Ermeni eşkıya çetelerinin Canik ve Sivas vilayetinde cinayetler işlediği, bölgenin huzurunu kaçıracak, asayiş bozdukları belirtilmiştir. Yine komitenin programı gereğince Ermeni kadınlarının da tüfekle gezdiklerinden

ve bomba yaptıklarından bahsedilmiştir (BOA, DH.TMIK.M: 40/13). Anlaşıldığı kadarıyla Osmanlı Devleti basın-yayın yoluyla aleyhinde propaganda yapan Ermenilerin tezini yine onların kullandığı bir metotla çürütme gayreti içerisine girmiştir. Zira Ermeni komitelerinin en önemli propaganda aracı basın idi. Çoğu Ermeni gazetesi, Ermenileri kurtarabilmek için silaha başvurmaları gerektiğini belirterek, Ermenileri isyana kışkırtmıştır.

Ekim 1897'de Minasoğlu çetesinin çözülmesi hızla devam etmiş, eşkıya-
dan bir kısmı canlı, bir kısmı ölü olarak ele geçirilirken birçok eşkıya da teslim
olmuştur. Bu olay gerek Müslim gerekse de Gayr-i Müslimler nezdinde büyük bir
sevinç yaratmıştır (BOA, DH.TMIK.M: 41/41).

2. Ermeni Olaylarına Karşı Devletin Aldığı Tedbirler

2. 1. Askeri Tedbirler

Çarşamba Kazası'nda 1890'lı yılların başında meydana gelen Ermeni
olaylarının sayısı, 1896 ve 1897 yıllarında büyük bir artış göstermiştir. Bu durum
karşısında elbette ki gerek mahalli gerekse de merkezî idare olayları büyümeden
bastırmak ve yeni olayların gerçekleşmesini engellemek için bir takım askeri ted-
birler almaya çalışmıştır. Ancak bazen alınan bu tedbirler Ermenilerin şikâyetine
sebepe olmuştur. Çarşamba'nın Martil köyü rahibi Tatol göndermiş olduğu arzuhal-
de Çarşamba Kazası kaymakamı Musa Paşa'nın Ermeni ahalisine zulmettiğini,
ahalinin artık bu durumdan bıktığını ifade etmiştir (BOA, DH.MKT: 284/67). Bu-
nun üzerine olay Çarşamba Kazası'nda tahkik memuru olarak görev yapan Mirliva
Rüşdü Paşa'ya havale edilerek olayın bir an evvel incelenerek sonuçlandırılması
istenmiştir (BOA, BEO: 477/35731).

Devletin uyguladığı askeri yöntemlerden birisi çete üyelerini yakalama hu-
susunda gayretleri görülen kişilerin ödüllendirilmesidir. Örneğin 1894 yılında eşkı-
yayı yakalama hususunda yardımcı olan Çarşamba halkından birkaç kişiye Mecidi
Nişanı ile bir kıta madalya ve 10 zabtiye memuruna da 300'er kuruş para verilmesi
kararlaştırılmıştır (BOA, DH.MKT: 115/35). Devletin belki de aldığı en önemli

tedbirlerden birisi herhangi bir yerde Ermeni çetelerinin çıkarmış olduğu olaya mukabil derhal müfrezelerin gönderilerek olayların civar yerlere sirayetini önlemektir.

Ayrıca komitacıların bertaraf edilebilmeleri için bazı tespitler ve teklifler içeren raporlar hazırlanmıştır. Divan-ı Harp azası Ankara Redif Miralayı Derviş Şükrü Bey'in hazırladığı rapora göre çete üyelerinin yakalanabilmesi için Samsun, Kavak, Çarşamba, Terme, Ünye, Fatsa, Tokat, Niksar, Ladik, Amasya ve Havza kazalarının hudutlarına kadar geniş bir alanda aralıksız takibat yapılması istenmiştir (Sağlam, 2021).

Yine askeri bir tedbir olarak eşkıyanın ellerindeki silahlara karşılık kazanın özel mevkilerinde oluşturulan kordonlardaki zaptiyelere martini tüfek dağıtılması istenilmiştir (BOA, DH.TMIK.M: 6/3). Ancak bu konuda devletin imkânlarının sınırlı olduğu görülmektedir. Seraskerlikten bildirilen yazıda martini tüfeğinin verilmesinin mümkün olmadığı fakat zabtiye silahsız ise şinayder tüfeği verilebileceği bildirilmiştir (BOA, A.MKT.MHM: 664/4).

Yukarıda temas etmeye çalıştığımız gibi Ermeniler silahlanmaya büyük önem vermişler, bunu en küçük köylere kadar yaymaya çalışmışlardır. Mahalli idare Ermenilerin silahlanmalarına karşın halka hitaben hazırlanan bir beyannâme ile silah taşımamalarını, aksine davrananların tutuklanarak silahlarına el konulacağını, güvenlik güçlerine silah çekenlerin ağır bir şekilde cezalandırılacaklarını hatırlatmıştır. Devletin almaya çalıştığı tedbirlere rağmen Ermeniler hızla silahlanmışlardır (Özcan, 2007).

2.2. Önleyici Tedbirler

Osmanlı Devleti, Ermeni çetelerinin çıkardıkları olayları önlemek ve asayiş-i sağlamak adına askeri tedbirlerin yanı sıra genel af ilan edip, beyannâmeler neşrederek halkı bilinçlendirmeye çalışmıştır. Neşredilen beyannâmelerde; asayişin temini için gerek İslam gerek Ermeni ahaliye nasihatlerde bulunulmuştur. Herkesin işi ve gücüyle uğraşması, heyecana kapılmaması, Ermeni kilise ve havalisinin git-

mekte oldukları yolun çıkmaz yol olduğu ifade edilmiştir. Ayrıca Ermenilerin yüz-yıllardan beri dil ve dinlerini koruyup; can, ırz ve mallarından emin bir şekilde yaşamaları, memleketin büyük ölçüde ticari faaliyetlerini ellerinde bulundurmaları sebebiyle durumlarına “şükredecek yerde küfretmelerinin” uygun olmadığı belirtilmiştir (BOA, Y.PRK.ASK: 108/62).

Devletin aldığı tedbirlerden biri de sağ olarak ele geçirilen ya da çeteye yardım ettiği kesinleşen şahısların buldukları yerden bir müddet uzaklaştırılmaları olmuştur. Nitekim Minasoğlu çetesine yardım ettiği anlaşılan Çarşamba'ya bağlı Eğridere, Ulupınar muhtarları ile ahaliden birkaç kişinin Çarşamba'dan uzaklaştırılmalarına karar verilmiştir. Söz konusu kişilerin, Minasoğlu çetesi tamamen ortadan kaldırılıncaya kadar Tirebolu Kazası'nda ikamet ettirilecekleri belirtilmiştir. Ayrıca devlet bu köylerde yaşayan Ermeni halkından istihbarat alarak eşkıyanın bulunduğu yere ani baskınlar yapmıştır (BOA, DH.TMIK.M: 38/57).

Avrupa devletlerinin azınlıklara yönelik isteklerinden ve yaptırımlarından çekinen Osmanlı Devleti, olayları yerinde incelemek ve halkın şikâyetlerini dinlemek üzere bölgeye bir tahkik heyeti göndermiştir. Tahkik heyetinden, incelemeleri sırasında ülkenin menfaatine olmayan işler üzerinde fazla durulmaması ve böylece Avrupa'da aleyhimize bir takım iftiraların ve baskıların önüne geçilmesi, tahkikatın adil bir şekilde yürütülmesi istenmiştir (Karagöz, 1999).

Sonuç

XIX. Yüzyılın son çeyreğinden itibaren Ermeniler, İngiltere ve Rusya'nın tahrikleri neticesinde milliyetçilik akımı modasına kapılmıştır. Özellikle 1890'lı yıllardan sonra yurdun birçok yerinde kanlı olaylara sebebiyet vermişlerdir. Komiteler kurarak teşkilatlanan, gazeteler aracılığı ile Avrupa'da kamuoyu oluşturan Ermeniler 1894-1898 yılları arasında yurdun birçok noktasında olduğu gibi Çarşamba Kazası'nda da çeşitli olaylar çıkarmışlardır.

Çarşamba kaynaklı Ermeni çetesi ile çatışmalar daha çok Havza, Ladik, Kavak gibi civar yerlerde meydana gelmiştir. Bu çatışmaların ekserisi cinayet, gasp ve yaralama şeklinde kendini göstermiştir. 1896 ile 1897 tarihlerinde giderek artan ve her halinden sistemli, planlı ve programlı oldukları anlaşılan bu olaylar Osmanlı Devleti'nin almış olduğu gerek askeri gerekse de önleyici tedbirler vasıtasıyla büyümeden bastırılmıştır. Ancak şunu da söylemek gerekir ki Çarşamba'nın hiçbir köyünde topluca isyan mahiyetinde bir olay meydana gelmemiştir. Bu durum Ermeni halkının çetelere çok fazla yardım etmediği gibi bir izlenim uyandırır da, Ermenilerin buldukları mahal itibarıyla çoğunluğu oluşturmamalarını da göz ardı etmemek gerekir.

Kaynakça

Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA)

Sadaret Mektubî Kalemi Mühimme Kalemi (Odası) Belgeleri (*A.MKT.MHM*).

Bâb-ı Âli Evrak Odası Belgeleri (*BEO*).

Dahiliye Mektubî Kalemi Evrakları (*DH.MKT*).

Dahiliye Nezareti Tesri-i Muamelat ve Islahat Komisyonu Belgeleri (*DH.TMIK.M*).

İrade Hususi (*İ.HUS.*)

Yıldız Perakende Askerî Maruzat (*Y.PRK.ASK.*).

Yıldız Perakende Umum Vilâyetler Tahrirâtı (*Y.PRK.UM*)

Salnâmeler

Trabzon Vilâyet Salnâmesi (H.1296, H. 1298, H. 1318).

İnceleme ve Araştırma

Alizade, R. (2015). Ermeni terör faaliyetlerine dair. *Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi*, 5, 107-123.

Doğan, O. (2008). Ermeni komiteleri Hınçak ve Taşnak sütun (Rus adalet bakanı Y. Muravyev'in Ermeni komitelerine ilişkin raporu. *Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 20, 307-328.

- Güllü, R.E. (2013). *Ermeni sorununun ortaya çıkış ve gelişim sürecinde İstanbul Ermeni patrikhanesi'nin tutumu (1878-1923)*. Yayınlanmamış doktora tezi, İstanbul: İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- İpek, N. (1999). Canik Sancağı'nın nüfusuna dair bir değerlendirme. *Ondokuz Mayıs Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, 12 (1), 29-45.
- Karagöz, R. (1999). Canik Sancağı'nda Ermeni çetelerinin faaliyetleri (1894-1896). *Ondokuz Mayıs Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, 12 (1), 97-104.
- Karal, E.Z. (2000). *Osmanlı tarihi*. VIII, Ankara: Türk Tarih Kurumu.
- Karsandık, Ö. (2009). Ermeni milliyetçiliğinin oluşmasında yasadışı Ermeni örgütlerinin rolü: Hınçak cemiyeti örneği. *Hoşgörüden Yol Ayrımına Ermeniler*, 3, 455-472.
- Kartın, C. (2009). Ermeni komitelerinin faaliyetleri çerçevesinde Ermeni milliyetçiliğinin doğuşu. *Hoşgörüden Yol Ayrımına Ermeniler*, 1, 389-405.
- Kılıç, P.İ. (2006). Berlin Antlaşması'ndan sonra Samsun ve çevresinde Ermeni olayları. *Geçmişten Geleceğe Samsun I. Kitap*, 99-114.
- Koloğlu O., Okur M. (2011). Taşnak Komitesi'nin Anadolu'da örgütlenişine dair bir rapor. *Karadeniz Uluslararası Bilimsel Dergi*, 10, 127-134.
- Kuran, E. (1985). Ermeni meselesinin milletlerarası boyutu (1877-1897). *Tarih Boyunca Türklerin Ermeni Toplumu İle İlişkileri Sempozyumu (8-12 Ekim 1984 Erzurum)* 19-27.
- Külekçi, C. (2014). Fransız ihtilali ve Ermeni milliyetçiliğinin doğuşu. *İ.Ü. İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 5 (1), 151-170.
- Öke, M. K. (2000). *Yüzyılın kan davası Ermeni sorunu 1914-1923*. İstanbul: Aksoy Yayıncılık.
- Öntuğ, M. (2009). Ermeni mektepleri ve ulusal kimlik oluşumu. *Hoşgörüden yol Ayrımına Ermeniler*, 3, 265-286.
- Özcan, T. (2007). *II. Abdülhamid döneminde orta ve Doğu Karadeniz'de Ermeni olayları*. İstanbul: Akis Kitap.
- Sağlam, N. (2021). Samsun ve civarında Ermeni ve Rumların faaliyetleri (1880-1920). *Ermeni Araştırmaları*, 68, 57-106.
- Saray, M. (2005). *Ermenistan ve Türk-Ermeni ilişkileri*. Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi.
- Yarcı G. (2015). Ermeni komitelerinin mali kaynakları. *Ermeni Araştırmaları*, 51, 237-299.

Zamacı A. (2019). Ermeni milliyetçiliğinin siyasallaşmasında Ermeni muallimlerinin faaliyet ve rolleri. *Ermeni Araştırmaları Dergisi*, 62, 47-71

ISSN
2547-989X

Sinop Üniversitesi
Sosyal Bilimler Dergisi

Araştırma Makalesi

Sinop Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, 5 (1), 107-132

Geliş Tarihi: 15.04.2021 Kabul Tarihi: 14.06.2021

Yayın: Ocak-Haziran 2021 Yayın Tarihi: 30.06.2021

<https://doi.org/10.30561/10.30561/sinopusd.916625>

<https://dergipark.org.tr/sinopusd>

MÂVERDÎ'NİN EDEBÜ'D-DÜNYÂ VE'D-DÎN ADLI ESERİNDE DÜNYA DÜZENİNİN ISLAHI İÇİN ZORUNLU GÖRDÜĞÜ KAİDELER ÜZERİNE BİR DEĞERLENDİRME

Özkan KERİMOĞLU*

Öz

İnsan siyasi ve sosyal yönü güçlü olan bir varlıktır. Sosyal bir varlık olması hasebiyle hayatını idame ve ikame ettirebilmek için kendinden farklı varlıklarla ilişki kurmak durumundadır. İnsan kendine karşı vazifeleri olan bir canlı olmasının yanında çevresindeki varlıklara - insan başta olmak üzere- karşı da sorumluluklar taşıyan akıllı ve iradeli bir varlıktır. Bu özellikleri taşıyan bireylerin bir araya gelerek gerek geniş gerekse dar kapsamlı olsun oluşturduğu toplulukların bir düzen ve intizam içerisinde, mutlu bir şekilde yaşayabilmeleri için bir öndere, bir yöneticiye ve bu yönetimin nasıl olacağını belirleyen kurallara ihtiyaç olduğu insani ve siyasi bir gerçekliktir. Bu çalışmamızda Mâverdî'nin "*Edebü'd-Dünyâ ve'd-Dîn*" adlı eserinde insanoğlunun en temel siyasi, sosyal ve ahlâki sorunu olan dünyanın düzeni için belirlemiş olduğu temel kaideleri değerlendirmeye çalışacağız. Mâverdî'nin söz konusu eserini inceleyince dinin, güçlü bir liderin ve herkesi kucaklayan adalet anlayışının ne kadar gerekli unsurlar olduğunu müşahade etmekteyiz. Yine Mâverdî'nin gerekli gördüğü kaideler arasında güvenlik, bolluk, bereket ve ufuk derinliği, engin bakış açısı gibi temel değerleri görmekteyiz.

Anahtar Kelimeler: İslam ahlâkı, Mâverdî, Adalet, Saadet, Güçlü lider.

* Dr., İstanbul, Silivri Yunus Emre İmam Hatip Ortaokulu Müdürü, ozkankilbas@gmail.com, <https://orcid.org/0000-0002-4354-7749>.

An Assessment of the Principles that al-Mawardi Considers Necessary for the Improvement of the World Order in His Work Edebü'd-Dünyâ ve'd-Dîn

Abstarct

Man is an entity with a strong political and social aspect. As a social entity, human beings have to interact with others in order to sustain their life. In addition to being a creature that has duties towards itself, human beings are also intelligent and strong-willed creatures that bear responsibilities towards the beings around them, especially other human beings. It is a humânitarian and political reality that communities formed by individuals with such strong characteristics, however small or big, need governors and rule sets that determine how this governance will run in order to live happily in an order. In this study, we will discuss the most fundamental, political, social and moral problem of human beings i.e. the basic principles for the order of the world, set by Imam Mâverdü, in his work titled Edebü'd-Dünyâ ve'd-Dîn. We observe that Mâverdü emphasises religion, a strong leader, and an understanding of justice that embraces everyone as essential principles for the order of communities. Mâverdü also highlights other basic values such as security, abundance, wealth and depth of horizon, and broad perspective as fundamental values.

Keywords: Islamic ethics, al-Mawardi, Justice, Happiness, Strong leader.

Giriş

İnsan problemlerle sürekli yüz yüze olan bir varlıktır. Bu bağlamda insan için hem problemin kaynağı hem de çözümü kendi olan bir varlıktır diyebiliriz. İnsanlık tarihi boyunca bu hakikatten yola çıkan düşünürler, bireyin ve toplumun huzur ve mutluluğunu sağlayacak kuralları içinde barındıran siyasi ve ekonomik düşünce ekolleri oluşturmuşlardır. Bu gerçeklik, konusu ve amacı insanın mutluluğu olan ilim dalları ve düşünürlerini de etkileyerek çözüm odaklı arayışa dâhil etmiştir. İslam filozofları ve ahlâkçıları başta olmak üzere pek çok düşünür ve araştırmacı erdemli toplum, erdemli yönetim için ilkeler ve değerler ortaya koymaya başlamışlardır. İyi ve kötü eylemleri belirleyerek, insanın nasıl yaşaması gerektiğini

ve amacını ortaya koyan görüşler geliştiren ahlâk felsefesi (Arslan, 1996: 107; Çüçen, 2001: 252) ve siyasi otoriteyi, iktidarı, iktidarın bireyle olan güç ilişkisini, birey ve devletin birbirleri karşısındaki hak ve görevlerini, siyasi kurumların hak ve görevlerini ele alan siyaset felsefesi de insanın mutluluğu için ihtiyaç duyulan ve olması gereken değerleri ve ilkeleri çalışma konusu yapmışlardır (Arslan, 1996: 151; Çüçen, 2001: 316).

Mâverdî de insanın ve toplumun dünya ve ahiret mutluluğu için ideal düzeni oluşturmak konusunda fikir üreten düşünürlerdendir. Özellikle siyaset ve ahlâk alanları üzerine oluşturduğu teorilerle bilinen X-XI. asrın en önemli düşünürlerinden biridir. Şâfiî mezhebinin büyük fakihlerinden olan Mâverdî'nin tam adı Ali b. Muhammed b. Habib Ebû'l-Hasen el-Basrî el-Mâverdî'dir. Nisbeleri ise el-Mâverdî, akda'l-kudât (baş kadı), el-Basrî ve eş-Sâfiî şeklindedir. Künyesi de Ebûl-Hasen şeklinde zikredilmektedir (Bağdâdî, ty: 102-103; İbn Hallikân, ty: 282; Taşkoprizâde, ty: 298).

İmam Mâverdî 364/974 yılında Basra'da dünyaya gelmiştir. Büveyhoğullarının iktidarı zamanında yetişmiş olan Mâverdî, Basra ve Bağdat'ta Hasan b. Ali el-Hüzelî, Cafer b. Fazlı'l Bağdâdî'den ders okumuştur. Fıkıh, usul-i fıkıh, tefsir, hadis ilimlerini tahsil etmiştir. Hukukçu, usulcü, tefsirci, edebiyatçı, siyasetçi bir âlimdir (Bağdâdî, ty: 102-103; İbn Hallikân, ty: 282; Mâverdî, 1976: VII; Han, 1996: 347; Kallek, 2004: 221; Bleck, 2010: 133).

Mâverdî'nin yaşadığı Abbâsîler dönemi gerek dil ve edebiyat gerekse İslami ilimler açısından parlak bir dönem olduğu gibi, idari, askeri ve siyasi olarak da önemli gelişme ve değişimlerin yaşandığı bir zaman dilimi olmuştur (Yıldız, 1988: 42-43). İşte ilmi ve fikri cereyanın bu kadar yoğun olduğu bir dönemde yaşayan Mâverdî küçük yaşlardan itibaren ilim hayatına başlamıştır. Döneminin âlimlerinden Arapça, tefsir, hadis, fıkıh ve usûlü fıkıh gibi şeri ilimleri tahsil etmiştir (Bağdâdî, ty: 102-103; İbn Hallikân, ty: 282; Mâverdî, 1976: VII). Basra ve Bağdat'taki tahsilini tamamladıktan sonra müderris olmuştur. Kısa bir süre Ustuvâ'da başkadı olarak tayin edilmiş daha sonra Bağdat'a gitmiştir. Burada Abbâsî halifesi

Kadir-Billah ile Büveyhî emirleri arasında elçilik görevinde bulunmuştur (Sübkî, ty: 270; Mâverdî, 1976: VII). Mâverdî, 30 Rabi‘u’l-evvel 450/27 Mayıs 1058 tarihinde Bağdat’ta 86 yaşında vefat etmiştir (Mâverdî, 1976: VII; Bağdâdî, ty: 103; Ziriklî, 1984: 146).

Mâverdî’nin tefsir, fıkıh, siyaset ve ahlâk üzerine yazılmış pek çok eseri vardır. Biz bu çalışmamızda Mâverdî’nin ahlâka dair kaleme aldığı *Edebü’l-Dünyâ ve’l-Dîn* adlı eserindeki dünya düzeni için gerekli olan temel ahlâki ilkeleri değerlendirmeye çalışacağız. Mâverdî eserini kaleme alırken, Kur’an ayetleri ve Peygamberimizin hadisleri başta olmak üzere sahabe ve âlimlerin hikmetli sözleri ile de işlediği konuyu destekleme metodunu benimsemiştir. Eseri incelediğimizde ana temanın bireysel ve sosyal ahlâk olduğunu görmekteyiz.

Eserdeki temel ahlâk ilkelerini değerlendirmeye başlamadan önce, *Edebü’l-Dünyâ ve’l-Dîn* adlı eser hakkında tanıtıcı bilgi vermenin konuyu anlamamıza olumlu katkı vereceği kanaatindeyiz. Şu bir gerçek ki *Edebü’l-Dünyâ ve’l-Dîn* adlı eser, Mâverdî’nin günümüze ulaşmış ve en bilinen eserlerinin başında gelmektedir. Kitap bazı yazma nüshalarında *el-Buğyetü’l-Ulyâ fî Edebi’l-Dîn ve’l-Dünyâ* olarak da geçmektedir. Bireysel ve sosyal ahlâki konu alan eser, insanın kendini tanıması ve başkalarıyla ilişkileri konusunda bir rehber, bir kılavuz görevi üstlenmektedir. İslam ahlâkının bir miktar Yunan felsefesi ve daha çok Fars hikmeti dâhil edilerek fıkıhçı titizliği ve edip inceliğiyle işlendiği kitap ilki 1299 tarihinde İstanbul’da olmak üzere birçok defa basılmıştır. Eser ayrıca Selahaddin Kıp ile Abidin Sönmez (İstanbul 1978) Ali Akın (İstanbul 1979.1982.1998) ve Ersan Urcan (İstanbul 2018) tarafından Türkçeye çevrilmiştir (Kallek, 2003: 185; Mâverdî, 2016: 31). Müellifin psikolojik, sosyolojik ve pedagojik hususları edebi bir üslupla ele aldığı bu eser uzun zaman medreselerde ders kitabı olarak okutulmuştur (Çamdibi, 2012: 49). Din ve dünya işlerini ıslah amacı güden *Edebü’l-Dünyâ ve’l-Dîn* adlı eserin içeriği ele alındığında genel hatlarıyla beş ana bölümden oluştuğunu görürüz. Eserin ilk bölümü ahlâk eserlerinin temel konularından biri olan “akıl-heva çatışması” nı ele almaktadır. İkinci bölüm ise “Edebü’l-İlm” ismini taşımak-

tadır. Bu bölümde bilginin değeri, öğretmen öğrenci ve ilim amel ilişkisi gibi önemli konulara değinilmektedir. İnsanın Allah'a ve insanlar başta olmak üzere diğer bütün varlıklara karşı ödev ve sorumluluklarının ele alındığı üçüncü bölüm ise “Edebü'd-Dîn” diye adlandırılmıştır. Dördüncü bölüm ise “Edebü'd-Dünyâ” başlığı ile verilmiş olup eserin en önemli ve orijinal yönünü oluşturmaktadır. Bu bölümde sosyal bir varlık olarak nitelenen insanın, uygulanabilir bir ahlâk anlayışına ve dünya düzeninin tam olarak sağlanabilmesi için ihtiyaç duyulan şartların neler olduğuna dikkat çekilmiştir. Beşinci ve son bölüm ise “Edebü'n-Nefs” başlığı altında sunulmuştur (Çağrı, 1989: 83). Bu bölümde fazilet ve rezilet diye isimlendirilen duygu ve davranışlar ele alınıp incelenmiştir.

Biz çalışmamızda bu eserin dördüncü bölümünde ele alınan dünya düzeninin tam olarak sağlanabilmesi için gerekli olan temel şartların neler olduğunu tespit etmeyi ve bu şartları değerlendirmeyi amaçlamaktayız. Eserin muhtevası incelendiğinde, ana temanın din, dünya ve nefis edebi olduğu anlaşılmaktadır. Akıllı, dini ve ahlâki sorumluluğun esasını kabul eden Mâverdî, aklın dinden önce geldiği kanaatinde. Onun ilgilendiği temel ilim dallarından biri de ahlâktır. Arapçada “seciye, tabiat, huy” gibi anlamlara gelen hulk veya huluk isimlerinin çoğulu olan ahlâk, göz ile değil, akıl ve idrak ile kavranan huy ve seciyeleri ifade eder (İsfahânî, 1992: 296-297; Birsin, 2018: 50). Mâverdî ise ahlâkı “insanın nefsinde gizli olup çeşitli sebeplerle dışarı vuran kişilik ile -akıl, re'y, heva ve benzeri etkenlerin/etmenlerin yönlendirdiği- iradeli davranışlar” şeklinde tanımlamaktadır (Mâverdî, 1987: 101). İnsan kişiliğinin yerleşik bir parçası olmaları huy ve seciyenin en belirgin özellikleri arasında yer almaktadır. Mâverdî huy ve seciye kavramları arasında farklılık olduğunu dile getirmektedir. O seciyeyi insan tabiatında yerleşik olmasına rağmen henüz ortaya çıkmayan özellikler olarak tanımlarken, ortaya çıkmış olanlarını ise huy olarak tarif etmektedir. Bununla birlikte o, seciyelerin hiçbir şekilde değişmeyeceğini, ahlâkın ise gerek fitri olanlarının gerekse eğitim ile sonradan kazanılmış olanlarının değişebileceğini ifade etmektedir (Mâverdî, 1981: 32).

Çalışmamıza kaynaklık eden eserin isminde yer alan ve ahlâk kavramı ile yakından ilintili olan edep kavramı hakkında da bir izahta bulunmanın faydalı olacağı kanaatindeyiz. Edep kelimesinin sözlüklerdeki anlamları “davet, iyi tutum, incelik, kibarlık, hayranlık ve takdir” şeklindedir (İbn Manzûr, 1990: edb). Edep terimi, gelenek, görenek, ahlâk gibi ilk anlamları yanında İslam kültürünün tarihi gelişimi içinde eğitim ve öğretim başta olmak üzere, ilmi araştırmalar, yeme içme, dua, günlük meşguliyetler ve her türlü sosyal ilişkide dâhil olmak üzere hayatın bütün alanlarına yönelik en uygun davranış tarzları için kullanılan son derece geniş kapsamlı bir terim haline gelmiştir (Çağrı, 1994: 414; Türk Dil Kurumu, 2005: 600). İslam ahlâkı alanı, İslam kültür tarihinde en çok eser verilen ve ilmi çalışmaların yoğun olarak yapıldığı bir sahadır. Mâverdî'nin *Edebü'd-Dünyâ ve'd-Dîn* adlı eseri de bu alanın başta gelen klasiklerinden biridir (Çağrı, 1989: 3). Mâverdî eserinde dünyada düzenin temini, insanlar arası ilişkilerde orta yolun bulunması ve insanların huzur ve mutluluğu elde edebilmesi için gerekli hususları ele almış ve bunları izaha çalışmıştır. Bu makalemizde Mâverdî'nin *Edebü'd-Dünyâ ve'd-Dîn* adlı eserinde dünya düzeninin sağlanabilmesi için varlığını şart koştuğu altı temel ilkeyi değerlendirmeye çalışacağız. Mâverdî bu altı temel ilkeyi; hükümlerine tam olarak tabi olunan din, güçlü bir siyasi otorite, herkesi kuşatan adalet, umumi güvenlik, daimî bolluk, bereket ve ufuk derinliği (engin bakış açısı)-geniş ve uzun emel diye sınıflandırmaktadır.

1. Hükümlerine Tam Olarak Tabi Olunan Din

Din, kutsal fikrine dayalı ve müminleri bir sosyal-dini topluluk içinde birleştiren inançlar, semboller ve pratikler kümesi olarak tanımlanır. İnsanın doğası, varlığının kaynağı ile ilgili sorulara Tanrı kavramıyla cevap vermeye çalışan bir inanç sistemi olarak din, aynı zamanda insanın tutum ve davranışlarını düzenleyen değerler manzumesinin belirleyicisi ve gündelik yaşamındaki yol göstericisi olarak çok önemli rolleri yerine getirir (Marshall, 2009: 156; Kirman, 2004: 61; Tümer, 1994: 312-313). Din sadece inançtan ibaret değildir; aynı zamanda kişinin dünyevi

hayatına yön verecek ahlâki, hukuki ve sosyal kuralları da ihtiva eder. Dinin kendi kurallarına inanan insanlardan sosyal bir birliktelik oluşturmak gibi temel bir özelliği de vardır. Bu yüzden dinin ferdi yaşayışı aşan sosyal bir yönü olduğu gibi, manevi boyutu aşan dünyevi yönü de vardır (Harman, 1994: 320). Dolayısıyla din, geniş anlamda, yaşam biçimi; hayatın nasıl yönlendirilmesi gerektiği konusunda benimsenen düşünce, inanç, ilke ve değerler bütünüdür. Dar anlamda ise din; evrendeki düzeni ve hayatı ancak yaratıcı bir tanrının varlığı ile anlamlandırarak insanlığı kurtuluşa davet eden çağrılardan biri olarak karşımıza çıkar (Demir ve Acar, 1993: 95; Abuzar, 2011: 143-153). Bu bağlamda pek çok düşünür, dinin ferdi ve toplumsal hayat üzerindeki tesirleri konusunda çalışmalar yapmışlardır. Bunlar arasında Mâverdî'nin çağdaşı diyebileceğimiz felsefi ekol İhvân-ı Safâ da vardır. Onlar dinin devlet başkanlığı, mal ve mülk sahibi olmak gibi dünyevi boyutunun yanında, ruhun tabiatın esaretinden ve maddeye bağımlılıktan kurtulması gibi uhrevi boyutunun da olduğunu beyan ederek, bireyin ve toplumun mutluluğu için dinin varlığını zorunlu görürler (İhvân-ı Safâ, ty: 67-68). Mâverdî, ceza, mükâfat, üstün gelme, hâkimiyet, itaat, teslimiyet, ibadet, adet, yol, kanun gibi anlamları içeren ve insanları kendi özgür iradeleriyle hayırlı işlere davet eden öğretini anlamına gelen dinin mutluluğa ulaşılmasında büyük etkisi olduğunu ifade eder (Tümer, 1994: 313-314). Düşünür, dinin insan üzerinde birkaç açıdan önemli etkisini belirtir. İnsan yaratılışı gereği iyiye de kötüye de eğilimlidir. Din insanları şehvetlerine uymaktan men ettiği gibi, kalpteki kötü düşüncelere de engel olur. Gizli olan şeyleri hâkimiyeti altına alarak, vicdansızca yapılacak işlere mâni olur. Din içerdiği prensipler yoluyla insanlar için bir nevi otokontrol görevi görür. İnsan fitratı gereği zaman zaman gerek dini gerekse dünyevi konularda septik düşüncelere sahip olabilir. İşte bu gibi durumlarda din insanlara nasihatçi özelliği ile yol gösterip destek olur (Mâverdî, 2018: 202). Mâverdî'ye göre din, dünyanın düzelmesinde ve istikamet bulmasında en güçlü sütun, düzen ve selamete kavuşmasında en faydalı müessirdir. Bu yüzden insanlar fikir ayrılıklarına düşmesin, dinin hükümlerine boyun eğsin, heva ve heveslerine değil, o dinin emirlerine uysun diye

Allah insanoğlunu yarattığından beri dini itikattan ve şeri sorumluluktan mahrum bırakmamıştır (Mâverdî, 2018: 202). Bu bağlamda “*İnsan kendinin başıboş bırakılacağını mı sanıyor?*” ayetini zikrederek başıboş bırakılmanın söz konusu olmayacağı dile getirir (Kur’ân-ı Kerîm ve Açıklamalı Meâli, 75: 36). O dinin dünyadaki iyileşmenin en kuvvetli, ahiret kurtuluşunun ise yegâne payandası olduğunu dile getirerek dünya-ahiret saadetinin ve iyileşmesinin ancak din ile elde edileceğini belirtir. Ona göre akıllı kişinin yapacağı iş dine sarılmak ve onu muhafaza etmektir. Mâverdî şeriat ve siyaset adabı diye iki çeşit adaptan bahsederek, birinin farzları yerine getirttiğini diğersinin ise dünyayı imar ettirdiğini ifade etmiştir. Şeriat adabının terkinin insanın nefesine zulüm, siyaset adabının terkinin ise dünyanın tahrip edilmesine vesile olacağını ve bununda başkalarına zulüm etmek anlamına geldiğini dile getirmektedir (Mâverdî, 2018: 203). Görüldüğü üzere birey ve toplum üzerinde değişim ve gelişim, hareketlilik konusunda güçlü bir potansiyele sahip olan dinin hükümlerine tabi olmak bireyin ve toplumun mutluluğu için önemli bir husustur. Max Weber gibi sosyoloji biliminin öncüsü olan bir düşünür de dini değer ve fikirlerin toplumun değişiminde büyük etkisi olduğuna dikkat çekerek bu gerçeği dile getirmiştir (Aron, 1986: 375).

2. Otoriter Sultan (Güçlü Bir Siyasi Otorite)

Sosyal bir oluşumun olduğu her yerde, işin doğası gereği lider ve liderlik de vardır (Özkan, 2016: 616). Lider, yönetici, başkan, devlet başkanı, reis, imam, önder, halife gibi farklı kavramlarla ifade edebileceğimiz bu statünün zaman, bölge ve şartlara göre içerik ve yüklenen anlam itibariyle değişime uğradığını söyleyebiliriz. Toplumun ekonomik, siyasi ve sosyal açıdan bu kadar hızlı değiştiği, teknolojik gelişmelerin hızlı yaşandığı bir dönemde lider ve liderlik kavramının işlevinin değişmemesi beklenemez. Liderlik konusu pek çok düşünürün ilgilendiği ve üzerine fikir beyan ettiği siyasi, hukuki ve felsefi boyutu olan meselelerdendir. Mâverdî ile yakın zaman diliminde yaşamış olan Fârâbî (v. 339/950) ve İhvân-ı Safâ da lider ve liderde olması gereken özellikler konusunu ele almışlardır. Yöneticilik konusu-

nu insan için fitri bir özellik olarak değerlendiren İhvân-ı Safâ, cismâni ve ruhani liderlikten söz etmektedir. Onlar bazı yönetimlerin cisimlere egemen olmayı amaçladığını, bazılarının ise ruhlara hitap ettiğini belirtirler. Cismâni liderliği üstün gelme duygusuyla, baskıyla, zulümle insanları tahakküm altına alan zorbaların yönetimi olarak tanımlamaktadırlar. Ruhani liderlik ise adalet ve ihsanla insanlara muamele eden, kalp inceliğine ve samimi kulluğa sevk eden liderliktir (İhvân-ı Safâ, 1999: 182). Yönetici ve yöneticide olması gereken nitelikler konusunu Fârâbî de önemsemektedir. Yöneticinin bu özellikleri taşıması ahlâki ve siyasi açıdan da önem arz etmektedir. Çünkü filozofun kurmak istediği devlette en önemli konumda bulunan kişi başkan ve ondan sonra gelecek olan kişidir. Fârâbî başkan olacak kişinin herhangi bir kişi olamayacağını ifade ederek, yöneticilik yapacak kişide bir kısmı doğal, bir kısmı da sonradan elde edilmiş adalet, zeki olmak, cesaret, üstün kavrama yeteneği gibi bazı temel özelliklerin olmasını şart koşar (Fârâbî, ty: 89).

Mâverdî'nin dünyada düzenin sağlanması ve devamı için gerekli gördüğü prensiplerden biri de “otoriter sultan”ın varlığıdır. O, sultana biri dünyanın düzeni ve idaresi, diğeri de dinin bekçiliği ve koruyuculuğu ile ilgili olmak üzere iki çeşit sorumluluk yüklemektedir. Mâverdî insan fıtratı ile alakalı psikolojik bir okuma yaparak insanın doğasında sevdiği şeyi başkasının elinden alma, düşman gördüğünü baskı altına alma ve onları ezme temayülü olduğunu tespit etmektedir. Bu yüzden dünya ahvalinin düzelmesi için heybet ve haşmetiyle dağınık kalpleri birleştirecek, farklı görüşleri uzlaştıracak, zorba elleri geri çektirecek, korkusuyla zalim nefisleri uslandıracak bir lidere ihtiyaç vardır (Mâverdî, 2018: 203). Ona göre insanlar, karşılarında otoriter ve güçlü bir sultan veya kuvvetli bir engel görmedikleri sürece, tabiatlarında var olan bu eğilimlerinden vazgeçemezler. Düşünür, toplumu oluşturan bireylerin kötülükler ile mücadele konusunda sahip olduğu bilinç ve kötülüklerden engelleyen bir aklın varlığının büyük bir kazanım olduğunu belirtir. Mâverdî'ye göre bu akıl ve bilincin yanında insanları kötülüklerden koruyan din ve zulmü engelleyen bir sultan var ise o toplumda insanlar haksızlığa uğramazlar. O “Sultan yeryüzünde Allah'ın gölgesidir. Tüm mazlumlar ona sığınır” (et-Tirmizî,

ty: II, 125) hadisine dayanıp insanların bazen aklen ve dinen zaafa uğrayıp nefsanî arzularına mağlup olabileceğini belirterek, sultan korkusunun bu durumlarda en caydırıcı ve en kuvvetli engel olduğunu dile getirmiştir (Kudâî, 1986: 304; Beyhakî, 1989: 7369; Mâverdî, 2018: 204). Mâverdî sultanın yaşantısı ile toplum için bir önder olduğunu ifade ederek zulmün ve adaletin varlığını onun uygulamalarına bağlamaktadır. Eğer sultan zulmederse o toplumda kimse adaleti uygulayamaz, o adaletli olur ve adil davranırsa kimse zulme cesaret edemez kanaatini taşımaktadır (Mâverdî, 2018: 204). O bunları sultanın dünyanın idaresi ile ilgili görevleri olarak görmektedir.

Mâverdî, sultanın bir de dinin bekçiliğini ve koruyuculuğunu üstlenme görevi olduğunu söylemektedir. Sultan nasıl ki adaleti sağlamak, zulme engel olmakla görevli ise, insanların nefislerine uymalarını, dinin tahrif edilmesini, değiştirilmesini ve dine yapılan saldırıları da engellemekle görevlidir. Düşünür dinle ilgili hususların çözümünde sultanın aktif olarak sorumluluk almasının gerekli olduğunu ifade etmektedir. Eğer dini meseleler ikna edici bir şekilde çözüme kavuşturulmaz ve gerekli hassasiyet gösterilmez ise o zaman kötü niyetli insanlar dini ilkeleri tahrif ve tebdil edebilirler. Mâverdî yöneticilik sorumluluğunu taşıyan sultanın dini ve dini değerleri koruma ve yayma çaba ve gayreti yoksa bu dinin hükümlerinin değiştirilme, mukaddesatının ortadan kaldırılma, bid'at ehlinin ve hezeyan sahiplerinin görüşlerinin de yaygınlaşma ihtimalini dile getirerek sultana büyük görev düştüğünü belirtmektedir (Mâverdî, 2018: 204-205). Yazarın yaşadığı asır göz önüne alındığında yapmış olduğu tespitin önemi daha iyi anlaşılacaktır. Yaptığı uyarının ne kadar yerinde olduğu, bu tehlikenin her zaman dilimi ve her toplum için geçerli olduğu ortadadır. Mâverdî'nin bu tespitleri milli manevî değerlerin bidat ve hurafelere karşın muhafazasını önemli kılmaktadır. Aynı şekilde dini meselelerde çözüme kavuşması gereken konuların alanında uzman, ehliyet ve liyakat sahibi kişiler tarafından ele alınması usul açısından da önem arz etmektedir. Bu çalışmalarını yapanların zamanın şartlarını da göz önüne alarak meseleleri izah etmesi ve aydınlığa kavuşturması çok önemli bir ihtiyaçtır. Aksi takdirde tefrika ve ifsat kaçınılmazdır.

Ayrıca Mâverdî sultanın iktidarda kalma süresi ile din ve dini değerlere bağlılığı ve onları muhafaza etmesi arasında bir bağ kurarak, dine yardım etmeyen sultanın iktidarının devamlı olmayacağını ve iktidarda olduğu süre içerisinde de huzur ve güven bulamayacağını beyan eder (Mâverdî, 2018: 205). Toplumu idare eden yöneticilerin, halkın değerlerini önemsemesi, yüceltmesi yönetenin devamlılığı ve benimsenmesi için önemli bir etkidir.

Huzurlu ve düzenli bir toplum için güçlü bir siyasi otoritenin gerekliliğini şart koşan Mâverdî, onun dünyevi ve dini meselelerle ilgili görevlerini hatırlattığı gibi, kendi halkına karşı var olan görevlerini de hatırlatmayı ihmal etmemiştir. Mâverdî'nin yönetici konusundaki kıstaslarına göre başarılı ve görevini iyi yapan sultan hem dünya işlerini hem dinin korunması ve müdafaası görevini hem de halkına karşı vazifelerini tam olarak yerine getirendir. Sultanın kendi halkına karşı görevlerini ise şu şekilde ifade edebiliriz. Mâverdî'nin sultandan beklediği ve ona sorumluluk olarak yüklediği temel konuların başında İslam'ın tahriplere, tebdillere ve bidatlere karşı korunması, halkın dinin emir ve tavsiyelerine göre yaşamasını teşvik etmesi ve bu konuda ihmalkâr davranmamasıdır. Siyasi otoritenin halkına karşı bir başka vazifesi de taşkınlık yapanlara ve düşmanlara karşı Müslümanların yaşadığı toprakları korumak, halkın canını, malını tehlikeler karşısında müdafaa etmektir. Sultan insanların hayrına her türlü faydalı işleri yaparak, yollar açarak İslam topraklarını imar etmelidir. Vali ve hâkim tayin ettiğinde ehliyet ve liyakat ölçüsünden ayrılmadan, o makamları ve emanetleri ehline vermek de onun en temel görevlerindedir. Zulme engel olmak, insanlara eşit davranmak, cezayı hak eden kişilerin ifrat ve tefrite kaçmadan haklarındaki hükmü uygulamak, devletin mallarını, gelir ve giderlerini haksızlığa meydan vermeyecek şekilde tanzim etmek sultanın halkına karşı başlıca vazifeleridir (Mâverdî, 2018: 206). Mâverdî'ye göre yönetici bu hususlara dikkat ettiği takdirde hem Allah'ın hukukuna riayet etmiş olacak, O'nun rızasını kazanacak hem de halkın sevgi, saygı, yardım ve desteğini alacaktır. Bu vazifelerini yerine getirmediği takdirde ise, ahirette hesaba çekilip cezalanacağı gibi vatandaşların da günaha girmelerine ve isyanlarını açığa vurma-

larına imkân tanımış olur (Mâverdî, 2018: 207). Sultanın vazifelerini ihmal etmesi hem Hakkın hem de halkın gazabına uğrama vesilesidir.

3. Herkesi Kuşatan Adalet

Adalet, ahlâk ve hukuk alanlarında birbirine yakın anlamlarda kullanılan bir terimdir. Sosyal bir yapı içerisinde hakkaniyet ve eşitlik ilkelerine uygun yaşamak, dirlik ve düzenliğin sağlanması konusunda etkisi büyük olan temel ahlâki ve hukuki erdemlerden en önemlisidir. Davranış ve hükümde doğru olmak, hakka göre hüküm vermek, eşitlemek, eşit olmak gibi anlamlara gelmektedir (İbn Manzûr, 1990: adl; Çağrııcı, 1998: 341; Topaloğlu, 1998: 387; Karaman, 1998: 343). Kur'ân'ı Kerîm ve hadislerde de yer alan bu ahlâki ve hukuki erdem genel itibarıyla, düzen, denge, denklik gibi anlamları kapsamaktadır. Ayet ve hadislere bakıldığında adaleti, başkalarının gelişi güzel istek ve telkinlerinden etkilenmeyen istikrarlı bir doğruluk ve ahlâk kanununa itaatle gerçekleşen ruhi denge ve ahlâki kemal olarak tarif edebiliriz (Çağrııcı, 1989: 126; Çağrııcı, 1998: 341). İslam ahlâkçıları bu denge ve kemali itidal ve adalet kavramları ile izah etmişlerdir. Adaleti hem ferdi hem de siyasi bakımdan ele alan İbn Miskeveyh (v. 421/1030), adaletin öncelikle nefse ait bir erdem olduğunu belirterek, adaletli kişiyi ahlâki güçlerini, davranışlarını ve diğer bütün durumlarını dengede tutan insan olarak tanımlamıştır (İbn Miskeveyh, 1398: 109). İnsan davranışlarına itidal ve adaletin hâkim olması, aşırılıkların son bulması anlamına gelecektir. İslam toplumunun Kur'ânî özelliklerinden biri de vasat (Kur'an-ı Kerîm ve Açıklamalı Meâli, 3: 143) olmasıdır ki bu vasat ifadesi müfessirlerce adalet olarak anlaşılmıştır. Dolayısı ile İslam ahlâkının hedefi hem bireysel hem de sosyal hayatta aşırılıklardan uzak, uyumlu ve dengeli bir yaşamı uygulayabilmektir.

İlkçağ Yunan filozoflarından beri dört temel erdemden biri olarak kabul edilen adalet, bir eylemin ahlâki doğruya, ya da gerçeğe uygun olmasıdır (Çağrııcı, 1989: 126). Adalet, eylemde adil olabilme, ölçülü hareket edebilmek ve dürüstlüktür. Felsefe tarihinde adalet kavramı ile ilgili ilk sistematik soruşturmalar Platon

ve Aristoteles ile başlamıştır. Bu bağlamda Platon'un *Devlet* adlı eseri ile Aristoteles'in özellikle *Nikomakhos'a Ethik*'in beşinci bölümü adalet kavramının içeriği ile alakalıdır. İslam düşünürleri de adaleti önemli bir erdem olarak kabul etmiş ve evrenin her yerinde var olan nizamın, tabiatı gereği insanların birbirleriyle olan ilişkilerinde de olmasını arzu etmişlerdir. Kindî (v. 252/866), Fârâbî, İhvân-ı Safâ, İbn Sînâ (v. 428/1037), İbn Miskeveyh, Gazzâlî (v. 505/1111) gibi İslam filozofları ahlâk öğretisinin temel kaideleri arasında olan adalet kavramının önemini ifade etmişlerdir. Fârâbî ve İhvân-ı Safâ, ideal bir devlet başkanında bulunması gerektiğini düşündüğü başlıca nitelikleri sıralarken ahlâki bir fazilet olan adalete bağlılık ve adalet sevgisini de ihmal etmemişlerdir (Fârâbî, ty: 89; İhvân-ı Safâ, ty: 111-112). İhvân-ı Safâ, adalet kavramını ifrat ile tefrit arasında ortayı bulma, bir şeyin düzeni, dengesi, diğer varlıklarla uyumu ve bütünleşmesi, ilahi kanun ve yasalarla bağlantılı düzen olmak üzere üç anlamda kullanmaktadır (İhvân-ı Safâ. 1999: 20). Mutluluğu, felsefesine en yüksek amaç olarak belirleyen Fârâbî de adalet kavramını insanı mutluluğa götüren en üstün erdem olarak tanımlamaktadır (Fârâbî, 1999: 73-75). Tabiatı gereği sosyal bir varlık olan insan hemcinsleriyle münasebet kurmak zorundadır. İşte bu ilişkilerde sağlıklı bağ kurulabilmesi ve diyalogların iyi işleyebilmesi için bu münasebetlerin adalet ve kanunla düzenlenmesi gerekir. Mâverdî'ye göre işte bu noktada otoriter sultanın inisiyatifi büyük önem arz etmektedir. Bu insani ve sosyal münasebetlerde ülfete götüren, yöneticilere itaat etmeye sevk eden, yeryüzünü imar eden, mal ve serveti artıran, nesli çoğaltan, yöneticiyi tahtında güvenilir kılan etken kapsamlı olup hakkaniyet içeren adalettir (Mâverdî, 2018: 209; Aristoteles, 2013:101; Arnhart, 2004: 73; Urhan, 2016: 104; Ulaş, 2002: 10; Çağrııcı, 1998: 341; Heywood, 2012: 163; Akarsu, 1994: 17; Cevizci, 1996: 11). Düşünür, adil olan kişinin de sosyal yapının da güvende olacağını söylemektedir. Adalet, sahiplerine güven verir. Mâverdî, zulmü adaletin yokluğu diye değerlendirerek, yeryüzünün harap olması ve insanların vicdanlarının ifsat olmasında en hızlı ve en büyük tesirin zulüm yoluyla gerçekleştiğini dile getirmiştir. Çünkü ona göre zulüm sınır tanımaz ve duracağı hiçbir nokta yoktur. Zulmün her çeşidinin tahrip edici olduğunu ve önüne gelen her şeyi yok edinceye kadar ilerle-

yeceğini dile getiren düşünür, zulme engel olmanın yolunun hakkaniyete dayalı adaletin tesisi, herkesi kuşatan, denge ve düzen içerisinde uygulanan bir adalet anlayışından geçtiğini ifade etmektedir. Bunun için de bireysel ve toplumsal kolektif bir şüura ihtiyaç bulunmaktadır (Mâverdî, 2018: 209). Peygamberimizin “Kullara zulmetmek ahiret için ne kadar çirkin bir azık olmuş olur” hadisinden hareketle, adaletin dünyayı ayakta tutan manevi sütunlardan biri olduğunu ve adalet olmadan nizam ve intizamın mümkün olmayacağını dile getirir (İbn Asâkir, 1951: 422; Mâverdî, 2018: 209). O, nizam, intizam ve denge olmadan bireysel ve toplumsal ıslahın da söz konusu olamayacağını vurgulamış ve her şeyin hakkaniyete dayalı adalet anlayışına bağlı olduğunu belirtmiştir. Filozof Fârâbî de eksiklikleri yetkinleştirmek, düzensizliği düzen haline getirmek için adalet erdeminin varlığını zorunlu görmektedir. Bu yüzden Mâverdî, insanların önce kendi nefislerine sonrada başkalarına adaletli davranmasını tavsiye eder (Mâverdî, 2018: 210-211). Toplumun düzen, intizam, ıslah edilme ve dengesinde hakkaniyete dayalı adalet anlayışının önemini gördükten sonra, kişinin kendinden daha alt seviyedeki insanlar başta olmak üzere, kendinden üstte bulunan kişilere ve akranlarına karşı adil olması da toplumsal huzur ve barışın ana faktörlerindedir. Düşünür, öfke halinde de rıza halinde de adaletli davranmayı tavsiye ve teşvik ederek bu halin insanı kurtaracağını ifade eder. Ona göre adalet ve insaf bir arada olunca insanlar arasında uyum ve uzlaşma daim olur. O herkesi kuşatan ve hakkaniyete dayanan adaletin bireysel ve sosyal barışın tesisinde, birlik, beraberlik ve toplumsal kalkınmanın inşasında ihtiyaç duyulan çok temel bir erdem olduğunu beyan eder. Düşünür faziletli işlerin iki eksik halin, ifrat ve tefritin ortası olduğunu beyan etmektedir. İtidalden çıkan şey adalet sınırından çıkmıştır diyen Mâverdî, itidalden uzaklaşan sultanın, memleketin, evladın ve komşunun kötüye yöneldiğini dile getirmektedir (Mâverdî, 2018: 209). Adalet sevgi, saygı, birlik beraberlik, başarı, kalkınma gibi bir toplumu ayakta tutan temel hususların var olma nedenidir. Mâverdî'nin fikirlerine binaen adaletin, yönetici ile halk arasındaki en önemli kaynaşma bağı olduğunu ifade edebiliriz. Adaletle birlikte bir başka temel erdem de sosyal güvenliktir.

4. Genel Güvenlik

Dünya ahvalini düzeltten kaidelerden bir diğeri de Mâverdî'ye göre genel güvenlidir. Dünyaya gelen her canlının öncelikli amacı varlığını korumak ve sürdürmektir. Bir canlı olarak insanlar için geçerli olan bu durum insanlardan meydana gelen devletler için de geçerlidir. Varlığını korumak ve sürdürmek güvenlik kavramının da özünü oluşturmaktadır. Güvenlik kavramına genellikle toplumların sahip olduğu siyasi ve ideolojik düşünceler açısından anlam verilmiştir (Bilgin, 2010: 76). Güvenlik kavramının tanımı yapılırken değişen şartların göz önünde bulundurulması kaçınılmaz bir durumdur. Dolayısıyla kavramın çerçevesi gelişen ve değişen şartlara göre yeniden belirlendiği için herkes tarafından kabul gören ve her zaman geçerli olacak bir tanımın yapılması mümkün görünmemektedir. Bununla birlikte yapılan tanımlara bakıldığında “tehlikelerden ve korkulardan uzak kalma, bir tehdidin olmaması” gibi ifadelerin yapılan tanımlarda ortak vurgu olduğu görülmektedir (Behiç, 2011: 447-448). Buradan da anlaşılacağı üzere güvenlik kavramı ile tehdit arasında doğrudan bir ilişki vardır ve güvensizlik durumu bir tehdit olduğuna işaret eder. Güvenlik kavramı bireysel ilişkilerde olduğu gibi uluslararası ilişkiler alanında da öncelik olarak hep ilk sıradadır. Güvenlik insanlar için sahip oldukları her şeyin varlığının devam edip etmeyeceği kendisine bağlı olan temel değerdir. İnsanlar kendileri açısından gerek bireysel gerek toplumsal gerekse devlet olarak huzursuzluk kaynağı olan tehdit ve korkuları ortadan kaldırmak için ellerinden gelen her şeyi yapmaya çalışırlar (Morgan, 2006: 1). Hatta bu durum gerek ülkelerin kendi içinde gerekse uluslararası platformlarda “güvenlik, tüm uluslar için başta gelen bir önceliktir.” ifadesi ile de dile getirilmiştir (Sancak, 2013: 125). Güvenlik kavramını ulusal ve uluslararası ya da iç ve dış güvenlik diye sınıflandırmak mümkün olduğu gibi, siyasi, ekonomik, sosyal, askeri, çevre güvenliği şeklinde de ele almak mümkündür (Ağca, 2010: 45). Güvenlik kavramını hangi alan ile ilgili olarak ele alırsak alalım, o alanla ilgili bir korku ve tehdit akla gelmektedir. Şunu ifade edebiliriz ki güven yoksa huzur, mutluluk, birlik beraberlik, başarı, kalkınma-gelişme ve karşılıklı iş birliği eksik demektir. Mâverdî korkunun

olduğu yerde rahat ve huzurun olmayacağını söylemektedir. Düşünür, korkak kişinin rahatı, çekinen kişinin de huzuru olmaz diyerek emniyeti yaşamların en rahatı, adaleti de orduların en güçlüsü olarak kabul eder (Mâverdî, 2018: 213). Düşünür, korkunun insanların güzel işler yapmasına ve tasarrufta bulunmasına engel olduğu gibi, hayatlarını sürdürebilecekleri ihtiyaçlarını temin etmekten de alıkoyarak toplumun intizamlı olmasına mâni olduğunu ifade etmektedir. Güvenlik kavramının ise insanlara güzellikler elde etme ve bu güzellikleri yayma, geliştirme imkânı verdiğini dile getirmektedir (Mâverdî, 2018: 213). Nefislerin huzura kavuşabilmesi için gerekli olan faziletlerden biri de güven duygusudur. Azim ve gayretler güvenle yayılır, suçsuz insanlar güvenle evlerinde barınır, zayıf insanlar güvenle ünsiyet bulur. Güveni adaletin neticelerinden biri olarak kabul eden Mâverdî, onun adaletten daha umumi bir kavram olduğunu belirterek, dünya düzenindeki güvenliğin sadece adalet gibi bir kaideye bağlanamayacağını ifade eder (Mâverdî, 2018: 213).

Emniyeti, umumi; korkuyu ise bazen umumi bazen hususi diye ayıran Mâverdî, korkunun hususiliğini kişinin nefsiyle, ailesiyle ve maliyle olmak üzere sınıflandırır. Ona göre korkunun umumiliği ise tüm halleri kapsamaktadır. Bunların her bir çeşidinde bir zayıflık ve hüzünden bir pay vardır. Mâverdî korkuya kapılan kişinin bu halin sadece kendisinde olduğunu ve başkasının başına ne geldiğini düşünmediğini ifade ederek, bu kişinin sahip olduğu nimetlerden de gafil olduğuna vurgu yapar. Mâverdî'ye göre emniyet içinde bulunan kişi afiyet içinde bulunan kişi gibidir. Bir nimetin değeri ancak zıddı ile mukayese edilince anlaşılır düşüncesinden hareketle, emniyet içinde bulunan kişinin korku yaşamadıkça o nimetin değerini bilemeyeceğini ifade eder. Bu durumu afiyet içinde olup da musibet gelmeyinceye kadar bu afiyet ve nimetin değerini bilmeyen kişi ile örneklendirir. Mâverdî akıllı insanın hastalık ve korku anında diğer zamanlardaki nimetleri ve afiyetleri düşünerek şikâyet yerine şükürü ve sabrı tercih ederek daha mutlu ve neşeli olacağını belirtmeyi de ihmal etmez. Mâverdî değerlendirmesine ahlâki bir boyut kazandırarak psikolojik olarak da güvenliğin bireyin hem ruh dünyasına hem dünya işlerine etkisini örnekle izah etmiştir.

5. Ülkede Bolluğun, Bereketin ve Refahın Bulunması

İnsanların topluluklar halinde yaşadığı her yerde bir düzen kurulup, güven ortamı oluşturulabilmesi için sağlanması gereken bazı hukuki, ekonomik, siyasi şartlar söz konusudur. Sosyal hayatta insanlar arasında birlik beraberliğin, kardeşlik ve dayanışmanın temininde büyük katkısı olan unsurlardan biri de yaşamın devam ettiği ülkede bolluk, bereket ve refahın üst düzeyde olmasıdır. Sosyo-ekonomik bir gerçektir ki refahın yüksek, yaygın olduğu ve adil bir şekilde paylaşıldığı yerlerde toplumsal problemler daha az yaşanmaktadır. Buna bağlı olarak da coğrafyaya huzur hâkim olmaktadır. Böyle toplumlarda yöneten ve yönetilen arasındaki sevgi, saygı ve bağlılık daha da güçlü hale gelmektedir. Yöneten ve yönetilen arasındaki bu bağın güçlülüğüne önemli katkısı olan kavramlar arasında bolluk, bereket ve refah düzeyinin yüksekliği de yer almaktadır. Bereket, çeşitli dinlerde dua, ayin ve ibadetlerle elde edilmeye çalışılan bolluk, genişlik, hayır ve saadet anlamlarında bir tabirdir (Tümer, 1992: 487). Kökeni itibariyle “devenin bir yerde çöküp durması, orada kalıp beklemesi” manasını içeren ve bu tanıma bağlı olarak iyi ve hoş karşılanan bir şeyin süreklilik arz edişine bereket denir. Bu kavrama yüklenen anlam ve bu inanç ilahi dinlerde olduğu gibi, ilahi dinler dışındaki inançlarda da bereket tanrısı ya da tanrıçaları diye yerini almaktadır. Bolluk ve bereket anlayışı, tarihin en eski çağlarından itibaren her kültürde karşımıza çıkan bir olgudur. Varlığını devam ettiren, tükenmeyen şey maddi ise bolluk, manevi bir şeyin devamı ve tükenmemesi söz konusu ise bu durum saadet kavramıyla ifade edilmektedir. İslami literatürde bereket, insanların gerek dünyaya gerekse ahirete yönelik kazanç ve kayıplarını ilgilendirmektedir (Şenesen, 2011: 210; Tümer, 1992: 488).

Mâverdî'ye göre, bolluğun, bereketin ve refahın bulunduğu bir ülkede insanlar refah içinde yaşar, zenginle fakir arasındaki uçurum kalkar, insanlarda hasetlik azalır ve düşmanlık yok olur. Böylece insanlar arasında yardımlaşma ve dayanışma oluşur, bolluk yaşanır. Bu özellikler, dünyanın iyileşmesi ve insanların intizamı için en kuvvetli unsurlardır. Çünkü bolluk ve refah zenginliği, zenginlik de

cömertlik ve emniyeti getirir (Mâverdî, 2018: 214-215). Düşünür, zenginlik ve takvanın hayırlı bir dünya ve ahiret hayatı için gerekli olduğunu belirterek, fisk ve fakirliğin ise huzursuz ve arzu edilmeyen bir dünya ve ahiret hayatına vesile olacağı kanaatini taşıdığını belirtmektedir. Düşünüre göre, bolluk ve ekonomik kalkınma nasıl ki insanların refahına sebep oluyorsa, kıtlık da insanların fesadına sebep olmaktadır. Yani bolluğun sağladığı ferahlık, iyileşme ve intizam umumi olduğu gibi, kıtlığın, darlığın meydana getirdiği fesat da umumidir. Var olması umumi mutluluğa, yok olması da umumi fesada sebep olan şeyin, dünyanın iyileşme ve intizamının kaidelerinden ve istikametinin sebeplerinden sayılması gayet makuldür. Bolluğu, kazançta ve ihtiyaç maddelerindeki bolluk diye iki yönlü ele alan Mâverdî, kazançtaki bolluğu ihtiyaç maddelerindeki bolluğun bir parçası ve güven ortamının neticelerinden bir öge olarak değerlendirir. İhtiyaç maddelerindeki bolluk ilahi lütufların bir parçasıdır ve bu da adalet ortamının neticesinde ihsan edilir diye düşünmektedir (Mâverdî, 2018: 215).

6. Ufuk Derinliği (Engin Bakış Açısı) - Geniş ve Uzun Emel

İnsanlar bir araya gelince düzenin sağlanması adına bir lider, yönetici arayışı var olagelmıştır. Öncü, önder, lider olarak atanan ya da seçilen kişilerden beklenti başarılı olmalarıdır. Yöneticilik görevini üzerine alan kişinin yapması gereken şeylerin başında, içinde yaşanan toplumun sorunlarını tespit etmek ve bunları çözmek için gerekli plan ve programları yapması gelmektedir. Tarihin her döneminde devleti, toplumu idare eden liderlerden, kişi ya da sosyal grupların öncelik durumuna göre beklediği icraatlar vardır. Yöneticinin bunları topluma kazandırabilmesi için etkin ve başarılı bir yönetim sergilemesi gerekmektedir (Özel, 2016: 33; Drucker, 2000: 207). Bir topluluğu ya da devleti yönetmeye talip olan kişide olması gereken bazı temel meziyetlerden söz edilebilir. Bu vasıfları yöneticinin fiziksel yönü ve yöneticilik alanı ile ilgili bilgi, birikim, tecrübe olmak üzere kategorize ederek ele alabiliriz. Lider olacak kişinin vücut organlarının tam ve sağlam

olması arzu edilen bir durumdur. Aynı şekilde zihnen sağlıklı, güçlü bir hafızaya sahip olması, pratik çözüm üretebilme, geçmiş milletlere ait siyasi problem ve çözümlere hâkim olmak, yeniliklere açık, yeni gelişen ve ortaya çıkan sosyal, siyasi ve ekonomik meselelere vakıf olması ve hızlı karar verebilmesi gibi belli başlı niteliklere sahip olması gerekmektedir. Mâverdî'ye göre yöneticinin sahip olması gereken önemli özelliklerden biri de engin bakış açısı, ufuk derinliği ve bunu destekleyen ümittir. İnsanların sahip olduğu özellikleri gereği genel olarak üç kısımda ele almak mümkündür. İleri görüşlü olanlar, aciz olanlar ve ufuk derinliği olanlar. Bu sınıflandırma yöneticiler için de yapılabilir. Birkaç tür yönetici tipinden söz edilebilir. 1-Karşılaştığı problem ya da problemleri soğukkanlı bir şekilde çözebilen ileri görüşlü yöneticiler. 2-Kriz ve çatışmayı çözebilecek yöntem ve teknikleri geliştiremeyen ve kararsızlıktan dolayı başarısız olan yöneticiler. 3- Proaktif davranarak kriz, çatışma, problem potansiyelini gören, kriz olacakmış gibi tedbirler alarak gerekli adımları atan ufuk derinliği, engin bakış açısı sahibi olan daha ileri görüşlü yöneticiler vardır diyebiliriz (Dinçer, 2017: 51; Mücevher ve Erdem, 2019: 51). Mâverdî, önemli bir vasıf olarak kabul ettiği ufuk derinliğini destekleyecek bir husus olan insanın gelecek için ümit taşımasını da dünyanın mamur olması açısından önemli bulmaktadır. Bu ümit insan ömrünün yetmeyeceği, hayatta elde edilmeleri umulmayan istekleri gerçekleştirmek için insanları dürtten bir histir (Mâverdî, 2018: 216-217). İstemek, ummak anlamına gelen emel, Kur'ân'ı Kerîm'de Hicr Sûresinin 3. ayetinde “insanı oyalayan, ahiretini unutturan dünyevi arzu ve tutkular”, diğeri de Kehf Suresinin 46. ayetinde mutlak olarak “arzu edip ümit bağlama” anlamına gelecek şekilde iki ayette geçmektedir. Kehf Sûresi 46. ayette hem sevap yönünden hem emel yönünden daha hayırlı olarak nitelendirilen “baki olan salih işler” Allah rızasına uygun düşen ibadetler, zikirler, dünya ve ahiret için faydalı, özellikle ahirette en güzel akıbeti elde etmeye yarayan hayırlı işlerin tamamı şeklinde yorumlanmıştır. Müslüman ahlâkçılar Peygamberimizin “Yaşlı kişinin bütün güçleri zayıflasa da dünya sevgisi ve uzun emeller konusunda gönlü hep genç ka-

lır” (Karaman, Çağrıcı, Dönmez, Gümüş, 2007: III, 332) mealindeki hadisini de dikkate alarak emelin tamamıyla söndürülmesinin mümkün olmadığını, hatta hırsa dönüşmediği sürece insana yaşama ve istikbal ümidi veren olumlu bir emel duygusunun faydalı ve gerekli olduğunu düşünmüşlerdir.

Düşünür bu hissin insanlığın terakkisine vesile olduğunu belirtmektedir. Çünkü önceki nesillerden gelen insanlar daha öncekilerin yapmış oldukları bina, inşaat, ev, tarla gibi şeyleri hazır bulup da onlardan faydalanmamış olsaydı, bunları yeniden inşa ve imara mecbur kalırdı. Bu ve benzeri şeyleri yapıp inşa etmenin zorluğu zaman, emek ve maddi gider olarak düşünülduğünde meselenin meşakkat boyutu daha iyi anlaşılacaktır. Mâverdî bu nedenle Allah’ın insanoğluna verdiği engin bakış açısı, onu destekleyen ümit ve isteme yetisinin dünyanın imarı ve gelişmesine katkı sunduğunu beyan etmiştir. Bu gayret sonucu yapılanlar bir sonraki nesle miras kalmış olup, gelecek olan nesiller aldıkları mirası koruyup geliştirmek suretiyle dünyanın salahına katkıda bulunmuş olurlar. Asırlar geçtikçe de bu işler daha muntazam ve daha insicamlı bir şekilde yapılır (Mâverdî, 2018: 216). Eğer insanda var olan ufuk derinliği, engin bakış açısı, uzun ve geniş emel hissi olmasaydı dünya bu şekilde mamur edilemez ve bu gelişmişlik seviyesine ulaşamazdı. İnsanı üretmeye iten bu geniş ve uzun emel hissi, ufuk derinliği ve engin bakış açısı olmasaydı insanoğlu sadece günü düşünüp buna göre hareket edeceğinden içinde yaşadığımız dünya harap halde kalırdı. Böylece de dünya, içinde ekin bitmeyen ve barınma imkânı olmayan bir yer haline gelirdi (Mâverdî, 2018: 216). Düşünür bu altı kaidenin mükemmel olarak uygulandığı yerde dünya düzeninin ve sosyal hayatın da üst seviyede olacağını belirtmekle birlikte, dünya işlerinin büsbütün mükemmel, tastamam ve umumi olmasının zor ve uzak bir iş olduğunu dile getirecek kadar realist bir bakış açısına da sahiptir (Mâverdî, 2018: 217).

Sonuç

Çalışmamızda Mâverdî'nin dünya düzeninin ıslahı için varlığını zorunlu gördüğü temel ilkeleri tespit ederek değerlendirmeye çalıştık. Düşünür Mâverdî, yaşadığı dönemde gözlemediği siyasi, hukuki ve ahlâki problemlerin çözümü için çalışmalar yapmış ve elde ettiği bilgileri yetkililerle ve insanlarla paylaşmıştır. Mâverdî'nin mutlu bir hayatın idamesi için tespit edip zorunlu gördüğü bu ilkelerin emir, yasak ve ahlâki tavsiyelerine kâmil manada uyulan din, hakkaniyet temelli adalet anlayışı, genel güvenlik, iradesi güçlü bir siyasi otorite, yüksek refah düzeyi ve engin bakış açısına sahip lider ve halk olduğunu gördük. Onun dünya düzenini iyileştirmek için zorunlu gördüğü kaideleri değerlendirdiğimizde hem kendi yaşadığı asrın bireyini ve toplumunu hem de genel olarak insanlığa maddi, manevi terakki ve dünyevi mutluluk kazandıracak temel dinamikler olduğunu ifade edebiliriz. İnsanın fitratı gereği iyiye de kötüye de meylettğini belirten Mâverdî, dinin içerdiği ilkeler vasıtasıyla insanlar üzerinde bir nevi otokontrol görevi yerine getirdiğini belirtmektedir. Böylelikle din insanı kötü duygu ve düşüncelerden men ettiği gibi olumsuz fiillerden de alıkoymaktadır. Dünya düzeninin ıslahı ve dinin muhafazası için güçlü bir siyasi otoritenin varlığını da zorunlu gören Mâverdî, liderin ve halkın ileri görüşlü olması gerektiğine de vurgu yapmaktadır. Mâverdî taşıdığı özellikler gereği insanın düşman olarak gördüğü birini ezmek isteyebileceğini, sevdiği şeyi başkasının elinden alabileceğini söylemektedir. Bu tespitlerden sonra ancak güçlü, ufuk sahibi bir liderin insandaki bu olumsuz duygulara engel olabileceğini ifade etmektedir. Adalet ilkesine de vurgu yapan Mâverdî, adaletin bireye de sosyal yapıya da güven ve huzur getireceğini söylemektedir. O adalet başta olmak üzere genel güvenlik, refah düzeyinin yükselmesi, dini değerlerin yaşanması ve yaşatılması gibi hususlarda siyasi otoritenin inisiyatifini çok önemsemektedir. Mâverdî'nin dünya düzeni için önemseydiği bu kaidelerin toplumların siyasi, sosyal, ekonomik, hukuki ve ahlâki tekâmülü için önemini günümüzde de korugunu ifade edebiliriz. Dünyanın ıslahı için zorunlu görülen bu değerlerin kâmil manada uygu-

lanmaması ya da uygulanamaması hem bireysel hem toplumsal problemlere yol açabilir. Bu da siyasi, ekonomik ve ahlâki bozulma demektir. Toplumsal birlik, beraberlik, yardımlaşma ve paylaşmanın asgari düzeyde de olsa temin edilemediği durumlarda huzur ve mutluluktan söz edilemez. Mâverdî bu birlikteliği sağlayacak temel erdemlere atıf yaparak günümüze de ışık tutmuştur. Düşünürün huzurlu ve refah düzeyi yüksek bir yönetim anlayışı için önerdiği bu kaidelerin ihmali ya da tamamen terkedilmesi kişisel, ulusal ve evrensel problemlerin saiki olabilir.

Mâverdî'nin yöneten-yönetilen arasındaki ilişkilerin düzenlenmesi konusunda önerdiği bu değerler, sosyal yaşamın farklı yönlerini etkileyen özellikler içermektedir. Adalet, güvenlik gibi kaideler ahlâk alanını ilgilendirdiği kadar hukuku, siyaseti ve ticareti de etkilemektedir. Kurallarına gereği gibi uyulan dinin insanın ruh dünyasına, pratik hayattaki diyaloglarına, bireysel ve toplumsal hayata etkisi düşünüldüğünde toplumsal bütünlüğün temel öznesi durumunda olduğunu görmekteyiz. Mâverdî bu ilkeye de vurgu yaparak dinin sosyolojik boyutuna dikkat çekmiştir.

Sonuç olarak dünya hayatı, içinde farklı nedenlerden kaynaklanan pek çok problemi barındırmaktadır. Bu problemlerin siyasi, ticari, dini, hukuki olanları da mevcuttur. Mâverdî sorunsuz bir dünyanın olmayacağını, her yerde ve her insan topluluğunda kâmil manada bir mutluluğun tesisinin çok zor olduğunu belirtmekle beraber, insanların inandıkları dinin kurallarına uydukları takdirde, güvenlik, adalet, güçlü lider, ufuk sahibi yönetici ve halk ile beraber daimî bolluk ve bereket sağlanırsa dünya ölçeğinde azami ölçüde mutluluk elde edilebileceğini ve dünya düzeninde ıslahın temin edilebileceğini ifade etmektedir.

Kaynakça

- Abuzar, C. (2011). Dinin sosyal yaşam üzerindeki etkisi. *Harran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 26, 143-153.
- Ağca, F. (2010). *AB'nin güvenlik ve savunma politikası ve Türkiye'nin konumu*. İstanbul: Papatya Yayıncılık.

- Akarsu, B. (1994). *Adalet. Felsefe terimleri sözlüğü*. İstanbul: İnkılap Kitabevi.
- Aristoteles. (2013). *Politika*. (Çev. Furkan Akderin). (3.Bsk.). İstanbul: Say Yayınları.
- Arnhart, L. (2004). *Siyasi düşünce tarihi*. (Çev. Ahmet Kemal Bayram). Ankara: Adres Yayınları.
- Aron, R. (1986). *Sosyolojik düşüncenin evreleri*. (Çev. Korkmaz Alemdar). İstanbul: Bilgi Yayınları.
- Arslan, A. (1996). *Felsefeye giriş*. (2.Bsk.). Ankara: Vadi Yayınları.
- Bağdâdî, H. (ty). *Târîhu bağdâd*. Beyrut: Dâru'l Kütübi'l-Arabiyye.
- Beyhakî, E. (1989). *Şu 'abü 'l-îmân*. Beyrut: yy.
- Bilgin, P. (2010). Güvenlik çalışmalarında yeni açılımlar: Yeni güvenlik çalışmaları. *Stratejik Araştırmalar Dergisi*, 8 (14), 69-96.
- Birsin, M. (2018). Ebü'l-Hasen el-Mâverdi'nin ahlâk anlayışı. *Gaziantep Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 17 (Etik Özel Sayı), 47-57.
- Bleck, A. (2010). *Siyasal İslam düşünce tarihi peygamberden bugüne*. (Çev. Sevda Çalışkan, Hamit Çalışkan). Ankara: Dost Kitabevi Yayınları.
- Cevizci, A. (1996). *Paradigma felsefe sözlüğü*. (1.Bsk.). Ankara: Ekin Yayınları.
- Çağrı, M. (1988). *Adalet. TDV İslam ansiklopedisi*. İstanbul: TDV Yayınları.
- Çağrı, M. (1989). *İslam düşüncesinde ahlâk*. İstanbul: MÜİFV Yayınları.
- Çağrı, M. (1994). *Edep. TDV İslam ansiklopedisi*. İstanbul: TDV Yayınları.
- Çamdibi, H. (2012). *Güzel ahlâk ve insan ilişkileri*. İstanbul: Çamlıca Yayınları.
- Çüçen, A. (2001). *Felsefeye giriş*. (2.Bsk.). Bursa: Asa Kitabevi.
- Demir, Ö.& Acar, M. (1993). *Sosyal bilimler sözlüğü*. İstanbul: Ağaç Yayıncılık.
- Dinçer, Ö. (2017). *Bilgi ve hikmet sahiplerinden yönetim dersleri*. İstanbul: Alfa Yayınları.
- Drucker, P. F. (2000). *21. Yüzyıl için yönetim tartışmaları*. (Çev. İrfan Bahçivangil, Gülenay Gorbon). (2. Bsk.). İstanbul: Epsilon Yayıncılık.
- Fârâbî, E. (1999). *Mutluluğun kazanılması*. (Çev. Ahmet Arslan). Ankara: Vadi Yayınları.
- Fârâbî, E. (ty). *Kitâbü ârâ'i ehli'l medîneti'l el-fâzıla*. Mısır: yy.
- Tirmizî, H. (ty). *Nevâdiru'l-usûl fi ma'rifeti ahbâri'r-resûl*, 1-2, Beyrut: yy.
- Han, M. K. (1996). *İslâm düşüncesi tarihi*. (Çev. Yusuf Ziya Cömert). İstanbul: İnsan Yayınları.
- Harman, Ö. F. (1994). *Din. TDV İslâm Ansiklopedisi*. İstanbul: TDV Yayınları.

- Heywood, A. (2012). *Siyasetin temel kavramları*. (Çev. Hayrettin Özler). (1.Bsk.). Ankara: Adres Yayınları.
- İbn Asâkir, E. (1951). *Târîhu medîneti Dımaşk*. (Nşr. Selahaddin el-Müneccid). Dımaşk: yy.
- İbn Hallikân, E. (ty). *Vefe'yâtü'l-a'yân ve enbâ'ü ebnâ'iz-zamân*. (Thk. Dr. İhsan Abbas). Beyrut: Dâru Sadır.
- İbn Manzûr, (1990). *Lisânü'l-arab*. Beyrut: Dâru's-Sadr.
- İbn Miskeveyh, E. (1398). *Tehzîbu'l-ahlâk ve tathîru'l-a'râk*. (Nşr. Hasan Temim). Beyrut: yy.
- İhvân-ı Safâ, (ty). *Resâ'ilü ihvân-ı safâ ve hullânu'l-vefâ*. (Nşr. Butros el-Bustani). Beyrut: Dâru Sadır.
- İhvân-ı Safâ. (1999). *Resâ'ilü ihvân-ı safâ ve hullânu'l-vefâ 1*. (Ed. Fuad Sezgin). Frankfurt: Mâhedü't-Târihi'l-Ulûmi'l-Arabiyyeti'l-İslâmiyye.
- İsfahânî, R. (1992). *Müfredâtü elfâzi'l-kur'ân*. (Nşr. Safvân Adnân Dâvudî). Dımaşk-Beyrut: yy.
- Kallek, C. (2003). Mâverdî. *TDV İslam ansiklopedisi*. Ankara: TDV Yayınları.
- Kallek, C. (2004). Mâverdî'nin ahlâki, içtimai, siyasi ve iktisadi görüşleri. *Divan İlmî Araştırmalar*, 2 (17), 219-265.
- Karaman, H. (1988). Adalet. *TDV İslam ansiklopedisi*. İstanbul: TDV Yayınları.
- Karaman, H.& Çağrırcı, M.& Dönmez, İ.& Gümüş, S. (2007). *Kur'an yolu Türkçe meâl ve tefsiri*, 1-5, Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları.
- Kirman, M. A. (2004). *Din sosyolojisi terimleri sözlüğü*. İstanbul: Rağbet Yayınları.
- Kudâî, E. (1986). *Müsnedü's-şihâb*. (Nşr. Hamdî Abdülmecîd es-Selefi). Beyrut: yy.
- M. Morgan, P. (2006). *International security problems and solutions*. Washington: DC: CQ Press.
- Marshall, G. (2009). *Sosyoloji sözlüğü*. (Çev. Osman Akinbay, Derya Kömürçü). (1.Bsk.). Ankara: Bilim ve Sanat Yayınları.
- Mâverdî, E. (1981). *Kitâbu teshîlu'n-nazar ve ta'cili'z-zafer fî ahlâki'l-melik ve siyâseti'l-mülk*. (Thk. M.H. es-Serhan). Beyrut: Daru'n-Nahdati'l-Arabiyye.
- Mâverdî, E. (1987). *Kitâbu teshîlu'n-nazar ve ta'cili'z-zafer fî ahlâki'l-melik ve siyâseti'l-mülk*. (Thk. Rıdvan es-Seyyid). Beyrut: Dâru'l-Ulûmi'l-Arabiyye.

- Mâverdü, E. (2016). *Kitâbü'l-nasîhatü'l-mülûk*. (Çev. Mustafa Sarıbiyık). İstanbul: Ark Kitapları.
- Mâverdü, E. (2018). *Edebü'd-dünyâ ve'd-dîn*. (Thk. Yasin Muhammed Sevvâs). Dimaşk/Beyrut: Dâru İbn Kesir.
- Mâverdü, E.(1976). *el-Ahkâmu's-sultâniyye, İslâmda hilâfet ve devlet hukuku*. (Çev. Ali Şafak). İstanbul: Bedir Yayınevi.
- Mücevher, M. & Erdem, R. (2019). Başarılı yönetici ve yöneticilik: Kavramsal bir çerçeve. *Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 2 (34), 48-77.
- Özcan, A.B. (2011). Uluslararası güvenlik sorunları ve ABD'nin güvenlik stratejileri. *Selçuk Üniversitesi İİBF Sosyal ve Ekonomik Araştırmalar Dergisi*, 22, 451-470.
- Özek, A.& Karaman, H.& Turgut, A.& Çağrıçı, M. & Dönmez, İ. Gümüş, S. (1993). *Kur'ân-ı kerîm ve açıklamalı meâlî*. Ankara: TDV Yayınları.
- Özel, M. (2016). *Yöneticilik dersleri*. (1.Bsk.). İstanbul: Küre Yayınları.
- Özkan, M. (2016). Liderlik hangi sıfatları, nasıl alıyor? Liderlik konulu makalelerin incelenmesi. *Gaziantep University Journal of Social Sciences*, 2 (15), 615-639.
- Sancak, K. (2013). Güvenlik kavramı etrafındaki tartışmalar ve uluslararası güvenliğin dönüşümü. *Karadeniz Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 6, 123-134.
- Sübki, T. (ty). *Tabakâtü's-şâfi'iyyeti'l-kübrâ*. Beyrut: yy.
- Şenesen, R. O. (2011). Türk halk kültüründe bolluk ve bereketle ilgili inanç ve uygulamalarda eski Türk kültürü izleri. *Uluslararası Kıbrıs Üniversitesi, Folklor/Edebiyat*, 17 (66), 209-228.
- Taşköprizâde, A. (ty). *Miftâhu's-sa'âde ve misbâhu's-siyâde*. Beyrut: yy.
- Topaloğlu, B. (1988). Adl. *TDV İslam ansiklopedisi*. İstanbul: TDV Yayınları.
- Tümer, G. (1992). Bereket. *TDV İslam ansiklopedisi*. İstanbul: TDV Yayınları.
- Tümer, G. (1994). Din. *TDV İslam ansiklopedisi*. İstanbul: TDV Yayınları.
- Türk Dil Kurumu. (2005). *Türkçe sözlük*. (10.Bsk.). Ankara: TDK.
- Ulaş, S. (2002). *Felsefe sözlüğü*. Ankara: Bilim ve Sanat Yayınları.
- Urhan, V. (2016). Siyaset felsefesinde adalet, eşitlik, özgürlük. *Kaygı Uludağ Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Felsefe Dergisi*, 26, 103-119.

Yıldız, H. (1988). Abbâsîler. *TDV İslam ansiklopedisi*. İstanbul: TDV Yayınları.

Ziriklî, H. (1984). *el-A'lâm: kamûsu terâcim*. Beyrut: yy.

ISSN
2547-989X

Sinop Üniversitesi
Sosyal Bilimler Dergisi

Araştırma Makalesi

Sinop Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, 5 (1), 133-154

Geliş Tarihi: 30.03.2021 Kabul Tarihi: 14.06.2021

Yayın: Ocak-Haziran 2021 Yayın Tarihi: 30.06.2021

<https://doi.org/10.30561/sinopUSD.906193>

<https://dergipark.org.tr/sinopUSD>

TÜRKİYE’NİN JEOKONOMİK GÜCÜNÜN BELİRLENMESİ: AMPİRİK BİR ANALİZ

Erdem ATEŞ*

Öz

Jeopolitik; ülkelerarasındaki güç dengelerinin nasıl şekillendiğini inceleyen bir bilim dalıdır. Soğuk savaşın sonrasında, devletlerarasındaki güç dengesini askeri gücün şekillendirdiğini savunan görüş zayıflamaya başlamıştır. Devletlerarası güç dengesini, ekonomik gelişmişliklerine bağlayan jeoekonomi görüşü ortaya çıkmıştır. Jeoekonomi, jeopolitik amaçlara ulaşmak için ekonomik araçların kullanılması şeklinde tanımlanabilir. Bu görüşe göre, bir ülkenin ekonomik gücü arttıkça uluslararası ilişkiler arenasındaki güçleri de artmaktadır. Çalışmanın amacı; Türkiye’nin jeoekonomik gücünün belirlenmesidir. Bunun için; Türkiye’nin ekonomik bağımlılığının ölçüsü ve yönü tespit edilmiştir. Ekonomik bağımlılığın belirlenmesinde, dış ticaret ve doğrudan yabancı yatırım verileri kullanılmıştır. Analiz Türkiye’nin en yüksek ihracat ve ithalat gerçekleştirdiği 25 ülke özelinde gerçekleştirilmiştir. Bu ülkelere ilişkin “Ticaret hassasiyeti (Sensitivity of trade-ST), Ticaret kırılganlığı (Vulnerability of trade-VT) ve Yatırım hassasiyeti (Sensitivity of investment-SI), Yatırım kırılganlığı (Vulnerability of investment-VI)” değerleri hesaplanmıştır. Hesaplamalar sonucunda bulunan değerler, entropi yöntemi ile ağırlıklandırılmış ve “Ekonomik bağımlılık (Economic dependence-ED)” değeri elde edilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Jeoekonomi, Ekonomik bağımlılık, Ekonomik entegrasyon, Doğrudan yabancı yatırım, Uluslararası ticaret.

* Ar. Gör., Dokuz Eylül Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, İktisat Bölümü, erdem.ates@deu.edu.tr, <https://orcid.org/0000-0003-1459-9555>.

Determination of Turkey's Geoeconomic Power: An Empirical Analysis

Abstract

Geopolitics is a branch of science that studies how the balance of power between countries is shaped. After the Cold War, the opinion that military power shaped the balance of power between states began to weaken. A geoeconomics view has emerged that connects the interstate balance of power to their economic development. Geoeconomics can be defined as the use of economic instruments to achieve geopolitical goals. According to this view, as the economic power of a country increases, so does its power in the arena of international relations. The aim of the study is to determine the geoeconomic strength of Turkey. For this purpose, the measure and direction of Turkey's economic dependence have been determined. Foreign trade and foreign direct investment data were used to determine economic dependence. The analysis was conducted in 25 countries where Turkey has the highest exports and imports. "Sensitivity of trade-ST, Vulnerability of trade-VT and sensitivity of investment-SI, Vulnerability of investment-VI" values were calculated for these countries. As a result of the calculations, the values found were weighted by the entropy method and the value "Economic dependence(ED)" was obtained.

Keywords: Geoeconomics, Economic dependence, Economic integration, Foreign direct investment, International trade.

Giriş

İnsanlık tarihi boyunca, devletlerarası ilişkiler dünyayı şekillendirmiştir. Devletlerarası ilişkileri de güç kavramı belirlemektedir. Jeopolitik, devletlerin coğrafi özellikleriyle politikaları arasındaki ilişkileri inceleyen bir bilim dalıdır (Cowen ve Smith, 2009: 23). Bu bilim dalı ülkelerarasındaki güç dengelerini incelemektedir. Farklı görüşler olmakla birlikte ağırlıklı olarak soğuk savaşın bitimine kadar, devletlerarasındaki ilişkilerin belirleyicisi ve devletlerin esas gücü olarak askeri güç görülmüştür (Mignolo, 2002: 65). Bu dönemde, dünya genelinde uluslararası

ticaret ve yatırım faaliyetleri sınırlı kalmıştır. Devletler bu dönemde ideolojik olarak farklı bloklara ayrılmışlar ve karşıt bloka karşı silahlanmaya ağırlık vermişlerdir.

Soğuk savaşın bitimi ile bu düşünce yerini devletlerarası uzlaşmaya bırakmıştır. Çünkü soğuk savaş sonrasında ideolojik farklılıklar ortadan kalkmış, dünya genelinde egemen görüş olarak “liberal demokrasiler” benimsenmiştir. Buna ek olarak, bilgi ve iletişim teknolojilerinin gelişmesi ile coğrafi mesafelerin önemi azalmaya başlamıştır. Bu nedenlerden dolayı, askeri gücün ülkelerarası güç dengesini şekillendirdiği görüşü zayıflamaya başlamış yani jeopolitik kavramının dönüşüme uğraması zorunlu hale gelmiştir. Bu dönüşümün sonucunda, ekonomik gücün dünya güç dengesini şekillendireceğini öne sürerek “Jeoekonomi” görüşü ön plana çıkmaya başlamıştır. Soğuk savaşın sonuna kadar ekonomi, askeri gücün bir unsuru olarak değerlendirilmiştir. Jeoekonomi kavramı ilk kez Edward N. Luttwak’ın “From Geopolitics to Geoeconomics: Logic of Conflict, Grammar of Commerce,” adlı eserinde tanımlanmıştır (Luttwak, 1990: 17). Luttwak, soğuk savaş sonrasında dünya sorunlarının çözümünde askeri gücün çözüm aracı olma işlevini kaybettiğini, bunun yerini ekonomik araçların aldığını öne sürmüştür. Jeoekonomi kavramını, jeopolitiğin bir alt dalı olarak görenler olduğu gibi, jeoekonominin artık jeopolitiğin yerini aldığını öne süren görüşler de mevcuttur (Erkişi, 2017: 1026). Jeoekonomi kavramının tanımı konusunda da bilim dünyasında tam bir uzlaşma bulunmamaktadır. Kavram, ekonomik değişkenlerin ulusal güç dengesine ve jeopolitiğe etkisi olarak tanımlanabilir (Baru, 2011: 49). Bu kavramla beraber, artık ülkelerarası güç dengesi ekonomi-coğrafya-teknoloji eksenli olarak değerlendirilmeye başlamıştır (Budak, 2013: 129). Ayrıca ülkeler arasındaki bloklaşmalar ve politik yakınlaşmalar yerini, iktisadi bütünleşmelere ve ortaklıklara bırakmıştır. Jeoekonomi, üretim sürecinde müdahaleci olmamakla birlikte ekonomik gücün artırılması için özel sektörü teşvik etmek, stratejik sektörleri destekleme ve koruma konularında müdahalecidir (İnan, 2011: 86).

Çalışmanın amacı, Türkiye’nin jeoekonomik ilişkilerinin ticaret ve yatırım bağlamında ampirik olarak analiz edilmesidir. Çalışmada Türkiye’nin -25 ülke

özelinden- hangi ülkelere karşı jeoekonomik gücünün olduğu, bu etkileşimin yönü ve belirlenen yıllar içerisinde nasıl değiştiği gibi sorulara cevap aranmıştır. Literatür taraması sırasında Türkiye'nin jeoekonomik gücünü ampirik olarak analiz eden çalışmaların son derece sınırlı olduğu görülmüştür. Literatürdeki bu açığın kapatılması ve jeoekonomi kavramına akademik çevrelerin dikkatini daha fazla çekebilmek bu çalışmanın motivasyonunu oluşturmaktadır. Literatürde yer alan çalışmaların, jeoekonomik gücü analiz ettiği fakat bu gücün hangi ülke yönünde olduğunun belirlenmediği görülmüştür. Bu çalışma ile bahsi geçen açığın kapatılması amaçlanmaktadır. Ayrıca, iktisat alanıyla sıkı bir bağı olduğu düşünülen jeoekonomi kavramına, iktisatçıların ilgisini artırmakta istenmektedir.

Çalışmanın yöntemi olarak, Liang, Chen, Lu, Ding ve Zheng (2019) çalışmasında kullanılan yöntem kullanılmıştır. Bu yöntemde jeoekonomik güç, dış ticaret ve doğrudan yabancı yatırım verileri ile belirlenmeye çalışılmıştır. Bu yöntemin avantajı, jeoekonomik gücün hangi ülke yönünde olduğunu açıklayabilmesidir. Hesaplamanın detayları çalışmanın dördüncü bölümünde yer almaktadır.

Çalışmanın birinci bölümünde, jeoekonomi hakkında yapılmış olan çalışmaların bir literatür özeti yer almaktadır. İkinci bölümde, Jeoekonomi ve bileşenleri hakkında geniş bilgi verilmiş ve jeopolitik ile arasındaki farklılıklara değinilmiştir. Üçüncü bölümde, çalışmada kullanılan ampirik yöntem tanıtılmış, Türkiye'nin ihracat ve ithalatında en yüksek paya sahip olan 25 ülke üzerinden 2001-2019 yılları baz alınarak yapılan analiz sonuçları yer almıştır. Çalışmanın son bölümünde ise, sonuçlar ışığında politika önerilerinde bulunulmuştur.

1. Literatür Taraması

Jeoekonomi konusuna olan ilgi özellikle son yıllarda artmıştır. Bunun nedeni olarak, ülkelerarasında yaşanan sorunların artık askeri yollardan çok, ekonomik bileşenler yoluyla çözülmeye çalışılması gösterilebilir. Örneğin; ABD ile Çin arasında yaşanan ticaret savaşları jeoekonomik gücün önemini vurgulamak açısından önemlidir. Ukrayna'ya bağlı olan Kırım yarımadasının Rusya tarafından ilhak

edilmesinden sonra, Rusya'ya ekonomik yaptırımların uygulanması başka bir örnek olarak gösterilebilir. Buna ek olarak; kur savaşları, ekonomik örgütlenmelere dahil olma veya dışında tutulma ve ekonomik çıkarlar nedeniyle ortaya çıkan iş birlikleri veya çatışmalar da jeoekonominin araçları olarak sayılabilir.

Luttwak (1990) çalışmasında, jeoekonomi kavramı ilk kez ortaya atılmış ve tanımlanmıştır. Çalışmaya göre; soğuk savaşın bitmesi ile jeopolitik yerini jeoekonomiye bırakacaktır. Castro (1993) çalışmasında, Soğuk Savaş sonrasında ABD'nin Doğu Asya politikasını eleştirmiştir. Çalışmada, ABD'nin bu bölgede jeoekonomik gücünden faydalanamadığı belirtilmiştir. Sonuç olarak; jeoekonomik politikaların başarı şansının ancak jeostratejik arka planlarının olmamasına bağlanmıştır. Barton (1998) çalışmasında, jeoekonominin özellikle soğuk savaş sonrasında güçlendiğini ifade etmiştir. Çalışmada, bu iddia dünya ticaret hacmi, deniz taşımacılığı rakamları vb. ile desteklenmiştir. Sparke (2000) çalışmasında, ABD ile Kanada'da topraklara sahip olan Kaskadya (Cascadia) bölgesini incelemiştir. Bu bölge ekonomik olarak güçlü bağlara sahiptir. Çalışmada bölge özelinden jeoekonomik güç analizi gerçekleştirilmiştir. Analizin sonuçlarına göre; farklı ülke topraklarında olmasına rağmen Kaskadya bölgesinin bir jeoekonomik güce sahip olduğu belirlenmiştir. İnan (2008)'ın tez çalışmasında, jeoekonomi kavramı incelenmiş, jeopolitik ile arasındaki farklılıklar irdelenmiştir. Çalışmada, Türkiye'nin özellikle ortak tarihsel ve kültürel bağlarının bulunduğu coğrafyalarda bir jeoekonomik güç potansiyelinin bulunduğunu fakat bunun tam olarak değerlendirilemediği savunulmuştur.

Cowen ve Smith (2009) çalışmasında, jeoekonominin sanılanın aksine tam bir küreselleşme olmadığı, ekonomik bağların önündeki her türlü engelin kaldırılmasını beraberinde getirdiğini vurgulamıştır. Ayrıca bu eğilimin savaşları da azaltacağını öne sürülmüştür. Wigell ve Vihma (2016) çalışmasında, Rusya'nın özellikle gaz ihracıyla Avrupa Birliği üzerinde oluşturduğu jeoekonomik gücü incelenmiştir. Sonuç olarak, Rusya'nın Kırım yarımadasını ilhak etmesine karşı Avrupa Birliğinin zayıf bir tepki vermesinin nedeninin Rus doğalgazına olan bağımlılık

olarak gösterilmiştir. Erkişi (2017) çalışmasında, jeoekonomi kavramı, bileşenleri, aktörleri ve bu kavramın gelişimi irdelenmiştir. Ayrıca kavramın kurucusu olduğu kabul edilen Luttwak'ın görüşlerine yöneltilen eleştirilerde çalışmada yer almıştır. Beeson (2018) çalışmasında, Çin'in jeoekonomik gücünü değerlendirmiştir. Çin'in 2013 yılında ilan ettiği Bir Kuşak Bir Yol Girişimi (One Belt One Road Initiative) jeoekonomi açısından analiz edilmiştir. Sonuç olarak, girişimin Çin'in jeoekonomik gücünü daha da artıracığı sonucuna varılmıştır. Csurgai (2018) çalışmasında, jeoekonomi kavramını tanımlanmıştır. Jeoekonomi kavramına getirilen yeni bir kavram olduğu ve teorik temelinin zayıf olduğu şeklindeki eleştirilere cevap verilmiştir. Jeoekonominin tarihsel gelişimi ve geleceği hakkında da değerlendirmelerde bulunulmuştur. Moio (2019) çalışmasında, jeoekonomi ile jeopolitik kavramlarını ayırtmaya çalışmıştır. Jeoekonomi ile jeopolitiğin farklı jeostratejik kavramlar olduğu kanıtlanmaya çalışılmıştır. Dal (2020) çalışmasında, jeoekonomi kavramı enerji kaynakları özelinden değerlendirilmiştir. Özellikle Arktika ve Doğu Akdeniz özelinde bir analiz gerçekleştirilmiştir. Analiz sonuçlarına göre; bahsi geçen bölgeler için jeopolitik analizlerin fazlasıyla yapıldığı fakat ekonomik fırsatları ortaya çıkartma potansiyeli olan jeoekonomik analizlerin yetersiz kaldığı ve bu konudaki boşluğun doldurulması gerekliliği vurgulanmıştır.

Literatürde yer alan çalışmaların genelde kavramı tanımlamaya, gelişimini analiz etmeye ve geleceği hakkında fikir yürütmeye odaklı olduğu görülmüştür. Jeoekonomik gücün hesaplanmasına yönelik ampirik analiz gerçekleştiren çalışma sayısı son derece sınırlıdır. Jeoekonomik gücü ampirik olarak analiz eden çalışmalara baktığımızda ise Liang, Chen, Lu, Ding, ve Zheng (2019) çalışmalarında, Çin'in 1984 ile 2016 yılları arasındaki jeoekonomik gücünün değişimi analiz edilmiştir. Analiz için dış ticaret verileri ve doğrudan yabancı yatırımları içeren bir endeks oluşturulmuştur. Oluşturulan endeks, Keohane & Jr., (2011) "Power and Independence" isimli çalışmalarında yer alan ekonomik bağımlılık ölçütlerinden yararlanılmıştır. İnan ve Biber (2020) çalışmalarında, çeşitli değişkenlerden "Jeo-

ekonomik Güç Endeksi (JGE)”ni türetmişlerdir. Bu endeks ile 64 ülkenin jeoekonomik gücü belirlenmiştir.

2. Jeoekonomi Kavramına Genel Bir Bakış

Jeoekonomi kavramını inceleyebilmek için öncelikle ülkeler arasındaki ekonomik bağımlılığı belirlemek gerekmektedir. Çalışmada ekonomik bağımlılık kavramı ile anlatılmak istenen, iki ülke arasındaki ticari ve ekonomik her türlü bağıdır. Bu bağlar çalışmada ticaret ve yatırım bağları itibariyle incelenmiştir.

Jeoekonomi, soğuk savaş sonrasında ortaya çıkmış ve Edward Luttwak’ın çalışması ile ilk kez tanımlanmış bir kavramdır. Fakat kökenleri daha eski dönemlere uzanmaktadır. Venedik, 11. yüzyılda bir jeoekonomik güç merkezi olarak tanımlanabilir. Venedik, o dönemde küçük bir toprak parçasına sahip bir şehir devletidir. Ancak gelişmiş gemi inşa teknolojisi, etkin diplomasi ve stratejik ittifaklar sayesinde etkin bir ticari güç olmuştur. Buna ek olarak, Cenevizlilerin Karadeniz ve kısmen Akdeniz’de, Portekiz ve İspanya’nın Atlas Okyanusunda ve Amerika kıtasında, Hollandalıların Atlantik okyanusu ve Asya kıtasında, İngiltere’nin ise tüm dünyada etkin bir ticaret gücüne sahip olmuş oldukları da örnek gösterilebilir. Merkantilist görüş jeoekonomik öğeler barındırmaktadır. Merkantilizme göre; ülkeler ihracatlarını artırmalı, ithalatlarını ise azaltmalıdırlar. Hammadde ithalatı dışındaki ithalat mümkün olduğunda düşük seviyede tutulmalı; işlenmiş mallar ihraç edilerek bir dış ticaret fazlası oluşturulmalıdır. Bu durum aslında ülkeler arasında bir ekonomik bağımlılık yaratma amacı gütmekte ve bu da jeoekonomik gücün oluşmasına neden olmaktadır. Alman iktisatçı Frederich List’in iktisadi bir milliyetçilik uygulama yönündeki görüşleri de jeoekonomi çerçevesinden incelenebilir. Çünkü jeoekonomik güç oluşturmak için korumacı ticaret ve para politikası uygulanarak ticaret fazlası verilmesi, ülkenin refahını ve gücünü artıracaktır. Soğuk savaşın sonuna kadar ülkelerarası güç dengesinin analizinde askeri gücün ön planda olduğu jeopolitik görüş kullanılmıştır. Soğuk savaş sonrasında değişen dünya dengeleri ile ekonominin de ülkelere bir güç sağladığı görüşü önem kazanmaya

başlamıştır. Daha önceki dönemlerde ekonomi bir güç unsuru olarak daha çok bir ülkenin askeri kapasitesinin belirleyicisi olarak görülmüştür (Jaeger ve Brites, 2020: 28).

İlerleyen dönemlerde ekonomik gücün öneminin artması ile ülkeler arasındaki çekişmelerde ekonomik araçlar daha aktif kullanılmaya başlanmıştır. Bu araçlar; ekonomik ambargo, ticaret bojkotları, ek gümrük tarifeleri konulması, sermaye varlıklarının dondurulması, ekonomik yardımların kesilmesi, yatırım ve sermaye akışının yasaklanması vb. olarak sayılabilir. Örneğin; İkinci Dünya Savaşı'nın hemen öncesinde Çin'i işgal eden Japonya'ya karşı ABD petrol ambargosu uygulamıştır. Ayrıca 1974 yılında garantör ülke statüsüyle Kıbrıs'ta yaşanan olaylara müdahale ederek adaya asker çıkartan Türkiye'ye, bu hareketinden dolayı ABD tarafından uygulanan silah ambargosu da örnek olarak verilebilir.

Jeoekonomik güç kullanımı her zaman yaptırımlar, ambargolar gibi olumsuz şekillerde uygulanmamaktadır. Bir ülkenin diğer ülkeye yatırımlarını artırması, ticareti kolaylaştırıcı adımların atılması jeoekonomik güç kullanımı olarak sayılabilir. Örneğin; İkinci Dünya Savaşı sonrasında enkaz halindeki Avrupa'nın yeniden imarı için ABD tarafından uygulanan Marshall Planı ve ilk olarak 2013 yılında Çin tarafından ilan edilen Bir Kuşak Bir Yol Girişimi (One Belt One Road Initiative) yatırımların artırılması ile jeoekonomik gücün uygulanabileceğini göstermektedir. Ayrıca devlet destekli ve özel sektöre ait firmaların belli ülke ya da bölgelerde daha fazla yatırım yapması da jeoekonomik gücün oluşturulması açısından önemlidir. Örneğin; Rus Gazprom firması sayesinde Rusya, birçok Avrupa ülkesine doğalgaz ihraç etmektedir. Bu sayede Rusya, doğal gaz ihracı sayesinde jeoekonomik gücünü artırmaktadır (Wigell & Vihma, 2016: 619). Ticareti kolaylaştırıcı adımların atılmasına örnek olarak ise; özellikle son yıllarda sayısı hızla artmakta bulunan taraf ülkelerin karşılıklı olarak gümrük tarifelerini ortadan kaldırdıkları Serbest Ticaret Anlaşmaları verilebilir.

Jeoekonomik güce sahip olmak için ülkelerin bazı özelliklere sahip olmaları gerekmektedir. Bu özellikler şöyledir (Baru, 2011: 49);

1. Ülkenin demografisi en önemli unsurlardandır. Ülke halkının eğitim seviyesi, sağlık hizmetlerine ulaşabilirliği vb. jeoekonomik güç haline gelmiş olan ülkelerde son derece önemlidir.

2. Ülkenin gıda, enerji ve diğer gerekli hammaddeleri üretebilme kapasitesi, o ülkenin sürdürülebilir ve uzun dönemli büyüme sağlaması açısından önemlidir.

3. Kentte yaşayan girişimci bir sınıfın oluşması ve kuvvetlenmesi de jeoekonomik güç sahibi olmak isteyen ülkeler için önemli bir unsurdur. Ayrıca bu girişimci sınıfın yatırım yapmasını kolaylaştıracak şekilde gelişmiş bir finansal mekanizmanın kurulmuş olması gerekmektedir.

4. Son olarak, modern çağa ayak uydurabilmiş, dinamik bir ekonomiye sahip olabilmek için etkin bir devlet yapılanmasının varlığı zorunludur.

Jeoekonomik gücün varlığı için, bu gücü var edecek birtakım aktörlere ihtiyaç duyulmaktadır. Jeoekonomik aktörlerden kastedilen, ekonomik araçlara sahip olan veya bunlara etki edebilme potansiyeli olan kurum, kuruluş ya da organizasyonlardır (Stergiou, 2015: 4). Stergiou'ya göre bu aktörler devlet ve devlet ölçeğindeki kuruluşlar olmak üzere iki gruba ayrılabilirler. Devletler, kumanda devletleri ve küresel devletler olarak ikiye ayrılırlar. Kumanda devletler, yüksek düzeyde devlet otoritesi olan ülkeleri kapsamaktadır (Kuzey Kore, Çin vb.). Küresel devletler ise, daha küresel hale gelmiş ve devlet otoritesinin daha zayıf olduğu ülkelerdir (ABD, Almanya vb.). Devlet ölçeğindeki kuruluşlar ise üçe ayrılmaktadır. Bunlar; Kamu İşletmeleri, Çok Uluslu Şirketler ve Diğer Aktörlerdir. Kamu işletmelerinden kastedilen; Gazprom, Çin Ulusal Petrolleri gibi devlet kontrolünde olan şirketlerdir. Çok uluslu şirketler; Google, Apple vb. küresel ve farklı uluslardan ortakları olan şirketlerdir. Diğer aktörler ise; İŞİD, PKK, FARC vb. terör örgütleridir. Sayılan tüm bu aktörlerin bir ülkenin jeoekonomisi üzerinde doğrudan ya da dolaylı etkileri bulunmaktadır. Luttwak'a göre, jeoekonomik gücü ortaya çıkartan bazı unsurlar bulunmaktadır. Bunlar; ülkenin teknoloji geliştirebiliyor olması ve dünya ticaretinde önemli bir ülke olmasıdır. Barton'a göre ise, jeoekonomik gücün öne-

minin artması nedeniyle günümüzde devlet-dışı ekonomik aktörler ve çok uluslu girişimler önem kazanmıştır (Barton, 1999: 142).

Jeoekonomi kelime anlamı olarak, coğrafya ile ekonomi bilimlerinin birleşmiş halidir. Jeoekonomi, ekonomi, tarih, coğrafya vb. birçok bilim dalının kesişim alanı olduğu için tanımlanması zor bir kavramdır. Kavram en genel tanımıyla, *“bir bölge veya ülkenin, uluslararası ekonomik ve politik ilişkileri içerisinde coğrafya ve ekonomisinin teknolojik öğelerinin de dikkate alınarak stratejik kullanımıdır.”* şeklinde tanımlanabilir (İnan, 2011: 90). Jeoekonomi ülkelerarası ilişkileri ekonomi-coğrafya-teknoloji ekseninde değerlendirmektedir.

Jeopolitik ile jeoekonomi arasında farklar mevcuttur. Jeopolitik; askeri güce önem veren, bölgesel kutuplaşmaların var olduğu, ülkeler arasındaki ticaret ve yatırım hacminin sınırlı olduğu, kartellerin var olduğu bir görüştür. Jeoekonomi ise; ekonomik gücün devletlerarası ilişkileri şekillendirdiği, küreselleşmenin yaşandığı, ülkeler arasındaki ticaret ve yatırım hacimlerinin yüksek düzeylerde olduğu, çok uluslu şirketlerin etkin olduğu bir görüştür.

Jeopolitik görüşte yaşanan güç kavramı değişimi Almanya ve Japonya öze- linden görülebilmektedir. Bu iki ülkede özellikle İkinci Dünya Savaşı öncesi ve sırasında askeri güçlerini kullanarak jeopolitik hedeflerine ulaşmaya çalışmışlardır. Savaş sonunda imzalanan anlaşmalarla yenilen bu iki ülkenin de askeri güç sahibi olmaları önlenmiştir. Bu nedenle bu ülkelerin askeri güçten çok, ekonomik güce önem verdikleri görülmüştür (Kundnani, 2011: 33). Savaş sonrasında Japonya özellikle teknoloji-yoğun ürünlerde uzmanlaşarak bir jeoekonomik güç olurken; Almanya’da benzer şekilde otomobil sanayi başta olmak üzere teknolojik ürünlerde uzmanlaşmaya gitmiş ve Avrupa Birliği yoluyla da bir jeoekonomik güç oluşturmuştur denilebilir. Kısacası, iki ülkenin askeri güç ile elde edemediklerini, ekonomik güç ile elde etmeye çalıştıkları söylenebilir.

3. Araştırma ve Bulgular

Çalışmada Türkiye'nin ihracat ve ithalatında en fazla paya sahip olan 25 ülkeyle olan ekonomik bağımlılığı analiz edilmeye çalışılmıştır. Çalışmada yer alan ülkeler Almanya, Çin, Irak, Fransa, İsrail, İtalya, Güney Kore, Hollanda, Rusya, İspanya, İngiltere, ABD, Japonya, Belçika, Brezilya, Bulgaristan, Mısır, İran, Fas, Polonya, Romanya, Suudi Arabistan, İsviçre, Ukrayna ve Birleşik Arap Emirlikleri'dir. Taraf ülkelerle, Türkiye arasında gerçekleşen ihracat, ithalat, taraf ülkeye Türkiye'den giden doğrudan yabancı yatırım ve Türkiye'ye taraf ülkeden gelen doğrudan yabancı yatırım kalemleri 2001-2019 dönemleri için analizde kullanılmıştır. Çalışmada yer alan karşılıklı ticaret verileri ve ülke bazlı olarak stok doğrudan yabancı yatırım (DYY) verileri TÜİK'ten; ülkelerin GSYİH'ları ve toplam DYY verileri ise Dünya Bankasının web sitelerinden temin edilmiştir. İki ülkenin ekonomik bağlarını incelemek için birçok değişken belirlenebilmektedir fakat en önemli değişkenlerin dış ticaret ve DYY oldukları düşünülmektedir. Bu nedenle çalışmada ticaret ve yatırım kalemleri ekonomik ilişkileri yansıttıkları düşünülerek kullanılmışlardır. Bulunan hassaslık ve kırılmalık verileri entropi yöntemiyle ağırlıklandırılmıştır. Entropi yönteminin kullanılmasının nedeni, var olan faydalı bilginin miktarını ölçmede ve önem düzeylerinin ortaya çıkarılmasında kullanılması ve ağırlıklandırma işlemlerinde yaygın olarak kullanılmasıdır. Elde edilen bulgular ışığında, Türkiye'nin taraf ülkelerle arasındaki ekonomik bağımlılığın hangi yönde olduğu dolayısıyla da jeoekonomik gücün Türkiye'den mi yoksa taraf ülkeden yan mı olduğu tespit edilmeye çalışılmıştır.

3.1 Endeks Değerlerinin Hesaplanması

Keohane ve Nye, çalışmalarında ekonomik bağımlılığı ölçmek için iki adet terim önermişlerdir. Bunlar, hassaslık (sensitivity) ve kırılmalık (vulnerability)tır. Hassaslık, bir değişkendeki değişimin başka bir değişkeni ne kadar etkilediği anlamına gelmektedir. Kırılmalık ise değişkenin dışında meydana gelen değişmelere değişkenin ne kadar etkin şekilde uyum sağladığını göstermektedir. İki terim arasındaki en temel farklılık, hassasiyetin politika değişmelerine neden olmamasıdır.

Hassasiyet karşılıklı ilişkilerin sürdürülmesinin maliyetini yansıtmaktadır. Kırıl-
ganlık ise, karşılıklı ilişkilerin kesilmesinin maliyetini yansıtmaktadır.

Bir ülkenin diğer ülkeye göre ticaret hassasiyeti;

$$ST_{ij} = \frac{T_{ij}}{T_i} - \frac{T_{ij}}{T_j}$$

şeklinde hesaplanmaktadır. Denklemden T_{ij} , i ve j ülkelerinin toplam ticaret hacim-
lerini, T_i ve T_j sırasıyla i ve j ülkelerinin toplam ticaret hacimlerini, ST_{ij} ise, i ül-
kesinin j ülkesine olan ticaret hassasiyetini temsil etmektedir. Eğer ST_{ij} sıfırdan
büyükse ($ST_{ij} > 0$), i ülkesi j ülkesine karşı ticaret hassasiyetine sahiptir denilir.
Eğer ST_{ij} sıfırdan küçükse ($ST_{ij} < 0$), j ülkesi i ülkesine karşı ticaret hassasiyetine
sahiptir denilir.

Bir ülkenin diğer ülkeye göre ticaret kırılğanlığı;

$$VT_{ij} = \frac{T_{ij}}{G_i} - \frac{T_{ij}}{G_j}$$

şeklinde hesaplanmaktadır. Denklemden T_{ij} , i ve j ülkelerinin toplam ticaret hacimle-
rini, G_i ve G_j sırasıyla i ve j ülkelerinin GSYİH'larını, VT_{ij} ise, i ülkesinin j ülke-
sine olan ticaret kırılğanlığını temsil etmektedir. Eğer VT_{ij} sıfırdan büyükse ($VT_{ij} >$
 0), i ülkesi j ülkesine karşı ticaret kırılğanlığına sahiptir denilir. Eğer VT_{ij} sıfırdan
küçükse ($VT_{ij} < 0$), j ülkesi i ülkesine karşı ticaret kırılğanlığına sahiptir denilir.

Bir ülkenin diğer ülkeye göre yatırım hassasiyeti;

$$SI_{ij} = \frac{I_{ji}}{I_i} - \frac{I_{ij}}{I_j}$$

şeklinde hesaplanmaktadır. Denklemden I_{ji} ve I_{ij} , sırasıyla j ülkesinden i ülkesine
giden doğrudan yabancı yatırımı, i ülkesinden j ülkesine giden doğrudan yabancı
yatırımı, I_i ve I_j sırasıyla i ve j ülkelerinde bulunan toplam doğrudan yabancı yatı-
rımı, SI_{ij} ise, i ülkesinin j ülkesine olan yatırım hassasiyetini temsil etmektedir.
Eğer SI_{ij} sıfırdan büyükse ($SI_{ij} > 0$), i ülkesi j ülkesine karşı yatırım hassasiyetine
sahiptir denilir. Eğer SI_{ij} sıfırdan küçükse ($SI_{ij} < 0$), j ülkesi i ülkesine karşı yatırım
hassasiyetine sahiptir denilir.

Bir ülkenin diğer ülkeye göre yatırım kırılğanlığı;

$$VI_{ij} = \frac{I_{ji}}{G_i} - \frac{I_{ij}}{G_j}$$

şeklinde hesaplanmaktadır. Denklemde I_{ji} ve I_{ij} , sırasıyla j ülkesinden i ülkesine giden doğrudan yabancı yatırımı, i ülkesinden j ülkesine giden doğrudan yabancı yatırımı, G_i ve G_j sırasıyla i ve j ülkelerinin GSYİH'larını, VI_{ij} ise, i ülkesinin j ülkesine olan yatırım kırılganlığını temsil etmektedir. Eğer VI_{ij} sıfırdan büyükse ($VI_{ij} > 0$), i ülkesi j ülkesine karşı yatırım kırılganlığına sahiptir denilir. Eğer VI_{ij} sıfırdan küçükse ($VI_{ij} < 0$), j ülkesi i ülkesine karşı yatırım kırılganlığına sahiptir denilir.

Bir ülkenin görece ekonomik bağımlılığı;

$$ED_{ij} = W_{ST} * ST_{ij} + W_{VT} * VT_{ij} + W_{SI} * SI_{ij} + W_{VI} * VI_{ij}$$

şeklinde hesaplanmaktadır. Denklemde W_{ST} , W_{VT} , W_{SI} , W_{VI} sırasıyla ticaret hassasiyeti, ticaret kırılganlığı, yatırım hassasiyeti ve yatırım kırılganlığına ait ağırlıklandırılmayı temsil etmektedir. ED_{ij} , i ülkesinin j ülkesine olan ekonomik bağımlılığını göstermektedir. Eğer bu değer sıfırdan büyükse ($ED_{ij} > 0$) i ülkesi j ülkesi üzerinde ekonomik bağımlılığa sahip olduğu anlamına gelmektedir. Eğer değer sıfırdan küçükse ($ED_{ij} < 0$) j ülkesi i ülkesine karşı ekonomik bağımlılığa sahiptir denilebilir. ED değeri -1 ile +1 arasında değerler almaktadır. Değer 1'e yaklaştıkça, ekonomik bağımlılığın artışı şeklinde yorumlanmaktadır. Ekonomik bağımlılığın yönü ve derecesi jeoekonomik gücün yönünü göstermektedir. ED endeks değeri sıfırdan büyük ise ($ED > 0$), i ülkesi j ülkesine karşı jeoekonomik güce sahiptir şeklinde yorumlanır. Eğer endeks değeri sıfırdan küçük ise ($ED < 0$), j ülkesi i ülkesi üzerinde jeoekonomik güce sahiptir şeklinde yorumlanabilir.

Ekonomik bağımlılık, göreceli ticaret bağımlılığı (TD) ve göreceli yatırım bağımlılığı (ID) olarak ikiye ayrılabilir. Bir ülkenin göreceli ticaret bağımlılığı;

$$TD_{ij} = W_{ST} * ST_{ij} + W_{VT} * VT_{ij}$$

şeklinde yatırım bağımlılığı ise;

$$ID_{ij} = W_{SI} * SI_{ij} + W_{VI} * VI_{ij}$$

şeklinde hesaplanır. TD_{ij} değeri sıfırdan büyükse ($TD_{ij} > 0$) sırasıyla, i ülkesinin j ülkesi üzerinde ticaret bağımlılığına sahip olduğu sonucu çıkarılabilir. Ters durumda ise ($TD_{ij} < 0$) j ülkesinin i ülkesi üzerinde ticaret bağımlılığına sahip olduğu söy-

lenebilir. ID_{ij} değeri sıfırdan büyükse ($ID_{ij} > 0$) sırasıyla, i ülkesinin j ülkesi üzerinde yatırım bağımlılığına sahip olduğu sonucu çıkartılabilir. Ters durumda ise ($ID_{ij} < 0$) j ülkesinin i ülkesi üzerinde yatırım bağımlılığına sahip olduğu söylenebilir.

3.2. Entropi Yöntemiyle Ağırlık Matrislerinin Oluşturulması

Çalışmada kullanılan hassasiyet ve kırılabilirlik verileri ağırlıklandırılmıştır. Ağırlıklandırma entropi yöntemi ile yapılmıştır. Entropi yöntemi başta fizik, mühendislik ve matematik bilimlerinde yayın olarak kullanılmaktadır. Shannon (1948) çalışmasında entropi yöntemini enformasyon (bilgi) teorisine uyarlamıştır (Ömürbek, Eren ve Dağ, 2017: 35). Entropi yöntemi, var olan faydalı bilginin miktarını ölçmede ve önem düzeylerinin ortaya çıkarılmasında kullanılmaktadır. Özellikle çok kriterli karar verme problemlerinde kriterlerin uygun ağırlıklarının belirlenmesinde kullanılmaktadır (Karaatlı, 2016: 66).

Adım 1: Birbirinden farklı ölçü birimlerindeki, farklılıkları ortadan kaldırmak için normalleştirme işlemi uygulanır ve Y_{ij} hesaplanır.

$$Y_{ij} = \frac{X_{ij}}{\sum_{i=1}^m X_{ij}}$$

Hesaplama, Y_{ij} i. yıldaki j. indeksinin değer ölçüğüdür. m ise yılları temsil etmektedir.

Adım 2: j. indeksin entropisi (e_j) hesaplanır.

$$e_j = -\frac{1}{\ln m} \sum_{i=1}^m (Y_{ij} \cdot \ln(Y_{ij}))$$

Adım 3: j. indeksin önem derecesi olarak, ağırlığı (W_j) hesaplanır. n değeri, indekslerin sayısını temsil etmektedir.

$$W_j = \frac{1-e_j}{\sum_{j=1}^n (1-e_j)}$$

3.3. Bulgular

Çalışmada, ekonomik bağımlılık endeksi (ED) değerinin pozitif ve negatif olmasına göre iki gruba ayrılmıştır. Bu iki grubun altında da sekiz adet alt grup bulunmaktadır. Bu gruplar ile ekonomik bağımlılığın dereceleri analiz edilmeye çalışılmıştır. Tablo 1'de görece ekonomik bağımlılık endeksinin dereceleri (ED)

görülmektedir. Tabloda yer almamakla birlikte ED değerinin sıfıra eşit olması, iki ülke arasında ekonomik bağımlılığın olmadığını temsil etmektedir.

Tablo 1: *Göreceli Ekonomik Bağımlılığın Dereceleri*

	Ekonomik Bağımlılığın (ED) Büyüklüğü	Ekonomik Bağımlılığın (ED) Derecesi
ED < 0	ED < -0.5	Aşırı bağımlılık
	-0.5 < ED < -0.1	Yüksek bağımlılık
	-0.1 < ED < -0.05	Orta bağımlılık
	-0.05 < ED < 0	Düşük bağımlılık
ED > 0	0 < ED < 0.05	Düşük bağımlılık
	0.05 < ED < 0.1	Orta bağımlılık
	0.1 < ED < 0.5	Yüksek bağımlılık
	ED > 0.5	Aşırı bağımlılık

Kaynak: Yazar tarafından hazırlanmıştır.

EK-1’de 25 ülke için hesaplanmış olan Ticaret bağımlılığı (TD), Yatırım Bağımlılığı (ID) ve Ekonomik Bağımlılık (ED) endeks değerleri yer almaktadır. Endeks değerleri 2001-2019 dönemleri için hesaplanmıştır. Çalışma için tablo haline getirilirken, analizi kolaylaştırmak için 2001-2005-2009-2013-2016-2019 yılları seçilmiştir. Bu yılların seçiminde önemli ekonomik olaylar baz alınmaya çalışılmıştır. Örneğin; 2001 ve 2019 yıllarına ek olarak; Küresel krizin Türkiye’yi derinden etkilediği 2009 yılı, kişi başına düşen milli gelirin en yüksek seviyeye çıktığı 2013 yılı ve 15 Temmuz darbe girişiminin etkisinin görülmesi açısından 2016 yılları seçilmiştir. Tabloda pozitif olan değerler, Türkiye’nin diğer ülkeye bağımlılığını temsil etmektedir. Eğer tablo değeri negatif ise, o ülkenin Türkiye’ye bağımlı olduğu sonucu çıkartılır.

Analiz sonucunda tüm dönemler ve ülkeler itibariyle; ticaret, yatırım ve ekonomik bağımlılık endekslerinin hepsinde düşük bağımlılık olduğu tespit edilmiştir. Buradan Türkiye’nin ticaret, yatırım ve ekonomik bağımlılık anlamında analize konu olan ülkelerle yüksek bir ülke yoğunlaşmasına gitmediği söylenebilir.

Tablo 2’de 25 ülke için hesaplanmış olan görece ekonomik bağımlılık endeksi görülmektedir. Analizi kolaylaştırmak ve değişimleri daha iyi görebilmek

adına 2001, 2005, 2009, 2013, 2016 ve 2019 yıllarına tabloda yer verilmiştir. Tabloda pozitif olan değerler, Türkiye'nin diğer ülkeye ekonomik bağımlılığını temsil etmektedir. Bu aynı zamanda taraf ülkenin Türkiye üzerinde jeoekonomik gücü olduğu şeklinde yorumlanabilir. Eğer tablo değeri negatif ise, o ülkenin Türkiye'ye ekonomik olarak bağımlı olduğu sonucu çıkartılır. Bu aynı zamanda Türkiye'nin taraf ülke üzerinde jeoekonomik gücü olduğu şeklinde yorumlanabilir.

Türkiye'nin ekonomik bağımlılığı olan ülkelere baktığımızda, Çin'e olan bağımlılığın 2001 yılında 0,0008 iken 2019 yılında 0,004'e yükseldiği görülmüştür. Fransa'ya olan ekonomik bağımlılığın 2001 yılında 0,01 iken 2019 yılında 0,003'e düştüğü görülmektedir. Tabloda görülen en çarpıcı artış ise Rusya'ya aittir. 2001 yılında 0,001 seviyesinde olan endeks değeri 2019'de 0,008'e yükselmiştir. İngiltere ve ABD'ye olan Türkiye'nin ekonomik bağımlılığında ise azalma görülmüştür. İngiltere için, 2001 yılında endeks değeri 0,009 iken 2019 yılında 0,003'e düşmüştür. ABD için ise, 2001 yılında 0,011 olan endeks değeri 2019 yılında 0,005'e gerilemiştir. Türkiye'nin halen ABD ve İngiltere'ye ekonomik bağımlılığı olmasına rağmen bu bağımlılığın azaldığı söylenebilir. Almanya ise, Türkiye'nin ekonomik bağımlılığının en yüksek olduğu ülkedir. 2001 yılında 0,013 olan endeks değeri, 2019 yılında 0,010 seviyesindedir.

Türkiye'ye ekonomik bağımlılığı olan ülkelere bakıldığında ise; Irak'ın Türkiye'ye ekonomik bağımlılık endeks değerinin 2001 yılında 0,004 olduğu, 2019 yılında ise 0,01'e yükseldiği görülmüştür. Bulgaristan'ın 2001 yılında 0,004 olan endeks değeri, 2019 yılında 0,008'e yükselmiştir. Mısır'ın ekonomik bağımlılık endeksinin 2001 yılında 0,001 olduğu 2019 yılında ise 0,003'e yükseldiği görülmüştür. İran için hesaplanan endeks değeri 2001 yılında 0,0006 iken 2019 yılında 0,002'ye yükselmiştir. Ukrayna'nın ekonomik bağımlılık endeksinin de 2001 yılında 0,001'den 2019 yılında 0,003'e yükseldiği görülmüştür.

Tablo 2: Göreceli Ekonomik Bağımlılık Endeksi Sonuçları

Ülkeler	2001	2005	2009	2013	2019
Almanya	0,013909	0,013467	0,012098	0,013250	0,010151
Çin	0,000838	0,002392	0,003870	0,004951	0,004482
Irak	-0,004292	-0,003752	-0,004273	-0,005807	-0,010254
Fransa	0,010608	0,008926	0,008295	0,004918	0,003767
İsrail	-0,000309	-0,001200	-0,000986	-0,001810	-0,001964
İtalya	0,005602	0,007022	0,004418	0,003890	0,003440
G. Kore	0,000788	0,001201	0,000936	0,001082	0,001070
Hollanda	0,001310	0,001081	0,000846	0,000588	0,000708
Rusya	0,001919	0,005857	0,004586	0,005872	0,008587
İspanya	0,001445	0,002076	0,002751	0,004599	0,003732
İngiltere	0,009877	0,008026	0,006495	0,005469	0,003732
ABD	0,011778	0,007759	0,007499	0,005915	0,005390
Japonya	0,001793	0,002195	0,001341	0,001190	0,001396
Belçika	0,001773	0,003289	0,003545	0,001178	0,001137
Brezilya	0,000109	0,000055	0,000121	0,000130	0,000121
Bulgaristan	-0,004255	-0,006836	-0,005707	-0,008450	-0,008349
Mısır	-0,001282	-0,001481	-0,002617	-0,003204	-0,003064
İran	-0,000635	-0,001461	-0,001275	-0,001712	-0,002621
Fas	-0,000414	-0,001093	-0,001261	-0,002037	-0,002566
Polonya	0,000022	-0,000132	-0,000027	-0,000250	-0,000037
Romanya	-0,002031	-0,003749	-0,002950	-0,003379	-0,002541
S. Arabistan	0,000613	0,000468	0,000917	0,000606	0,000165
İsviçre	0,002603	0,001735	0,001501	0,002224	0,002423
Ukrayna	-0,001572	-0,003001	-0,003231	-0,004024	-0,003317
BAE	-0,000021	0,002503	0,002546	0,001875	0,000607

Kaynak: Yazar tarafından hazırlanmıştır.

Tablo 3'te Türkiye'nin ekonomik bağımlılığının olduğu, kısacası hesaplanan görece ekonomik bağımlılık endeksinin (ED) pozitif olduğu ülkelerin listesi görülmektedir. Aynı zamanda bu ülkelerin Türkiye üzerinde jeoekonomik gücünün bulunduğu söylenebilir. Tablo da genel olarak değişim olmamakla birlikte 2001 yılında Türkiye'nin ekonomik bağımlılığının olduğu hesaplanmış olan Polonya'nın 2005 yılından itibaren Türkiye'ye ekonomik olarak bağımlı hale geldiği görülmüştür. BAE (Birleşik Arap Emirlikleri)'nin ise, 2001 yılında Türkiye'ye ekonomik

olarak bağımlılığının bulunduğu hesaplanmışken, 2005'ten itibaren durum tersine dönmüş ve Türkiye ekonomik olarak BAE'ye bağımlı olduğu hale gelmiştir.

Tablo 3: *Türkiye'nin Ekonomik Bağımlılığının Olduğu Ülkeler*

2001	2005	2009	2013	2019
Almanya	Almanya	Almanya	Almanya	Almanya
Çin	Çin	Çin	Çin	Çin
Fransa	Fransa	Fransa	Fransa	Fransa
İtalya	İtalya	İtalya	İtalya	İtalya
G. Kore	G. Kore	G. Kore	G. Kore	G. Kore
Hollanda	Hollanda	Hollanda	Hollanda	Hollanda
Rusya	Rusya	Rusya	Rusya	Rusya
İspanya	İspanya	İspanya	İspanya	İspanya
İngiltere	İngiltere	İngiltere	İngiltere	İngiltere
ABD	ABD	ABD	ABD	ABD
Japonya	Japonya	Japonya	Japonya	Japonya
Belçika	Belçika	Belçika	Belçika	Belçika
Brezilya	Brezilya	Brezilya	Brezilya	Brezilya
Polonya	S. Arabistan	S. Arabistan	S. Arabistan	S. Arabistan
S. Arabistan	İsviçre	İsviçre	İsviçre	İsviçre
İsviçre	BAE	BAE	BAE	BAE

Kaynak: Yazar tarafından hazırlanmıştır.

Tablo 4'te Türkiye'ye ekonomik bağımlılığı olan, kısacası hesaplanan görece ekonomik bağımlılık endeksinin (ED) negatif olduğu ülkelerin listesi görülmektedir. Aynı zamanda Türkiye'nin bu ülkeler üzerinde jeoekonomik gücünün bulunduğu söylenebilir. Tabloda genel olarak değişim olmamakla birlikte Tablo 3'te de anlatıldığı üzere, BAE'nin Türkiye'ye ekonomik bağımlılığı 2005 yılından itibaren ortadan kalkarken, Türkiye'nin ekonomik olarak Polonya'ya 2001 yılında bağımlılığı varken 2005 yılından itibaren Polonya Türkiye'ye ekonomik olarak bağımlı hale gelmiştir.

Tablo 4: *Türkiye'ye Ekonomik Bağımlılığı Olan Ülkeler*

2001	2005	2009	2013	2019
Irak	Irak	Irak	Irak	Irak
İsrail	İsrail	İsrail	İsrail	İsrail
Bulgaristan	Bulgaristan	Bulgaristan	Bulgaristan	Bulgaristan
Mısır	Mısır	Mısır	Mısır	Mısır

İran	İran	İran	İran	İran
Fas	Fas	Fas	Fas	Fas
Romanya	Romanya	Romanya	Romanya	Romanya
Ukrayna	Ukrayna	Ukrayna	Ukrayna	Ukrayna
BAE	Polonya	Polonya	Polonya	Polonya

Kaynak: Yazar tarafından hazırlanmıştır.

Sonuç

Jeoekonomi özellikle soğuk savaş sonrasında önem kazanmış olan bir kavramdır. Dünya siyasi dengelerinin şekillenmesinde ekonomik gücün etkisi gün geçtikçe artmaktadır. Günümüzde birçok ülke siyasi anlaşmazlıklardan dolayı yatırım olarak askeri güçten çok ekonomik gücünü kullanmaktadır. Türkiye için de jeoekonomi kavramı önemlidir. Özellikle son yıllarda bölgesinde söz sahibi olmak isteyen Türkiye, jeoekonomik gücünü artırmak durumundadır. Buna ek olarak; Türkiye'nin dış ticaret ve yatırım ortaklarını çeşitlendirmesi ve arasındaki ekonomik bağları kuvvetlendirmesi, Türkiye'nin elini jeoekonomik güç mücadelelerinde kuvvetlendirecektir.

Çalışmada, Türkiye ekonomisinin Çin ve Rusya'ya olan bağımlılığının arttığı; ABD, İngiltere, Fransa'ya olan bağımlılığının ise azaldığı görülmüştür. Buradan Türkiye'nin siyasi olarak olmasa bile ekonomik olarak uzun yıllardır içinde yer aldığı batı bloğu ülkelerden uzaklaştığı; Çin ve Rusya gibi ülkelere daha bağımlı hale geldiği görülmüştür. Kısacası, Batılı ülkelerin Türkiye üzerindeki jeoekonomik güçleri azalırken; Çin ve Rusya gibi gelecekte güç odağı olma potansiyeli olan ülkelerin Türkiye üzerindeki jeoekonomik güçleri artmıştır. Bunun nedeni olarak, enerjide Rusya'ya bağımlılığın artmasına ek olarak, Türkiye'nin siyasi tercihlerinin ve dünya ekonomik, siyasi dengelerinde yaşanan dönüşümün de etkili olduğu düşünülmektedir.

Çalışmada daha önce Türkiye'nin jeoekonomisi konusunda yapılmış olan çalışmalara paralel sonuçlar bulunmuştur. Bazı ülkelerin Türkiye üzerinde jeoekonomik gücünün artması veya azalmasının, o ülkenin kendi jeoekonomik gücünün

artmasından veya azalmasından mı kaynaklandığı çalışmanın kapsamını aşacağı düşüncesiyle incelenmemiştir. Bunun daha sonraki çalışmalarda incelenmesi önem arz etmektedir.

Türkiye'nin Irak, Bulgaristan, Mısır, İran ve Ukrayna gibi kendi bölgesinde olan ülkelere karşı jeoekonomik gücünün arttığı görülmüştür. Buradan Türkiye'nin bölgesinde önemli bir ekonomik güç olduğu sonucu çıkartılabilir. İlerleyen yıllarda, Türkiye ekonomik güce sahip olduğu bu ülkelere karşı siyasi bir güç elde ederek bölgesel gücünü artırabilir. Türkiye'de jeoekonomi konusunda daha çok akademik araştırma yapılması gerekmektedir. Ayrıca Türkiye'nin jeoekonomik eylem planının hızla belirlenmesi ve bunun uygulamaya geçmesi önem arz etmektedir.

Kaynakça

- Barton, J. R. (1999). Flags of convenience: geoeconomics and regulatory minimisation. *Tijdschrift Voor Economische en Sociale Geografie*, 90, 142-155.
- Baru, S. (2011). Geo-economics and strategy. *Survival*, 54 (3), 47-58.
- Beeson, M. (2018). Geoeconomics with Chinese characteristics: The BRI and China's evolving grand strategy. *Economic And Political Studies*, 6 (3), 240-256.
- Budak, T. (2013). Orta Asya'da küresel jeoekonomik rekabet ve Türkiye. *Bilge Strateji*, 5 (9), 125-142.
- Cowen D., & Smith N. (2009). After geopolitics? from the geopolitical social to geoeconomics. *Antipode*, 41 (1), 22-48.
- Csurgai, G. (2018). The increasing importance of geoeconomics in power rivalries in the twenty-first century. *Geopolitics*, 23 (1), 38-46.
- Dal, A. (2020). Jeoekonominin yükselişi: Enerji kaynakları bağlamında Arktika ve Doğu Akdeniz bölgelerinin analizi. *Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 65, 66-84.
- Erkişi, K. (2017). İktisadi gücün stratejik kullanımı: Jeoekonomi. *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 10 (52), 1025-1035.
- İnan, Ş. (2008). *Jeoekonomi ve Türkiye'nin jeoekonomisi*. Yayınlanmamış doktora tezi, Malatya: İnönü Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

- İnan, Ş. (2011). Dünyada ve Türkiye'de jeoekonomi çalışmaları ve jeoekonomi öğretimi. *Bilgi Strateji*, 3 (4), 83-122.
- İnan, Ş., & Biber, S. G. (2020). Ulusal ekonomik gücün ölçülmesi: jeoekonomik güç endeksi. *Avrasya Etüdüleri*, 57 (1), 55-88.
- Jaeger, B. C., & Brites, P. V. (2020). Geoeconomics in the light of international political economy: A theoretical discussion. *Brazilian Journal of Political Economy*, 40 (1), 22-36.
- Karaatlı, M. (2016). Entropi-gri ilişkisel analiz yöntemleri ile bütünlük bir yaklaşım: turizm sektöründe uygulama. *Süleyman Demirel Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 21 (1), 63-77.
- Keohane, R. O., & Jr., J. S. (2011). *Power and independence*. London: Longman.
- Kundnani, H. (2011). Germany as a geo-economic power. *The Washington Quarterly*, 34 (3), 31-45.
- Liang, Y., Chen, M., Lu, D., Ding, Z., & Zheng, Z. (2019). The spatial evolution of geoeconomic pattern among China and neighboring countries since the reform and opening-up. *Sustainability*, 11 (7), 1-17.
- Luttwak, E. N. (1990). From geopolitics to geo-economics: Logic of conflict, grammar of commerce. *The National Interest*, 20 (1), 17-24.
- Mignolo, W. (2002). The geopolitics of knowledge and the colonial difference. *The South Atlantic Quarterly*, 101 (1), 57-96.
- Moisio, S. (2019). Re-thinking geoeconomics: towards a political geography of economic geographies. *Geography Compass*, 13 (10), 1-13.
- Ömürbek, N., Eren, H., & Dağ, O. (2017). Entropi-aras ve entropii-moosra yöntemleri ile yaşam kalitesi açısından AB ülkelerinin değerlendirilmesi. *Ömer Halisdemir Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 10 (2), 29-48.
- Sparke, M. (2000). Excavating the future in cascadia: geoeconomics and the imagined geographies of a cross-border region. *BC Studies*, 127, 5-44.
- Stergiou, D. (2015). Geo-economics through state scale entities (SSES). *SSRN Electronic Journal*, http://economics.soc.uoc.gr/macro/docs/Year/2015/papers/paper_1_64.pdf, 04 Nisan 2021.
- Wigell, M., & Vihma, A. (2016). Geopolitics versus geoeconomics: the case of Russia's geostrategy and its effects on the EU. *International Affairs*, 92 (3), 605-627.

EK-1: Ticaret, Yatırım ve Ekonomik Bağımlılık Endeksleri Tablosu

Ülkeler	2001			2005			2009			2013			2016			2019		
	TD	ID	ED	TD	ID	ED	TD	ID	ED	TD	ID	ED	TD	ID	ED	TD	ID	ED
Almanya	0,008639	0,0527	0,013909	0,007557	0,00591	0,013467	0,00627	0,003828	0,012098	0,005982	0,007468	0,01325	0,006187	0,005662	0,011849	0,005599	0,004552	0,010151
Çin	0,000838	-0,00001	0,000838	0,002392	0	0,002392	0,003874	-0,000004	0,00387	0,004926	0,000025	0,004951	0,005315	0,000195	0,00551	0,00401	0,000472	0,004482
Irak	-0,004292	0	-0,004292	-0,003755	0,000003	-0,003752	-0,004235	-0,000018	-0,004273	-0,003573	-0,000234	-0,005807	-0,005639	-0,005501	-0,01114	-0,004407	-0,005846	-0,010254
Fransa	0,003212	0,007396	0,010608	0,00238	0,006046	0,008926	0,003087	0,005208	0,003295	0,001883	0,003035	0,004918	0,001882	0,002343	0,004225	0,001816	0,001951	0,003767
İsrail	-0,000403	0,000094	-0,000309	-0,00121	0,000009	-0,0012	-0,001339	0,000353	-0,000986	-0,002082	0,000272	-0,00181	-0,001823	0,000321	-0,001503	-0,002211	0,000246	-0,001964
İtalya	0,004284	0,001318	0,003602	0,003658	0,003364	0,007022	0,002866	0,001552	0,004418	0,002192	0,001698	0,00389	0,002168	0,001767	0,003934	0,002132	0,001308	0,00344
G.Kore	0,000503	0,000285	0,000788	0,000762	0,000439	0,001201	0,000576	0,000336	0,000936	0,000632	0,00045	0,001082	0,000747	0,000329	0,001076	0,000712	0,000358	0,00107
Hollanda	0,00131	0	0,00131	0,001081	0	0,001081	0,000846	0	0,000846	0,000588	0	0,000588	0,00065	0	0,00065	0,000708	0	0,000708
Rusya	0,002026	-0,000108	0,001919	0,002791	0,003066	0,003857	0,00354	0,001045	0,004586	0,003114	0,002758	0,005872	0,000874	0,003495	0,004368	0,001886	0,006701	0,008397
İspanya	0,001262	0,000182	0,001445	0,001445	0,000631	0,002076	0,00106	0,001691	0,002751	0,000743	0,003857	0,004599	0,000874	0,003495	0,004368	0,000996	0,002736	0,003732
İngiltere	0,003113	0,006764	0,009877	0,003094	0,004932	0,008026	0,002072	0,004422	0,006495	0,001914	0,003555	0,005469	0,00237	0,003057	0,005427	0,000996	0,002736	0,003732
ABD	0,005389	0,006389	0,011778	0,003615	0,004144	0,007759	0,003332	0,004167	0,007499	0,003227	0,002688	0,005915	0,003394	0,001918	0,005312	0,003532	0,001858	0,005319
Japonya	0,001135	0,006658	0,001798	0,001059	0,001137	0,002195	0,000746	0,000595	0,001341	0,000577	0,000613	0,001178	0,000082	0,000888	0,00157	0,000647	0,000749	0,001396
Belçika	0,000001	0,001772	0,001775	0,000959	0,002699	0,003289	0,000463	0,003083	0,003545	0,000142	0,001036	0,001178	0,000197	0,001183	0,001138	0,000177	0,00096	0,001137
Brezilya	0,00011	-0,000001	0,000109	0,000356	-0,000001	0,000655	0,000128	-0,000007	0,000121	0,000138	-0,000008	0,00013	0,00004	-0,000002	0,00038	0,000124	-0,000002	0,000121
Bulgaristan	-0,003645	-0,000609	-0,004255	-0,006601	-0,00235	-0,006836	-0,005504	-0,000203	-0,005707	-0,003263	-0,000187	-0,00845	-0,007997	-0,000575	-0,008572	-0,007781	-0,000568	-0,008349
Mısır	-0,001318	0,000036	-0,001282	-0,001467	-0,00014	-0,001481	-0,002518	-0,000099	-0,002617	-0,003031	-0,000173	-0,003204	-0,002858	0,000004	-0,002854	-0,002963	-0,00101	-0,003064
İran	-0,000729	0,000094	-0,000635	-0,001487	0,000026	-0,001461	-0,001318	0,000043	-0,001275	-0,00127	0,000015	-0,001712	-0,003571	-0,000007	-0,003577	-0,002554	-0,000066	-0,002621
Fas	-0,00042	0,000066	-0,000414	-0,001091	-0,000002	-0,001093	-0,001246	-0,000014	-0,001261	-0,002045	0,000008	-0,002037	-0,002721	-0,00014	-0,002861	-0,002603	-0,00038	-0,002566
Polonya	0,000026	-0,000005	0,000022	-0,000126	-0,000006	-0,000132	-0,000024	-0,000003	-0,000027	-0,000247	-0,000003	-0,00025	-0,000131	-0,000002	-0,000134	-0,000034	-0,000003	-0,000037
Romanya	-0,001453	-0,000578	-0,002031	-0,003348	-0,000401	-0,003749	-0,002676	-0,000274	-0,00295	-0,003192	-0,000187	-0,003379	-0,002265	-0,000152	-0,002417	-0,00236	-0,000181	-0,002541
S.Arabistan	0,000208	0,000404	0,000613	0,000038	0,000429	0,000468	0,00008	0,000909	0,000917	0,000022	0,000384	0,000606	-0,000199	0,000417	0,000218	-0,000105	0,000269	0,000165
İsviçre	0,000633	0,00197	0,002608	0,000252	0,001483	0,001735	0,000232	0,001268	0,001501	0,000234	0,00199	0,002224	0,000152	0,001994	0,002146	0,000047	0,000276	0,002423
Ukrayna	-0,001492	-0,00008	-0,001572	-0,002919	-0,00082	-0,003001	-0,0032	-0,000031	-0,003231	-0,003926	-0,000098	-0,004024	-0,003686	-0,000133	-0,003819	-0,003157	-0,00016	-0,00317
BAE	-0,000021	0	-0,000021	-0,000215	0,002718	0,002503	-0,00018	0,002727	0,002546	-0,000567	0,002442	0,001875	-0,000284	0,001298	0,001014	-0,00035	0,000958	0,000607

ISSN
2547-989X

Sinop Üniversitesi
Sosyal Bilimler Dergisi

Araştırma Makalesi

Sinop Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, 5 (1), 155-190

Geliş Tarihi: 08.05.2021 Kabul Tarihi: 21.06.2021

Yayın: Ocak-Haziran 2021 Yayın Tarihi: 30.06.2021

<https://doi.org/10.30561/sinopusd.907859>

<https://dergipark.org.tr/sinopusd>

TARİHSEL KIRILMALARIN KONUTLAŞMAYA ETKİSİ: TİFLİS ÖRNEĞİ

Yusuf Mert ÜSTÜN*

Öz

Konut sektörü, ekonomik, politik ve demografik faktörlerden güçlü bir şekilde etkilenen piyasa tarafından şekillendirilmektedir. Bu faktörler birbiriyle ilişkilidir ve her biri konut sektörüne biçim vermektedir. Bahsi geçen bu üç etmenin arasındaki bağın geçmişte yaşadığı değişim, günümüz şehirlerini derinden etkilemektedir. Gürcistan'ın başkenti ve en büyük şehri olan Tiflis, ülkenin; ekonomik, sosyal ve kültürel açıdan kalbidir. Ülke nüfusunun önemli bir kısmının evi ve gayri safi yurtiçi hasılasının yarısının üretildiği merkez olarak, ülke konut piyasasının da merkezidir. Ayrıca birbirinden farklılaşan; siyasi, ekonomik ve demografik şartlara sahip pek çok tarihi katmandan oluşan şehir; konut piyasası üzerinde etkili olan siyaset, ekonomi ve demografi arasındaki etkileşimin zaman içerisinde incelenmesi için oldukça uygundur. Bu amaçla araştırmada şehir dönemlere ayrılarak incelenmiştir. Araştırmada çarlık öncesi, çarlık, Sovyet ve Sovyet sonrası iki dönemin bir birinden karakter bakımından epey farklılık gösterdiği tespit edilmiştir. Bu dönemlerde kentin özellikle konutlaşma başta olmak üzere pek çok farklı kalemde çeşitli planlama stratejileri geliştirdiği saptanmıştır. Böylece her bir döneme ait özelliklerin kent üzerinde önemli bir iz bıraktığı ve güncel duruma ortam hazırladığı söylenebilir. Nitekim 2000'li yıllarda değişen siyasi durumla ortaya çıkan son ve güncel dönemde gayrimenkul piyasasında yaşanan hızlı büyümede, geçmiş dönemlerin demografik, siyasi ve ekonomik özelliklerinin etkisinin bulunduğu gözlemlenmiştir.

Anahtar Kelimeler: Demografi, Tiflis, Konutlaşma, Konut Piyasası, Kentleşme.

* Yüksek Lisans Öğr., İstanbul Teknik Üniv., Sosyal Bil. Ens., yusufmertustun@gmail.com, <https://orcid.org/0000-0003-1479-9338>.

The Effect of Historical Sudden Changes on Housing: The Tbilisi Case

Abstract

The housing sector is shaped by the market that is strongly influenced by economic, political and demographic factors. These factors are interrelated and each of them shapes the housing sector. The change experienced in the past in the connection between these three factors deeply affects today's cities. Tbilisi is the economic, social and cultural heart of Georgia and it is the capital and largest city of the country. It is also the center of the country's housing market, as the home of a significant portion of the country's population and the center where half of its gross domestic product is produced. Additionally, as a city consisting of many historical layers with different political, economic and demographic conditions, it is very suitable for examining the interaction between politics, economy and demography over time that has an impact on the housing market. For this purpose, the city has been divided into periods in the study. In the research, it was found that the pre-tsarist, tsarist, Soviet and post-Soviet two periods differ considerably from each other in terms of character. During these periods, it was determined that the city developed various planning strategies in many different items, especially housing. Thus, it can be said that the characteristics of each period left an important mark on the city and set an environment for the current situation. As a matter of fact, it has been observed that the rapid growth in the real estate market in the last and current period, which emerged with the changing political situation in the 2000s, has been influenced by the demographic, political and economic characteristics of the past periods.

Keywords: Demography, Tbilisi, Housing, Housing Market, Urbanization.

Giriş

II. Dünya Savaşı sonrası yıkılmış kentlerdeki nüfus baskının sonucu olarak pek çok şehirde konut talebi yüksek boyutlara varmıştır. Ayrıca savaş sırasında ağır darbe almış ekonomi de acil eylemlere ihtiyaç duymaktaydı (Mathema, Salukvadze ve Budovitch, 2016: 41; Britannica, 2015). Soğuk savaşın palazlandığı bu dönemde, ülkeden ülkeye farklılık gösterse de, genel olarak Avrupa ülkelerinde konut

edinimini arttırmak ve ekonomik gelişimi sağlamak ülkelerin izlediği siyaseti derinden etkilemekteydi. Nüfusun acil taleplerinin karşılanmış olduğu ilerleyen yıllarda, daha önce izlenen politikalar da gevşemeler yaşanmıştır. Sonuçta 1970’li ve 1980’li yıllarda ekonomik sürdürülebilirliği tartışılmaya başlanan refah devleti modelinden iyiden iyiye uzaklaşmaya başlanmıştır (Durdu, 2009: 49). Batı bloğu ülkeleri başta olmak üzere kıta genelinde yaşanan piyasalaşma eğilimi Sovyetler Birliği’nin dağılma sürecinin ardından Doğu Bloku’na da sıçramıştır.

Ülkeden-ülkeye farklılık göstermekle beraber neo-liberal politikaların hâkim bir konuma yükselmesiyle kendini hissettiren geçiş süreci, özellikle siyaset - ekonomi - demografi üçlüsünden hem etkilenmiş hem de bu öğeleri etkilemiştir. Birbirleriyle çok güçlü bağlara sahip olan siyaset, ekonomi ve demografi; hükümetlerce izlenen politikaların şekillendiricisi olmuştur. Demografik trendler, siyaset ve ekonomi ile beraber, konuta olan talebi şekillendirdiğinden konut üretimi üzerindeki en önemli etmenlerden birisi olma durumundadır. Örneğin yaşlı nüfusa kıyasla genç nüfus, konut edinimine daha eğilimli olduğundan konut üretimi üzerinde olumlu bir etki ortaya çıkarmaktadır. Gerçekten de arz – talep ilişkileri üzerinden gelişen piyasanın talep kısmını oluşturanların demografik durumu, konut arzını ve konut politikalarını derinden etkilemektedir (Lindh ve Malmberg, 2008: 1-3). Bu açıdan değerlendirildiğinde demografik vaziyeti tartışmak yerinde olacaktır.

Neo-liberalleşme döneminde tabi olarak demografik eğilimler bölgeden bölgeye farklılıklar göstermektedir. Kısaca özetlemek gerekirse özellikle Afrika ve Asya’nın eski sömürge devletlerinde karşılaştığımız yüksek doğum oranlarından farklı olarak demografik geçişin ileri aşamalarına ulaşmış Avrupa başta olmak üzere, gelişmiş bir ekonomiye sahip ülkelerde gözlemlenen düşük doğum oranları, geçtiğimiz son birkaç on yılın demografik eğilimlerini kabaca yansıtmaktadır. Avrupa özelinde ele alacak olursak, düşük veya negatif yönlü seyreden doğal nüfus artış hızı kıta geneline yayılmış bir fenomen olmasına rağmen göçlerin belirlediği gerçek nüfus artışı açısından büyük dengesizlikler göze çarpar. Ekonomik açıdan kıtadaki muadillerine kıyasla daha geri kalmış ekonomilere sahip ülkelerde hem doğum politikalarına yeterince destek verememekten hem de göç çekememekten

dolayı hızlı bir nüfus azalışı gözlemlenmektedir. Özellikle 1991’de ani bir kırılmayla “Rus çaprazı” yaşayan eski Varşova Paktı ülkelerinde doğal nüfus artış oranı çoğunlukla negatif yönde seyretmektedir. Bahsi geçen bu ülkeler ayrıca dışarıya göç verdiklerinden diğer ülkelere kıyasla hem hızla yaşlanmakta hem de nüfus açısından küçülmektedirler (Şahin, 2015: 77-117). Bu durum sosyal hizmetler için ayrılması gereken para miktarının giderek artması anlamına gelirken konut sektörünü pek çok durumda olumsuz yönde etkilemektedir. Demografik baskının azaldığı, ekonominin zayıf olduğu bu ülkelerin aksine gelen göçmenlere konut ihtiyacının olduğu gelişmiş ekonomilerde konut sektörü dinamizmini korumaktadır.

Ekonomik, politik ve demografik etmenlerden kuvvetli bir şekilde etkilenen konut sektörü; piyasa tarafından şekillenir. Bu açıdan değerlendirildiğinde Tiflis; demografik, siyasi ve politik açıdan bir birinden büyük farklar barındıran çeşitli tarihi dönemlerden geçmiş, kırılımlar yaşamış bir kent olarak farklı koşullarda şehrin ve piyasanın nasıl reaksiyon verdiğini gözlemlemek için ideal bir örnektir. Nitekim yaşanan değişimler; şehirdeki konutlaşmayı temelden etkileyecek kadar derin olmakla beraber, birbirinden keskin bir şekilde ayrılabilir dönemler oluşturmuştur. Bu çalışmada öncelikle, piyasayı oluşturan en temel unsurlardan olan arz – talep ilişkisinin politik, ekonomik ve demografik unsurlarla olan tarihsel ilişkisini Tiflis örneği üzerinden değerlendirmek, ortaya çıkan sonuçları irdelemek amaçlanmıştır. Bu maksatla şehrin politik, demografik ve ekonomik geçmişini yansıtan akademik çalışmalar, konut piyasası hakkındaki raporlar ve çeşitli haber bültenleri değerlendirilmiş ve grafikler oluşturulmuştur. Bu konu hakkında yayınlanmış istatistikler ışığında günümüzdeki duruma ortam hazırlayan faktörler irdelenmiştir.

1. Şehrin Genel Durumu

Tiflis (Gürcüce: Tbilisi), Gürcistan’ın en büyük şehri ve başkentidir. Tiflis batısında Trialeti sıradağları ve doğusunda “Tiflis Denizi” olarak bilinen şehir rezervuarı arasında kuzey-güney istikametinde Kura (Mtkvari) nehri boyunca uzanır (Şekil 1). 1 milyonu aşan nüfusuyla ülkenin yalnızca idari merkezi değil aynı zamanda kültürel, sosyal ve ekonomik kalbidir (Silagadze, 2017: 141; Salukvadze ve

Golubchikov, 2016: 39). Ülkedeki pek çok sektörün faaliyetlerinin en yoğun gerçekleştiği şehir, 2019 yılı itibariyle ülke nüfusunun yaklaşık %30'una ev sahipliği yapmasına karşın Gürcistan gayri safi yurtiçi hasılasının yarısını üretmiştir (GEOSTAT; 2019a, 2019b).

Şekil 1: Gürcistan Konum Haritası

502 km²'lik alan kaplayan Tiflis, idari açıdan kendi kendini yöneten bir şehir¹ olup; Tiflis halkı tarafından seçilen, en üst düzey yetkili ve yerel hükümetin başı olan belediye başkanı tarafından yönetilir. Belediye başkanına ek olarak başkan yardımcıları, ilçe yöneticileri ve şehir makamlarındaki diğer yöneticiler yerel hükümeti oluştururlar. Yürütme kolundaki Tiflis belediyesi (Meria) dışında şehirdeki temsilcilik makamını yürüten bir şehir meclisi (Sakrebulo) de bulunmaktadır. Şehir meclisi 25'i çoğunluk, 25'i nispi (orantılı) seçim sistemiyle seçilmiş 50 üyeden oluşur (Tbilisi City Hall, 2018).

2. Tiflis Tarihi: Demografi, Planlama ve Siyaset

2.1. Çarlık Öncesi Dönem

Coğrafi olarak Avrupa ve Asya arasında bir geçiş alanı olan Gürcistan'ın başkenti Tiflis, tarihsel süreç içerisinde şekillenmiş pek çok katmanı içinde barındı-

ran bir şehir olarak çok sayıda çeşitlilik barındırır. Şehre zaman içerisinde hâkim olmuş farklı politikalar; şehrin demografisi, ekonomisi, mimarisi ve morfolojisi başta olmak üzere çeşitli alanlarda derin değişikliklere sebep olmuştur. Şehir tarihi en azından V. yy'e kadar uzansa da, başkent ilan edildiği VI. yy'de önem kazanmıştır. Bu tarihten itibaren sık sık saldırılara ve kuşatmalara uğrasa da şehir ticaret yolları üzerinde önemli bir nokta olarak gelişmeye devam etmiştir (Wilson, Golubock; 2015). Bu süreçte şehir Gürcüler ve Ermeniler başta olmak üzere çeşitli etnik gruplara ve çeşitli mezhep ve dinlere ev sahipliği yapmakta olan canlı bir yerdi (Avrupa Komisyonu, 2002). Ayrıca Tiflis yerel ve komşu kültürlerden etkilenmiş bir mimariye sahip balkonlu evlerden oluşmuş organik yapıları bir şehirdi (Görsel 1, Wheeler, 2015: 74; Shavishvili, 2010). 1795'te şehrin Pers saldırısı sonucunda neredeyse tamamen yıkılması ve yağmalanmasının ardından, Kartli-Kakheti Kralı II. Erekle ve Rusya Çariçesi II. Katarina tarafından 1783 yılında imzalanmış Georgiyevsk Antlaşması uyarınca şehir tekrar ele geçirildiğinde yalnızca 15.000 kişi sağ kalmıştır (Britannica, 2020; Salukvadze ve Golubchikov, 2016: 41; Mkrtchian, 2009: 300; Malcolm, 1829: 191).

Görsel 1: 1868 Yılında Eski Tiflis'in Görünümü (Aivazovsky, 1868).

2.2. Çarlık Dönemi

1801 yılında çarlık kontrolüne geçen şehrin nüvesi eski organik yapısı ve balkonlu evleriyle tekrar inşa edilirken, eski şehrin hemen yanındaki alan bulvarlarla birbirine bağlanan meydanların, bahçelerin, operaların ve tiyatroların bulunduğu, planlı caddelerinde tramvayların dolaştığı bir yerleşim yeri haline gelmiştir (Görsel 2). Şehrin yeni kısmı eskisinden farklı olarak neo-rönesans, neo-barok ve art-nouveau gibi mimarı akımlardan etkilenmiş ve daha çok batılı bir şehir görünümüne sahip olmuştur (Van-Assche, Salukvadze, Duineveld ve Verschraegen, 2009: 259-260). Bu durum şehirde ikili bir yapı oluşturmuştur (Görsel 3). Çarlığın diğer parçalarından ve bir nebze de kırsaldan gelen göçler neticesinde 1897’de şehir nüfusu 160 bin kişiye ulaşmıştır (Şekil 3). Bu dönemde özellikle Doğu Avrupa kökenli pek çok milletin Tiflis’te yaşamaya başlamasıyla kentnin etnik yapısı çeşitlenmiş, Ruslar, Gürcüler ve Ermenilerin çoğunluğu oluşturduğu bir kent ortaya çıkmıştır (Salukvadze ve Golubchikov, 2016: 41-43; Demoskop, 2013a). 19. Yüzyıl’ın sonlarını kapsayan bu dönemde şehri Hazar ve Karadeniz’e bağlayan demiryolunun bitmesi, kırsal yaşamda göçleri oldukça kısıtlayan serflik sisteminin kaldırılması, artan üretim ve gelişen ticari faaliyetler sonucu, şehir hızlıca göç almaya başlamıştır. 19. Yüzyılın sonuna gelindiğinde şehir, Rusya İmparatorluğu’ndaki önemli merkezlerden biri; Kafkasya’nın kültürel, sosyal ve ekonomik merkezi olma konumuna ulaşmıştır (Salukvadze ve Golubchikov, 2016: 42).

Görsel 2: *Rustaveli Tiyatrosu* (Alsandro, 2006). Görsel 3: *1913 Moskovich'in Tiflis Haritası, Yeşil Alan Yeni Tiflis-Mavi Alan Eski Tiflis'i Belirtmektedir* (Maskovich, 1913).

2.3. Sovyet Dönemi

I. Dünya Savaşı sonrasında kurulan Gürcistan Demokratik Cumhuriyeti'nin başkenti olarak ilan edilen Tiflis, Sovyetler Birliği döneminde de Gürcistan SSC'nin idari merkezi olarak konumunu korumuştur. Sovyet yönetimi altında Tiflis, orta-boyutlu görece kompakt bir şehirden geniş alana yayılmış endüstriyel büyük bir şehre dönüşmüştür. Şehrin sanayileşmesi 1960'larda yavaşlayana kadar devam etmiştir, hatta II. Dünya Savaşı sırasında savaştan etkilenen Sovyet şehirlerindeki sanayi tesislerinin bir kısmının Tiflis'e nakli, şehirdeki sanayileşme eğilimini daha da artırmıştır (Salukvadze ve Golubchikov, 2016: 43-44). SSCB'de uygulanan birlik bünyesindeki cumhuriyetlerdeki başkentlerin; ekonomik, sosyal, kültürel ve eğitim de başat rol oynamasını amaçlayarak ülkelere dinamik bir yapı katma politikasının yansıması olarak Tiflis; Kutaisi, Batum veya Rustavi gibi diğer kentler üzerindeki hegemonik konumunu daha da güçlendirmiştir. Bu dönemde şehir, sanayi tesislerinde çalışmak için şehre yerleşen ve genellikle kırsal bölgelerden gelen işçiler için inşa edilen toplu konutlarla sürekli daha geniş bir alana yayılmaya devam etmiştir. SSCB'deki en ilgi çekici şehirlerden biri olarak görülen kent, bu dönemde hızlı bir nüfus artışına tanıklık etmiştir. Nitekim daha çok Gürcistan'ın kırsal bölgelerinden gelen göç, şehrin kültürel çeşitliliğini değiştirerek büyük çoğunluğu Gürcülerden müteşekkil bir şehir oluşturmuştur (Gadrani, Lominadze ve Tsitsagi, 2018). Bu dönemde şehrin her köşesinde beliren bloklar dönemin şartlarına göre ilk olarak stalinkalar ardından hruşçovkalar olarak inşa edilmiştir. Sovyet döneminde neo-klasizimden, brutalizme kadar geniş bir yelpazedeki mimari akımlar şehri etkisi altına almıştır (Görsel 4). Ancak şehrin tarihi merkezi bu yapılaşmadan pek etkilenmemiştir. 70 senelik Sovyet dönemi günümüz Tiflis'ine bugünkü şeklini veren dönem olmuştur. Sürekli büyüyen şehrin ihtiyaçlarını karşılamak için büyük projelere girişilmiştir. Bunlardan birisi şehrin birbirinden ve şehir merkezinden nispeten kopuk olan mahallelerini birleştirmek için 1966'da açılan metrodur. Böylece Tiflis; Moskova, Leningrad ve Kiev'den sonra SSCB'nin metro altyapısı-

na sahip dördüncü şehri olmuştur (Salukvadze ve Golubchikov, 2016; Van-Assche ve Salukvadze, 2013, 2012; Salukvadze, 1996).

Görsele 4: *Gürcistan Bilimler Akademisi* (Kober, 2007). Görsele 5: *Şehir Rezervuarı Etrafında Gelişmeyi Tasarlamış 1970 Tiflis Kent Planı* (Chkhenkeli, Jibladze, Japaridze ve Shavdia; 1970).

Her ne kadar bir önceki paragrafta bahsi geçen ve çoğunlukla şehir açısından olumlu sayılabilecek gelişmeler yaşanmış olsa da 70 yıllık Sovyet yönetimi boyunca Tiflis, iyi planlanmış örnek bir şehir olamamıştır. Öncelikle şehir için hazırlanmış olan şehir planları asla tam olarak uygulanamamıştır. Şehrin Kura nehri boyunca uzanan doğrusal yapısını Tiflis rezervuarı etrafına gelişim sağlayarak bozmayı hedefleyen planlar asla başarılı olamamıştır (Görsele 5, Van-Assche ve Salukvadze, 2012: 43). Ekonomik gelişme pek çok kez şehirselleştirmeye üstün tutulmuş, sanayi alanları, hazırlanan kent planlarına aykırı gelişmiştir. Bu durumda önceden hazırlanmış planların güncel duruma göre sıklıkla revize edilmesine ihtiyaç duyulmuştur. Ayrıca yeşil alanlar değerlendirildiğinde Tiflis, 15 Sovyet başkenti içinde kişi başına 12 m² yeşil alan düşmesi ile 15inci sırada yer almaktaydı (Gadrani, Lominadze ve Tsitsagi, 2018: 166). Her mikrorayonun² bölge sakinlerinin temel ihtiyaçlarını karşılayacak şekilde inşa edilmesini benimsemiş olan Sovyet şehirciliği, uygulamada her alana yayılamamıştır. Bazı mahalleler temel ihtiyaçlarını karşılayabilecekleri temel hizmet binalarının bir kısmından bile yoksun durumda kalmıştır. Bu bölgeler iyi planlanmış bir mahalleden çok, muhtelif apart-

manların oluşturduğu apartmanlar topluluğunu anımsatmaktadır. Ayrıca şehrin uzak bölgelerine inşa edilmiş toplu konutların şehir merkezine ve hatta bazı durumlarda komşu bölgelere erişimleri zorlu olabiliyordu. Şehir bazındaki planlama sorunlarına ek olarak konut bazında da problemler yaşanmıştır. Her ne kadar sağlam olarak nitelendirilseler de inşa edilen apartman blokları aileler için yeterince büyük değildir. Özellikle Sovyet yönetiminin yeni tesis edildiği erken devirde inşa edilen konutlarda ortak olan (mutfak gibi) alanlar halk tarafından benimsenmemiştir (Gadrani, Lominadze ve Tsitsagi, 2018; Van-Assche ve Salukvadze, 2013, 2012; Salukvadze, 1996).

1991 yılına kadar süregelen sosyalist dönemde uygulanan pratikler Tiflis'e bugünkü görünümünü kazandıran bir süreç olmasıyla önem kazanmasının yanında; politika, demografi ve ekonomi arasındaki muazzam bağı gözler önüne sermek için uygun bir örnektir. Bu dönemde şehri şekillendiren ve şehirden şekillenen politikalar sonucu kent ekonomik bir merkez olmuş, böylece kırsal alanlar başta olmak üzere kendisine önemli miktarda nüfus çekmiştir. Artan nüfus baskısı sonucu yükselen konut ihtiyacını karşılamak için politikalar geliştirilmiş, planlamalar yapılmıştır. Ancak 70 yıllık Sovyet döneminin son bulmasıyla şehri etkisi altına alan büyük siyasi kırılma; aynı zamanda beraberinde politik, ekonomik ve demografik değişikliklerle kendini göstermiştir.

Sovyetler Birliği'nin ve Varşova Paktı'nın dağıldığı, Doğu Avrupa başta olmak üzere dünya çapında değişimlerin yaşandığı 1991 yılı, Tiflis şehrinin tekrar "bağımsız Gürcistan'ın" başkenti olmasına tanıklık etmiştir. Bu dönem şehir ve ülke açısından oldukça çalkantılı ve yıkıcı sonuçlar ortaya çıkarmıştır. Bu açıdan SSCB'nin son yıllarına değinmek yerinde olacaktır. Zaten ekonomik olarak zorluk yaşayan ve pek çok hizmetten yetersiz yararlanmaya başlayan halk, birlik genelinde artan bir memnuniyetsizliğe sahiptir. Ekonomik ve siyasi durumun ağırlığı bazı cumhuriyetlerde etnik gerilimlerle birleştiğinde huzursuzluk, kuvvetli bir bağımsızlık talebi de doğurmuştur. Gürcistan da bu açıdan değerlendirildiğinde oldukça çalkantılı yıllar geçirmiştir. Hali hazırda gösterilere sahne olmuş ülke, Abhazy'a da

yaşanan gerilimden kaynaklı olarak artan bir huzursuzluğa sahipti. Tiflis'te artan gerilim, 4 Nisan 1989'da başlayan ve ardından kurulan araştırma komisyonlarınca barışçıl ve silahsız olarak nitelendirilen gösterilerle sonuçlanmıştır. 9 Nisan günü askerlerin gösterilerin yapıldığı meydanı çembere alıp göstericilere saldırmasından sonra yüzlerce yaralı ve onlarca ölü çevreyi kaplamıştır. Hastaneler dolmuş öfke, giderek yükselmiştir (D'encausse, 2015: 77-82). Moskova hükümeti sorumluluğu üstlenmemiş ve emrin kendileri tarafından verilmediğini iddia etmiş olsa da Gürcistan'da bağımsızlığa olan istek artmış, SSCB'nin dağılma sürecine girmesiyle beraber de ülke 9 Nisan 1991'de bağımsızlığını ilan etmiştir (Gürcistan Cumhuriyeti Yüksek Konseyi, 1991; Dobbs, 1991). Nitekim bağımsızlık sonrası yaşanan siyasi karmaşalar büyümüş Abhazya ve Güney Osetya (Tskhinvali Bölgesi) Gürcistan'dan tek taraflı olarak bağımsızlığını ilan etmiş, ekonomi durma noktasına gelmiştir (Demetriou, 2002: 871-876). 1990'lı istikrarsız yıllar şehir için de oldukça karanlık geçmiştir.

2.4. Sovyet Sonrası Dönem

Sovyet sonrası bağımsızlık dönemi Tiflis şehri açısından; 2000'li yılların başına kadar olan on yıllık periyod ile günümüze kadar olan dönem olmak üzere kabaca ikiye ayrılabilir. 1990'lı yılları kapsayan ilk dönem bir önceki paragrafta bahsedildiği gibi siyasi karmaşaların hüküm sürdüğü bir on yıl olmuştur. “Zor zamanlar” olarak anılan yıllarda istikrarlı bir kentsel politika izlemek bir yana devlet otoritesini başkentte sağlamak bile güç bir hal almıştır. Hükümetin düşmesi, milis grupların kimi alanları kontrol etmesi ve var olan devlet organlarının etkisizliği, ülkeye telafi etmesi çok zor zararlar vermiştir. 1992'de milis liderlerinin de büyük etkisiyle SSCB'nin eski dışişleri bakanı olan Eduard Şevardnadze, “Devlet Konseyi'nin Geçici Başkanı” olmuştur (Acemoğlu ve Robinson, 2020). Milislerin etkisizleştirilmesi süreci sonunda, 1995 anayasasının hazırlanmasına kadar olan sürede milislere ve pek çok yolsuzluğa da göz yumulmuştur. Nitekim bu kaotik durum şehir ekonomisinin çökmesiyle çok daha kötü bir duruma evrilmiştir. Ekonomi ve siyaset pek tabii olarak demografiyi de etkilemiştir. Bu dönemde şehrin özellikle

beyaz yakalı, eğitilmiş kesimi ve etnik azınlıklar, hükümetin kontrolü kaybettiği ve şiddet ortamının sıradanlaştığı, basit hizmetlerin bile sağlanmasının durduğu şehri terke etmeye başlamıştır. Aynı zamanda çok daha kötü bir duruma bürünmüş kırsal alanlardan insanlar, ekonominin bir nebze de olsa daha canlı olduğu Tiflis'e doğru göç etmiştir. Tiflis bu dönemde etnik açıdan çeşitliliğini büyük oranda kaybetmiş; Yunanlar, Yahudiler, Azeriler, Ermeniler, Ruslar, Ukraynalılar ve Osetler gibi unsurların şehrin etnik mozaiğindeki yerleri giderek azalmıştır (Meladze ve Loladze, 2017: 2). Şehrin nüfus artışı da bu dönemde sekteye uğramıştır. Aynı zamanda çatışmaların yaşandığı Abhazya ve Güney Osetya (Tskhinvali Bölgesi) gibi bölgeleri terk etmek zorunda kalan ülke içi yerinden edilmiş ve sayıları yüzbinlerle ifade edilen kimselerin, yaklaşık %40'ının Tiflis'e sığınması başka bir kritik noktayı oluşturmuştur (İşgal Altındaki Topraklardan Ülke İçinde Yerinden Edilmiş Kişiler, Çalışma, Sağlık ve Sosyal İşler Bakanlığı, 2014; Salukvadze, 1996: 168). Özünde Tiflis bir anda kontrolsüzce ve otorite olmadan geçilen piyasalaşmanın şokunu kaldıramamış, kargaşa durumu altında kimse uzun vadeli gelir getirecek pahalı yatırımlara girişmemiştir (CEE Bankwatch Network, 2020: 2). Yapılan yatırımlar benzin istasyonları gibi az maliyetle hızlıca geri dönüş sağlayacak şekilde yatırımlar üzerine yoğunlaşmıştır. Bu iş için genellikle şehrin yoğun ve kalabalık kısımları tercih edilmiştir. Şehirdeki planlama faaliyetlerinin durması veya tamamen etkisiz hale bürünmesi sonucu kimi bölgelerde ortak alanlar talan edilmiştir (Acemoğlu ve Robinson, 2020; CEE Bankwatch Network, 2020; Meladze ve Loladze, 2017; Gad-rani, Lominadze ve Tsitsagi, 2018; Van-Assche ve Salukvadze, 2013, 2012; Salukvadze, 1996).

Konutların içinde yaşayanlara devredilmesi ve diğer yapıların da özelleştirme çalışmalarının başladığı, planlı ekonomiden piyasa ekonomisine geçilen bu yıllar, aynı zamanda çeşitli hukuksuzluklara da sahne olmuştur. Özellikle gelir getiren işletmelerin sahipliğini elde etmek için çeşitli çıkar grupları rekabet haline girmiş hatta güç kullanımı vasıtasıyla mülk sahipliği elde etmiştir. Kaosun hâkim olduğu "zor zamanlar" konut piyasasını da oldukça olumsuz etkilemiştir (Van-

Assche ve Salukvadze, 2012). Bu dönemde konut üretimi neredeyse tamamen durmuştur. Gerçekten de 1990'lı yıllarda üretilen konutlar, şehir konut stokunun yalnızca %2'sini oluşturmaktadır (Şekil 5, Bochorishvili ve Samkurashvili, 2019). Ancak kısıtlı arza rağmen konut talebi devam etmiştir. Esasen bu talep, bir konut elde etmekten çok, daha kaliteli ve daha geniş bir yaşam alanı elde etmek üzerine yoğunlaşmıştır. Eski Sovyet apartmanları pek çok durumda bir ailenin arzulanacağı boyuttan küçüktür. Devlet aygıtının yeterince çalışmadığı bir ortamda, çok yüksek riskten dolayı konut yatırımları yapılmamıştır. Bu dönemde; düşük denetim kapasitesi ve verilen tavizler “pristrojikalara” ortam hazırlamıştır (Görsel 6). Pristrojikalarda konutlara yapılan eklemelerdir. Bir standarttan yoksun olarak yapılan eklemeler, binanın yapısına zarar verdiği gibi, şehrin estetik durumunu da olumsuz etkilemiştir. Nitekim belirli bir standart ve yöntem izlenmediği gibi kullanılan malzemeler de farklılıklar göstermektedir. Bu dönemde eklemelerin sıkça görüldüğü apartmanlar “dikine gecekondular” olarak isimlendirilmiştir (Mathema, Salukvadze ve Budovitch, 2016). Konutlarda yaşanan morfolojik değişim burada da sınırlı kalmamıştır. Sovyet döneminde apartman bakımlarının devlet tarafından yapılması, ancak yeni dönemde devletin enerji hizmeti sağlamakla bile zorluk çekmesi düşünüldüğünde; pek çok blokta asansörler ve çatılar başta olmak üzere altyapı bakımsız kalmıştır. Öte yandan ülke içi yerinden edilmiş kişilerin acil konut ihtiyacı karşılanamamış, bu insanlar “toplama merkezleri” olarak bilinen okullar ve oteller başta olmak üzere, uzun süreli barınmaya cevap veremeyecek çeşitli devlet binalarında yaşamaya yönlendirilmişlerdir (UNHCR, 2009: 25). Ekonomik açıdan oldukça kırılgan olan bu insanların konuta erişimleri oldukça sınırlı kalmıştır. Şehir nüfusunda çalkalanmaların yaşandığı bu zor zamanlarda, toplu taşıma hizmetleri kısıtlanan halkın şehir merkezindeki alanlara olan talebi büyümüş, şehirdeki işlek noktalardaki açık alanların değeri ve talanı kontrolsüzce artmıştır (Van-Assche ve Salukvadze, 2012). Üretilen kısıtlı sayıdaki konut, şehir merkezindeki açık alanlara inşa edilmek suretiyle hali hazırda yoğun nüfusa sahip olan alanların daha da yoğunlaşmasına neden olmuştur. Üretilen kısıtlı sayıdaki konutlar yine kısıtlı sayıdaki

yüksek gelirli kesim için üretilmiştir. Ayrıca nispeten düşük kaliteye sahip bu inşaatları da genellikle vur-kaç taktiği uygulayan yatırımcılar üstlenmiştir (Van-Assche ve Salukvadze, 2012). Bu durum piyasada güven ortamının oluşmasını engellemiştir. Yatırımcıların üstlendiği inşaatlar dışında bahçeli lüks konutlar veya kalitesiz az katlı binalar da inşa edilmiştir. Böylece Sovyet döneminde tam olarak uygulanamayan planların yerini bu dönemde tam bir plansızlık hali almıştır. Politik bağlantılara sahip kişiler kendi çıkarları doğrultusunda istedikleri izinleri alabilmiştir. İnşaat sektörünün içinde bulunduğu durum kesinlikle şehrin ve halkın uzun vadeli çıkarlarını veya sürdürülebilirliği değil, yatırımcıların kısa vadeli çıkarlarını önclemiştir (CEE Bankwatch Network, 2020; Gadrani, Lominadze ve Tsitsagi, 2018; Meladze ve Loladze, 2017; Van-Assche ve Salukvadze, 2013; Van-Assche ve Salukvadze, 2012; Salukvadze, 1996).

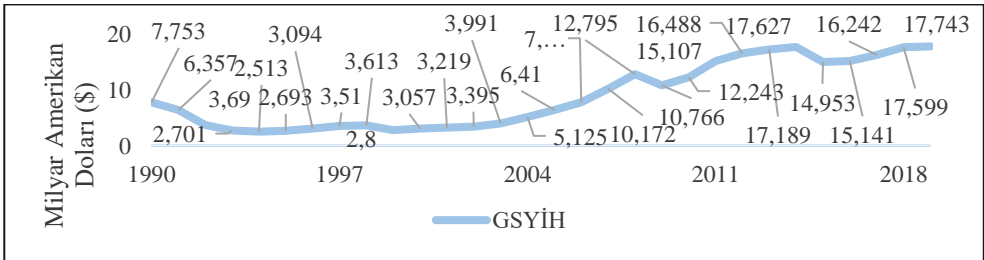

Görsel 6: *Cephesi Eklemelerle Deformasyona Uğramış Bir Yapı (Tchokhonelidze, 2020).*

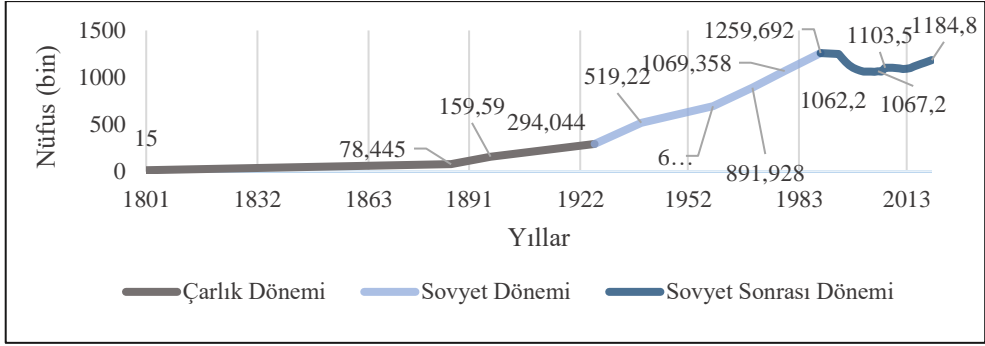
3. Günümüz Tiflis’i: Liberalleşme, Değişen Pratikler ve Piyasa

1990’ların son yılları, on yılın başlarına göre bir nebze daha sakin geçse de ülkenin içinde bulunduğu sıkıntılı süreç devam etmiştir. Gürcistan bu dönemde hiçbir ekonomik gelişme gösteremediği gibi hem nüfus bazında hem de kontrol ettiği toprak bakımından küçülmüştür. Bu şartlar altında yapılan 2003 seçimleri sonrası,

sonuçlara hile karıştığı iddiasıyla protestolar başlamış, Tiflis sokakları sonuçlara itiraz eden silahsız göstericilerle dolmuştur. Parlamento açılışı sırasında konuşma yapan Eduard Şevardnadze, güvenlik güçlerinin müdahaleyi büyük ölçüde reddetmesiyle parlamento binasına ellerinde güllerle giren göstericiler üstüne konuşmasını yarıda kesmiş ve parlamento binasını terk etmiştir (CSCE, 2004). Bu olayları, Şevardnadze'nin görevden ayrılması ve seçimlerin tekrar edilmesi izlemiş, Gül Devrimi olarak bilinen bu olaylar ülke genelinde ve Tiflis özelinde başka bir kırılma yaparak yeni bir dönemin başlangıcı olmuştur (Kandelaki, 2006). Gül Devrimi ve sonuçları oldukça tartışmalı politik bir mesele olmakla beraber yine sonuçları tartışmalı reform hareketleri sonucu ülkedeki demokratik faaliyetlerde bir nebze de olsa iyileşme eğilimi gözlenmiştir. 2000'li yıllarda yaşanan hızlı ekonomik büyüme 2008'e dek sürmüştür ancak küresel ekonomik kriz ve Rusya'yla girişilen savaş 2009'da ekonomik küçülme ile sonuçlanmıştır (Dünya Bankası, 2019a). Krizi izleyen yıllarda, 2014'e kadar süren büyüme hareketi yerini durağan bir hale bırakmıştır (Şekil 2). 2000'li yıllarda yaşanan siyasi ve ekonomik olayların etkisi doğal olarak Tiflis'in demografisini ve gayrimenkul piyasasını da derinden etkilemiştir. Bağımsızlığın ilan edilmesinden beri yaklaşık %15 azalan kent nüfusu azalma eğilimini bırakarak durağan bir yapıya kavuşmuştur. Bu dönemde sınır değişikliklerinin etkisiyle kentte bir nebze nüfus artışı görünmesine karşın, Tiflis nüfusu Sovyet dönemindeki gibi çok hızlı bir artış göstermemiştir (Şekil, 3; GEOSTAT, 2019b). Bu durumda şehre olan göçlerin eskisi kadar kuvvetli olmamasının yanı sıra doğum ve ölüm oranlarının belirlediği doğal nüfus artış hızının da düşük olması³ etkilidir (GEOSTAT, 2019b; Meladze ve Loladze, 2017; Asya Kalkınma Bankası, 2016).

Şekil 2: Gürcistan'ın SSCB'den Ayrıldıktan Sonraki Dönemde GSYİH'si. (Dünya Bankası, 2019 verileri kullanılmıştır).

Şekil 3: Tiflis Nüfusunun Yıllar İçindeki Değişimi. (Grafikte yer alan veriler farklı kaynaklardan toplanmıştır; 1886 -1956 yılı arası veriler için, (ethno-kavkaz.narod.ru, 2020); 1970 - 1979 yılları için veriler ,(webgeo.ru, 2012a, 2012b), 1989 yılı için nüfus verisi, (Demoskop, 2013b); 1994 yılından sonrası için ise Gürcistan Ulusal İstatistik Servisi (GEOSTAT, 2020) adresi kullanılmıştır).

Şehirde sağlanan otorite sayesinde denetimler eski vaziyete göre oldukça etkili bir hale bürünmüştür. Örneğin uzun süredir ihmal edilmiş ve tam bir bakımdan mahrum kalmış yapılar, belediyenin desteği ile onarılmaya başlanmıştır. Bu onarımlar, çatılar ve merdivenler gibi ortak alanların onarım maliyetlerinin %50 ila %90'lık kısmının belediye tarafından karşılanması suretiyle ev sahipleri dernekleriyle ortak olarak yapılmıştır (Salukvadze ve Golubchikov, 2016: 46). Şehir halkının %85'inin kendi sahip oldukları konutlarda ikamet ettiği düşünüldüğünde sayıları 6000'i bulan ev sahipleri dernekleri bina yönetimleri için önem taşımaktadır (Bochorishvili ve Samkurashvili, 2019: 7). Nitekim çok daireli binaların neredeyse tamamı ev sahipleri dernekleri tarafından idare edilmektedir (Salukvadze ve Golubchikov, 2016: 46).

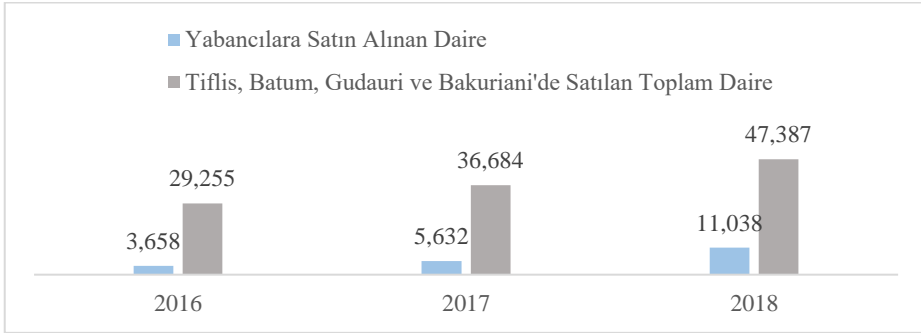
3.1. Konut Piyasasında Büyüme

Konut piyasası hem sayısı artan, hem de daha iyi konutlar talep eden şehir halkının da etkisiyle gelişmeye ve büyümeye başlamıştır. Ancak değişimdeki en büyük sebep değişen politikalar ve zor zamanlara göre istikrar kazanan siyasi ortamdır. Öyle ki Tiflis şehrinde, 2003'de 85 milyon dolarlık bir çıktıya sahip olan inşaat sektörü üç yıl içerisinde 425 milyona ulaşmıştır. Bu açıdan konut piyasasındaki yeterince etkili uygulanamayan ancak piyasanın da yeterince gelişmesini

engelleyen kısıtlamaların büyük ölçüde gevşetilmesi etkili olmuştur. Yapılan değişiklikler sonucu yolsuzluklar büyük ölçüde azaltılmıştır. Öyle ki Dünya Bankası (2019b) verilerine göre Gürcistan “*İş Yapma Kolaylığı İndeksi*” listesinde Dünya 7.’si olarak belirlenmiştir. Heritage.org’a göre ise (2020) Gürcistan; Hukukun üstünlüğü (mülkiyet hakları, devlet bütünlüğü, yargı etkinliği), Devlet Büyüklüğü (devlet harcamaları, vergi yükü, mali sağlık), Düzenleyici Etkinlik (iş özgürlüğü, çalışma özgürlüğü, parasal özgürlük), Açık Piyasalar (ticaret özgürlüğü, yatırım özgürlüğü, finansal özgürlük) kriterlerinin değerlendirilmesiyle oluşturulan “*Ekonomik Özgürlük Endeksi*” listesinde dünya 12.’si ilan edilmiştir. Öte yandan Numbeo’ya göre (2020); kira hariç yaşam maliyeti, kira, bakkaliye ve yerel satın alma gücü gibi indekslerden yola çıkarılarak üretilen “*Yaşam Maliyeti Endeksi*’nde” 440 Dünya şehri içerisinde 37. sırayla Tiflis en ucuz Avrupa başkenti konumundadır. Yapılan reformların şehir ve ülkedeki başka bir yansıması da tüm sorunlarına rağmen artmış olan güvenlik hissidir. Düzenlemelerdeki bu değişikliklerin de büyük etkisiyle, 2008 savaşı ve ekonomik krizinin olumsuz etkilerine rağmen konut piyasası dünya pazarına paralel olarak büyüme eğilimindedir⁴. Nitekim inşaat sektöründe yaşanan canlılık, yapı stokunun yıllara göre tasnif edilmesiyle karşımıza çıkmaktadır. Şekil 5’te görüldüğü üzere Tiflis’teki 331’binlik apartman dairesi stokunun yaklaşık %20’si 2006’dan sonra inşa edilmiştir (Bochorishvili ve Samkurashvili, 2019: 8). Öyle ki bağımsızlığın ilan edildiği tarih olan 1991’den reformların uygulanmaya başlandığı 2000’li yılların ortalarına kadar inşa edilmiş daireler stokun yalnızca %2’sine karşılık gelmektedir. Yine de Tiflis’teki yapı stoğu çoğunlukla (%60) kentin hızla büyüdüğü 1960-1990 döneminde üretilmiştir (Bochorishvili ve Samkurashvili, 2019; Salukvadze ve Golubchikov, 2016; Asya Kalkınma Bankası, 2016).

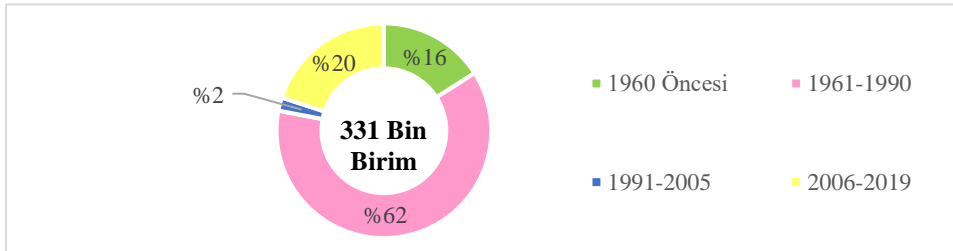
Önceki dönemlerden farklı olarak piyasalaşan konut sanayisi yerel halka ek olarak yabancı müşterilere de satış yapmaya başlamıştır. Göç ve yatırım, yabancılara yönelik satışların en büyük iki sebebinin oluşturmaktadır. Eski Sovyet cumhuriyetlerinden yabancılar daha çok yatırım amaçlı konut alımı yaparken, Ortadoğu

ülkelerinden gelen göçmenler uzun dönemli ikamet için konut almaktadır. 35.000 ABD Doları ve üstündeki tutarlarda konut alımlarında verilen oturma izni ayrıca yabancılara yönelik satışlarda etkili olmuştur. Ancak 2019'da konut alarak oturma izni ediniminde yapılan değişikliklerle asgari yatırım şartı 100.000 ABD Dolarına çıkarılmış ve gayrimenkul mülkiyetinin başka bir kişiye devredilmesi durumunda ikamet izninin iptal edileceği ilan edilmiştir. Bu yolla yabancılara daha çok lüks konutlara yönlentmek amaçlanmıştır. Şekil 4'te Tiflis, Batum, Gudauri ve Bakuriani yerleşimlerinde toplam konut satışları içinde yabancılara yönelik yapılan konut satışları gösterilmiştir. Yapılan satışların yaklaşık %40'ını ipotekli satışlar oluşturmaktadır. Yapılan katı düzenlemelerle ipotekli satışlarda fiyat uygunluğu düşürülerek, ipotekli satışların oranının düşürülmesi amaçlanmıştır (Bochorishvili ve Samkurashvili, 2019).

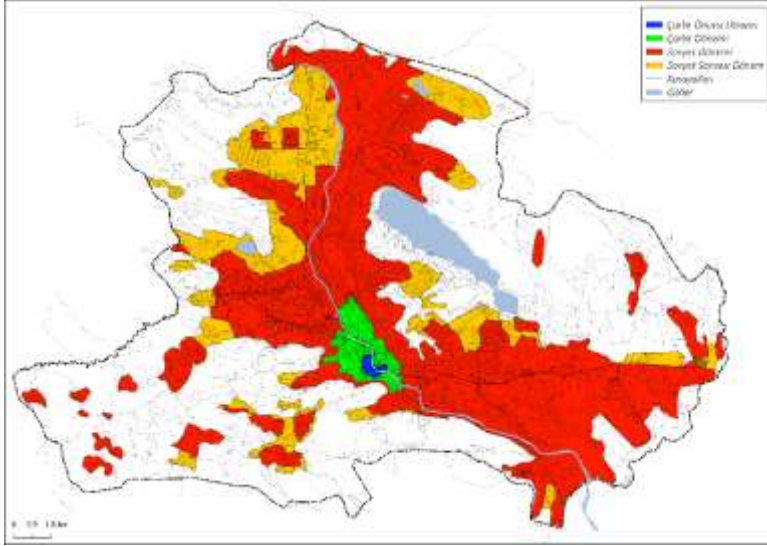

Şekil 4: Tiflis, Batum, Gudauri ve Bakuriani Yerleşimlerinde Yapılan Konut Satışları (Bochorishvili ve Samkurashvili, 2019'dan alınarak tekrar üretilmiştir.)

3.2. Konut Stoku⁵ ve Hane Halkı

Şekil 5: Tiflis'teki Apartman Dairelerinin Üretim Yılları. (Bochorishvili ve Samkurashvili, 2019'dan alınarak tekrar üretilmiştir.)

Şekil 6: Tiflis Kentinin Dönemlere Göre gelişimi.

Tiflis konut stoku kendi içinde çeşitlilikler barındıran bir yapıdadır (Şekil 5 ve 6). Şehrin tarihi konutları genellikle 19. Yüzyıl'da inşa edilmiş olan ve çoğunlukla avlulu bir mimariye sahip tarihi yapılarıdır (Wheeler, 2015: 74; UNESCO, 2007). Hemen hemen hepsi şehir merkezinde yer alan bu konutlar, doğrudan kalıcı bir ikametgâh veya misafirhane olarak inşa edilmiştir. Ancak 1920'li yıllarda Sovyet hükümetlerince gerçekleştirilen, yapılarda bulunan mutfak ve tuvaletlerin ortak ilan edilmesi ve bir konutta birden çok ailenin yaşamasının zorunlu kılındığı kömünleştirme hareketleri ile konut kullanımının şekli büyük oranda değişmiştir (Mathema, Salukvadze ve Budovitch, 2016). Zamanla daha yüksek gelire ve nüfusa ulaşan aileler bu konutları terk ederek çok daha kaliteli konutlara taşınmış, ancak dar gelirli ve şehre kırsal alanlardan yeni taşınan aileler bu konutlarda yaşamaya devam etmişlerdir. Sovyetler Birliği'nin dağılmasından sonra konutların özelleştirilmesiyle konut sahipliği edinen hane halkı, bu yapıları yeniden organize ederek bina morfolojisinde büyük değişiklikler yapmışlardır. Özellikle ortak alanların duvarlarla dairelere bağlanması veya binalara eklemeler yapılarak yaşam alanının genişletilmesi tekrar organize hareketlerinde en çok karşılaşılan eylemler olmuştur. Ne yazık ki uzun süre bakımsız kalan eski konutların acil bakıma ihtiyacı

vardır. Şehir hükümetinin “*Eski Tiflis İçin Yeni Bir Hayat*” isimli büyük yenileme projesi kapsamında eski yapılar yenilenmekte ve eski şehir merkezinin çöküntü alanları teker teker temizlenmektedir. Şehrin turistik potansiyeli de projenin gelişmesine paralel olarak her geçen yıl artmaktadır. Proje her ne kadar tarihi yapıları koruma ve sağlıklı bir hale büründürme amacına hizmet etse de, bir takım eleştirilere de maruz kalmaktadır. Eski şehrin sakinlerinin şehrin farklı yerlerinde inşa edilmiş yeni daireler karşılığında mülkiyetlerini inşaat şirketlerine veya geliştiricilere bırakmasıyla yaşanan mutenalaştırma hareketleri ve bazı yapıların tamamen yıkılarak baştan yapılmasıyla yaşanan yapaylaştırma bu eleştirilerden en çok öne çıkanlardır (Mathema, Salukvadze ve Budovitch, 2016: 28).

Tiflis şehrinde “stalinka” olarak bilinen Stalin tarzı anıtsal yapılar, 1930’lardan 1950’li yılların sonuna kadar inşa edilmiştir. Stalin tarzı yapılar genelde; beton bloklar, tuğlalar ve sünger taşlarından yapılmış sağlam konutlardır. Yüksek kaliteye sahip olan Stalin tarzı konutlar tipik olarak yüksek tavanlı, merkezi konumlu ve tarihi değere sahip büyük dairelerden oluşur ve genellikle orta veya üst orta gelirli insanların yaşam alanlarını oluşturur. Pek çok durumda bu konutlara sahip olan aileler konutlarını korumaya istekli ve yeni yapılan dairelere taşınmak konusunda daha az eğilimlidirler (Mathema, Salukvadze ve Budovitch, 2016: 41-42). Sovyet döneminden kalma Stalin tarzı konutlar her ne kadar 1960’lardan sonra inşa edilen hruşçovkalardan daha çok yaşam alanına ve konfora sahip olsalar da özelleştirme hareketlerinden sonra yer yer yapılan eklemelerle hasara uğramışlardır. Stalinkalar, tarihi konutlarla beraber şehirdeki toplam konut stokunun %16’sını oluşturur (Şekil 5; Bochorishvili ve Samkurashvili, 2019).

Tiflis konut stoku içerisinde tarihi bölgelerin dışında her yerde görülebilen, şehrin en baskın konutları (%62) adını Nikita Kruşçev’den alan “hruşçovkalardır” (Şekil 5). Dolayısıyla hruşçovkalar şehrin konut durumunu anlamak için kilit bir rol oynamaktadır. Esasen bu yapılar, SSCB şehirlerinde görülen acil konut ihtiyacını karşılamak için geliştirilen panel, prefabrik yapılardır. Nitekim acil bir ihtiyacı karşılamak için geliştirilmiş geçici yapılar olmaktan çok kalıcı bir çözüm olarak

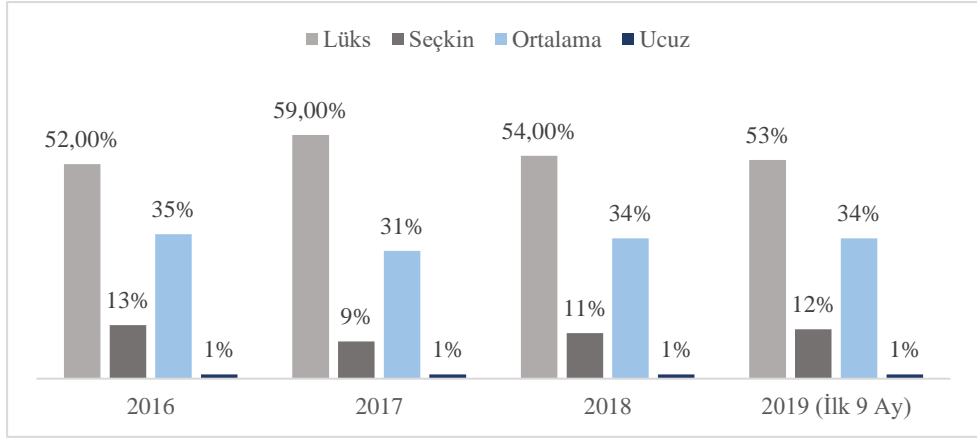
uygulanmışlardır (Raspopina, 2017). Hruşçovkalar konut ihtiyacını karşılamak adına çok yararlı olmuş olsalar da, barındırdıkları bir takım yapısal problemler, hruşçovkaların yaygın olduğu tüm eski Sovyet coğrafyasında karşımıza çıkmaktadır. Pristrojika olarak bilinen bina eklentilerine neden olan alan yetersizliği hruşçovkaların belki de en büyük problemidir. Gerçekten de tek odalı bir apartman dairesinde yaşam alanı 16 m², iki odalı bir apartman dairesinde yaşam alanı 22 m², üç odalı bir apartman dairesinde yaşam alanı 30 m², dört odalı bir apartman dairesinde yaşam alanı 40 m² gibi konforsuz dar bir barınma alanı hane halkına sunulmaktadır. Ayrıca banyolar 2 m²'den, mutfaklar da 5,5 ila 7 m²'den geniş değildir. Alan darlığına ek olarak 2,5 metrelik tavan yüksekliği dairelere basık bir hava katmaktadır (Mikhaylyuk, 2020). Tasarım farklılıklarına göre kimi zaman ortak bir hole açılan odalar sıklıkla bir birlerine de açılabilirdiğinden, odalar arasında geçişte oturma odası kullanılabilir. Hruşçovkalar sıklıkla yalıtım problemi de yaşamaktadır. Devlet otoritesinin zayıfladığı, yasaların gevşetildiği ve denetimlerin azaldığı 1990'lı yıllarda alan problemini çözmek için pek çok ekleme yapılmıştır. Daha önce bahsedildiği gibi yapılan eklemeler, pek çok durumda bina morfolojisine problem oluşturmaktadır. Tiflis'te ilk inşa edilen hruşçovkalar -SSCB genelinde olduğu gibi- tipik olarak 5 katlıdır. Zaman içerisinde teknolojik imkânların gelişmesiyle, talepleri daha hızlı karşılamak ve araziye daha verimli kullanmak için 8-9, 12-14 hatta 16 katlı binalar inşa edilmiştir. SSCB standartlarına göre 5 kat üzeri her konutta asansör bulunması zorunlu olduğundan yeni yapılan yüksek konutlar asansörlere sahiptir. Sovyet sonrası dönemde yapılan özelleştirmelerden sonra asansörlerin, çatıların ve diğer ortak alanların bakımının mülk sahiplerine devri bir takım sorunlara neden olmuştur. Özellikle ekonomik şartların çok ağırlaştığı 1990'larda alt katlarda oturan mülk sahipleri kullanmaya ihtiyaç duymadıkları asansörlerin bakımı için para vermek istememiştir. Bu durum iki sistemin çıkışına neden olmuştur. Bunlardan ilki minimum 0.05 Gürcistan Larişi ödeme yapılarak asansörün kullanıldığı "kumbara sistemi", diğeri ise konutta yaşayan hanelerden para toplanan "ön ödemeli" sistemdir. Daha önce bahsedildiği gibi Tiflis belediyesi yıllarca

bakımdan mahrum kalmış yapıların bakım işlerine destek olarak doğan olumsuzluklara bir nebze de olsa çözüm getirmeye çalışmaktadır. Ancak günümüzde hruşçovkalarda yaşayanlar, yeni yapılan konutlara taşınma konusunda çok daha yüksek eğilime sahiptirler (Bochorishvili ve Samkurashvili, 2019; Mathema, Salukvadze ve Budovitch, 2016).

Şehirde yeni yapılan konutların pek çoğu inşaat sektörünün hızla büyüdüğü 2000’li yıllardan sonra inşa edilmiştir. Bu dönem liberal politikaların etkisinin hissedildiği, aynı zamanda devlet aygıtının çok daha etkili çalışmaya başladığı yıllar olmuştur. Bu yüzden 1991’den beri neredeyse tamamen durmuş olan konut üretim faaliyetleri, tekrar canlanmıştır. Önceki dönemlerden farklı olarak çok sıkı kurallar -ve tam olarak uygulanmasa da- uyulması gereken planlar bu dönemde çok daha esnektir. Planlı ekonominin kendini serbest piyasaya bırakmasıyla eş güdümlü olarak kentleşme, yatırımcı eksenli bir şekle bürünmüş, önceleri “*vur-kaç*” yatırımları revaçtayken isimlerini ve marka güvenlerini incelemeye başlayan geliştiriciler çok daha temkinli davranmaya başlamıştır (Mathema, Salukvadze ve Budovitch, 2016). Böylece bina kaliteleri de yükselmiştir. Ancak resmi denetimlerden geçtikten sonra kâr amaçlı olarak binalar üzerinde çeşitli değişimlerin yapılması karşılaşılabilen bir durum olmaya devam etmiştir. Ayrıca merkezi alanlarda konutların satılabilir noktada tutulması için planlama ve inşaat aşamalarında çevreye zarar verebilecek yöntemler izlenebiliyor olması, çevresel açıdan pek çok sorun doğurabilmektedir. Örneğin yeni yapılar eskilerinin güneş ışığı almasını kesebilecek şekilde inşa edilebilmektedir. Yeni liberal dönemde şehir sınırları içerisinde yapılarla doldurulmuş alanlar 1980’li yılların sonundan beri yaklaşık %14’lük bir artış göstermiştir⁷. Nitekim yaşanan artış şehir sathına eşit dağılmamıştır. Diğer bölgelere kıyasla yatırım için çok daha çekici olan şehir merkezindeki Vake gibi rayonlar, inşaatların ana odak noktalarından olmaya bu dönemde de devam etmiştir. (Mathema, Salukvadze ve Budovitch, 2016). Bu durum şehir merkezinde yaşanan aşırı yoğunlaşmayı daha da vahim bir hale çevirmiştir. Özellikle şehir merkezindeki açık ve yeşil alanların bir kısmı tahrip olmuştur. Şehir genelinde yeşil alan-

ların yaklaşık %5,5'lik kaybı beraberinde ekolojik sorunlar ve tartışmalar getirmiştir (EIEC, 2020). Tiflis belediyesinin şehir çevresinde ilan ettiği rekreasyonel alanlar, şehir merkezindeki soruna çözüm olmaktan uzaktır. Ancak şehir merkezindeki Saburtalo rayonunda bulunan hipodromun, 36 hektarlık merkez parkına dönüştürülecek olması dikkat çekici bir gelişmedir⁸ (Agenda.ge 2020a). Ayrıca özellikle son yıllarda üretilen konutların bir kısmı ise şehrin dış mahalleleri ve şehir çevresindeki alanlara doğru kaymıştır. Banliyöleşme hızı çok yüksek olmasa bile blok apartmanlar ve az katlı binalar şehir çevresine yayılmaktadır (Gadrani, Lominadze ve Tsitsagi, 2018). Bunun en büyük sebeplerinden biri şehir yönetiminin şehir merkezinde yapılaşmayı yavaşlatmak için getirilen kısıtlamaların, şehir merkezindeki yatırımları geliştiriciler için kârsız hale getirmesidir (Delmando, 2019).

Toplam stokun 1/5'ini bulan yeni dönem konutlarının üretiminde, daha çok eski yapılarda hoşnutsuz olunan, alan yetersizliği gibi sorunları bulundurmeyen daha kaliteli konutlar inşa etmek asli eğilim olmuştur (Bochorishvili ve Samkurashvili, 2019). Yeni dönemde Sovyet döneminden farklı olarak şehrin artan nüfusuna acil konut sağlamak, konut üretiminde ilk hedef değildir. Öyle ki yapılan yer seçimleri, kullanılan malzemeler ve tasarımların etkisiyle konutlar büyük oranda dar gelirliler için erişilebilir olmaktan uzaktır. Şehirde satışı yapılan konutların yalnızca %1'i ucuz (m^2 başına 300-600 Amerikan doları) olarak adlandırılabilir durumdadır. Ortalama fiyatlarla (m^2 başına 601-1,000 Amerikan doları) satışa sunulan konutlar ise toplam arzın ancak 1/3'ünü teşkil etmektedir (Bochorishvili ve Samkurashvili, 2019). Piyasanın çoğunluğu ise şehir sakinlerinin oransal olarak çok daha küçük bir kısmını oluşturan varlıklı kesime hitap etmektedir. Üretimin yarısını doğrudan lüks (m^2 başına 2,500-5000 Amerikan doları) konutlar oluştururken, piyasanın kalan %10'luk bir payını da seçkin (m^2 başına 1001-2500 Amerikan doları) konutlar oluşturur. Şekil 6'da Tiflis'te fiyat segmentlerine göre daire satışı oransal olarak gösterilmiştir. (Bochorishvili ve Samkurashvili, 2019; Salukvadze ve Golubchikov, 2016).

Şekil 7: Tiflis'te Fiyat Segmentlerine Göre Daire Satışları (Bochorishvili ve Samkurashvili, 2019'dan alınarak tekrar üretilmiştir).

Şekil 7'de açıkça görüldüğü üzere geçtiğimiz yıllarda konut endüstrisi Sovyet döneminden oldukça farklılaşmış pratiklere sahiptir. Tiflis halkının her ne kadar %85'i kendisine ait konutlarda ikamet etse de daha öncede sıklıkla bahsedildiği üzere kaliteli konut talebi olan ortalama gelire sahip halk için piyasanın zayıf kalması oldukça sorunlu bir alan teşkil ettiğinden dolayı konut piyasasında dar gelirlere yönelik talepleri karşılayacak bir eğilim neredeyse bulunmamaktadır (OECD, 2019). Acil konut ihtiyacına sahip olan bir takım kırılgan gruplar için uygulanan politikalar 70 yıllık sosyalist pratiklerden epeyce farklılaşmış ve epeyce azalmış olsa da tamamen yok olmamıştır. Bu alanda öncelik “ülke içi yerinden olmuş kişilere-ÜİYOK” verilmiştir. İşgal Altındaki Topraklardan Ülke İçinde Yerinden Edilmiş Kişiler, Çalışma, Sağlık ve Sosyal İşler Bakanlığı (2014) verilerine göre 98.742'si Tiflis'te olmak üzere 259.247 kişi ÜİYOK ülke genelinde dağılmıştır. Abhazya ve Güney Osetya'da (Tskhinvali Bölgesi) yaşanan çatışmaların etkisiyle, zor koşullarda ülke içi yer değiştirmek zorunda kalanlar, bağımsızlığın ilk yıllarında ekonomik açıdan en kırılgan gruplardan birisi olmuştur. Acil barınma ihtiyaçlarını karşılamak konusunda ekonomik ve siyasi koşullardan dolayı oldukça yetersiz konuma gelmiş devlet aygıtlarının büyük ölçüde etkisiz kalması ÜİYOK'lerin barınma ihtiyacının oldukça yetersiz karşılanması sonucunu doğurmuş-

tur. Daha önce bahsedildiği üzere eski okullar, oteller ve hastaneler toplama merkezlerine dönüştürülmüş ve ÜİYOK'ler uzun yıllar zor şartlarda yaşamak durumunda kalmışlardır. İşgal Altındaki Topraklardan Ülke İçinde Yerinden Edilmiş Kişiler, Çalışma, Sağlık ve Sosyal İşler Bakanlığı¹⁰ acil konut ihtiyacını karşılamak adına ülke genelinde çalışmalarda bulunmuştur. ÜİYOK'ler için konut inşaatları 2020 yılında da devam etmiştir. Örneğin, Ağustos 2020'de Tiflis şehrinin bir rayonu olan Samgori'deki Dirsi konut kompleksinde 251 aileye yeni konutların anahtarları hükümet tarafından teslim edilmiştir (Agenda.ge, 2020b). Hükümet tarafından ÜİYOK'lere teslim edilen konutlar, büyük şehirler başta olmak üzere ülkenin pek çok kısmına yayılmış durumdadır. Ancak Tiflis'in 20 km kuzeyindeki Tserovani yerleşimi gibi bazı örneklerde yerleştirilen ve hala kırılğan olan halka yeterince hizmet sunulamaması problem niteliğindedir (Mathema, Salukvadze ve Budovitch, 2016; UNECE, 2007).

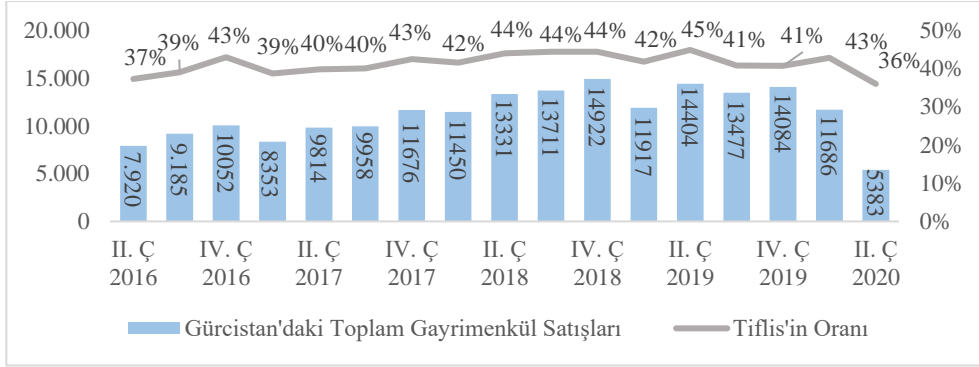
Konut piyasasından yeterince yararlanamayan bir başka grup da bağımsızlıktan sonra yaşanan konutun piyasalaşmasının hâkim olduğu yıllarda sıklıkla görmezden gelinen evsizlerdir. Şehirdeki evsiz miktarı tam olarak bilinmese de 2017-2019 yılları boyunca 6467 kişi evsiz statüsü almayı talep etmiştir (Agenda.ge, 2019a). Evsiz statüsünün verilmesi için gerekli olan Tiflis'te kayıtlı gayrimenkulü olmaması, statü talep eden kişilerin nüfusa Tiflis'te kayıtlı olması ve banka hesaplarındaki paranın dolaşımı asgari ücretten ve kira ödemesi için gereken meblağdan fazla olmaması gereklidir. Bahsi geçen şartları sağlayanlar şehir genelinde 1531 kişidir (Agenda.ge, 2019a). Tiflis'te evsizlerin ücretsiz bir şekilde barınabileceği ancak diğer giderlerini kendilerinin karşılaması gereken üç adet sosyal ev bulunmaktadır. Sosyal evlerde 1000'den fazla kişi yaşamaktadır (Agenda.ge, 2019a). Sosyal evlerden yararlanacaklar seçilirken geniş aileler, gaziler, engelliler, yalnız ebeveynler vb. öncelenmektedir (Jokhadze, 2018: 23). Sosyal evlere ek olarak 2015 yılının sonunda açılan, 240 kişi kapasiteli kalıcı evsiz barınağı bulunmaktadır. Şehrin eteklerindeki Lilo evsiz barınağında sosyal evlerden farklı olarak beslenme ve sağlık hizmetleri de Tiflis makamlarınca karşılanmaktadır. İsteyenler kalıcı ola-

rak bu barınaklarda yaşayabilmekte ve kışın soğuktan yazınsa sıcaktan korunabilmektedir. Tesisin açıldığı 2015 senesinden önce Moskova Caddesi'nde kışın donma olaylarına karşı büyük çadırlar kurulmaktaydı (Agenda.ge, 2016).

Günümüzde Tiflis'in çevresinde yapılmakta olan büyük ölçekli yatırımlar, satın alınabilir konut sıkıntısını gidermemektedir; ancak belediye tarafından arazi ve vergi muafiyeti şeklinde sübvansiyonlar verilmiştir. Belediye'nin bu çalışmalarına ek olarak kimi devlet kurumları kendi çalışanlarına yönelik konut edindirme çalışmaları yürütmektedir. Savunma Bakanlığı'nın inşaat şirketi tarafından Tiflis'teki Makhata Dağı'nda inşa edilecek askeri kasaba satın alınabilir konut edindirme çalışmalarına bir örnektir. Söz konusu örnekte m² başına 200 Amerikan dolarına mal olacak konutlar için 100 Amerikan doları ödeme yapılacaktır. Bakanlık çalışanları ayrıca banka garantileri yerine faizsiz iç garantiler alabilecek; bu yolla bakanlık, konut alımlarının kolaylaştırılmasını hedeflemektedir (Agenda.ge, 2019b; Mathema, Salukvadze ve Budovitch , 2016). ISET'in 2019'da yaptığı araştırmalara göre karşılanamazlık eşliğini aşan hane halkı oranı¹¹ 2007'den bu yana hızla düşmektedir. Gürcistan genelinde karşılanamazlık eşliğini aşan şehirli hane halkı oranı 2007'deki oran olan %14'ten 2019'daki oran olan %6,7'ye düşmüştür (Pignatti, 2019).

3.3. COVID-19'un Konut Piyasasına Etkisi

2020 yılında ülke ekonomisinin %5'lik bir küçülmeye gittiği düşünülmektedir (Asya Kalkınma Bankası, 2020). Nitekim Gürcistan ekonomisinde yaşanan düşüş, ülke içindeki pek çok sektörde de kendisini göstermiştir. 2020 II. çeyrekte bir önceki yıla kıyasla yarı-yarıya küçülerek büyük bir daralma yaşayan sektörlerden birisi de emlak piyasasıdır. Şekil 8 incelendiğinde 2019'da zaten duraklama yaşayan konut satışlarının 2020 yılı itibarıyla keskin bir düşüş yaşadığı görülmektedir. Bu düşüş yalnızca satışlarda sınırlı kalmamış üretilen konut miktarı da düşmüştür. Ülkenin içinde bulunduğu ekonomik şartların 2008 ekonomik ve siyasi krizlerinde ulaştığı boyutlara henüz ulaşmamış olması kötüleşen şartlardan hızlı biçimde kurtulacağına ilişkin bir potansiyelin halen mevcut olduğunu göstermekle beraber sürecin devam etmesi, geleceğe ilişkin farklı çıkarımlar yapmayı zorlaştırmaktadır.

Şekil 8: Tiflis'te Fiyat Segmentlerine Göre Daire Satışları (ISET 2020'den alınarak tekrar üretilmiştir).

Sonuç

Tiflis örneği incelendiğinde siyaset, ekonomi ve demografi arasındaki bağların; tarihi süreçler içinde konut piyasasını nasıl oluşturduğu ve şekillendirdiği açıkça görülür. Çarlık döneminde daha çok ticari ve idari faaliyetlerin şekillendirdiği talepler doğrultusunda gelişen şehir, çarlık öncesi dönemden kalma eski şehir ve batılı tarzda planlanmış yeni şehirle ikili kent özelliğine sahip olmuştur. Zamanla kültürel ve sosyal gücü büyüyen şehir daha çok durağan bir yapıdaki orta ölçekli bir burjuva kentine dönüşmüştür. Sovyet döneminde ise politikalar şehrin şekillenmesindeki asli etki olmuştur. Sanayileşmeyi ve küçük cumhuriyetlerde başkentlerde merkezileşmeyi önceleyen Sovyet yönetimi sırasında, Tiflis endüstriyel bir metropole dönüşmüştür. Sovyet yönetimi şehre gelen işçilere konut sağlamak amacıyla genellikle dar ve küçük dairelerden oluşan toplu konutlar inşa ettirmiştir. Bu dönemdeki politikaların bir yansıması olarak şehirde ev sahipliği oranının oldukça yüksek olduğu göze çarpmaktadır. Sovyet yönetiminin son bulduğu 1991; politik, siyasi ve demografik açıdan başka bir kırılmanın daha yaşandığı bir dönemin başlangıç yılı olmuştur. Ancak bağımsızlık oldukça gergin bir ortamda edinilmiş, 1980'lerin sonunda zaten etkisini gösteren sorunlar iyice palazlanmıştır. Bu dönemde net bir konut politikasından veyahut net bir devlet politikasından bahsetmek neredeyse imkânsızdır. Ülke içi silahlı çatışmalar ile gün yüzüne çıkan otorite ek-

sikliği ve mevcut sistemdeki çöküş, ülke ekonomisini büyük krizlere sokmuştur. Bu dönemde ülke nüfusu da demografik bir krize girmiştir, ülkedeki güvenlik ortamının kaybolması ve ekonominin durması sonucu başta azınlıklar olmak üzere pek çok kişi ülkeyi ve Tiflis'i terk etmiştir. Doğum oranları düşmüş, ölüm oranları ise hızla yükselmiştir. Ülke ve Tiflis hızla nüfus kaybetmeye başlamıştır. Devletin etkin yardımından neredeyse tamamen mahrum olan çatışma bölgelerinden sürülen ÜİYOK'lerin ülke geneline yayılması sorunları daha da arttırmıştır. Bu dönemde Tiflis'in yaşadığı siyasi, ekonomik ve demografik değişimler sonucu konut üretimi neredeyse tamamen durmuştur. Yatırımcılar istikrarsız ortamda yatırım yapma konusunda oldukça isteksiz davranmıştır. Bu durumda zaten yeni bir konut edinmeye gücü yetmeyen ancak daha kaliteli ve geniş yaşam alanları isteyen şehir halkı, devlet otoritesinin azalmasına paralel olarak denetimlerin azalması ve kuralların gevşetilmesini fırsat bilerek mevcut konutlarına eklentiler yapmıştır. Bu eklentiler pek çok durumda standart bir yöntem ve malzeme kullanılmadan yapıldığından yapılara çeşitli zararlar vermiştir. Ayrıca bu dönemde önceleri devlet tarafından yapılan bakımların durması yapılardaki durumu daha da kötüleştirmiştir. Sonuç olarak 1990'lı yıllar Sovyet döneminde bile yeterince uyulamayan planların tamamen göz ardı edildiği, konutlaşmanın neredeyse durduğu zor zamanlar olarak tarihe geçmiştir. 2000'li yıllarda yaşanan siyasi değişimler ve reformlar sonucu liberalleşen siyaset konut sektöründe çok hızlı bir büyüme ile sonuçlanmıştır. Şehirde kaliteli konutlara olan talebin büyüklüğü ve gevşeyen kurallar sonucu talebin yüksek olduğu şehir merkezinde çok hızlı bir konut üretimi yaşanmıştır. Bu durum şehir merkezindeki alanların çok daha yoğunlaşmasına neden olmuştur. Aynı zamanda konut ihtiyacı olan dar gelirlilerden çok, yüksek gelirlilere yönelik üretilen konutlar, dar gelirliler için olumlu yönde büyük bir değişiklik gözlenmemesine neden olmuştur. Ancak ilerleyen yıllarda devlet aygıtlarında artan güç, kendisini yapılar da bakım-onarım yapılması ve sosyal konutların inşası ile göstermiştir. Zamanla artan düzenlemeler ile şehir merkezinden çevreye kayan piyasa çok daha satın alınılabılır konutlar sunan bir noktaya gelmeye başlamıştır. Ancak birbiri üzerine yapı-

lan ve kimi zaman birbiriyle uyumsuzluk barındıran planların da etkisiyle dar gelirli-lerin yaşadığı sorunlar günümüz itibariyle halen devam etmektedir. Ayrıca pan- deminin piyasaya olan olumsuz etkisinin ileride nasıl bir noktaya evrileceği merak konusudur. Tiflis örneğinde yaşanan ekonomik ve siyasi değişimlerin konut arzı ve talebi üzerinde çok etkili olduğu söylenebilir. Ayrıca üçüncü bir etmen olarak de- mografi; yalnızca nüfusun niceliksel büyüklüğünün konut piyasası üzerinde belir- leyici olmadığını göstermiştir. Demografi esasen; nüfusun yaş yapısının, nüfusun ekonomik durumunun, nüfusun taleplerinin ve nüfusun siyasete olan etkilerinin konut piyasası üzerinde belirleyici etkiler oluşturmasıyla dikkat çekmektedir.

Sonnotlar

- ¹ Gürcistan 9 bölgeden, 2 özerk bölgeden ve 1 adet özel statülü şehirden (Tiflis) oluşan bir idari yapılanmaya sahiptir. 502 km²'lik alan kaplayan Tiflis, bu açıdan sadece kent ve çevresinden oluşan ve kentsel alanı kapsayan bir idari birimdir (Gürcistan Hükümeti, 2014). Ancak idari alan kent ve çevresinden ibaret olduğundan kırsal nüfus oldukça sınırlıdır. Söz konusu idari birimin nüfusunun yalnızca %2,5'i kırsal bölgelerde ikamet etmektedir (GEOSTAT, 2021). Bu yüzden araştırmada Tiflis idari birimi "Tiflis kenti" olarak nitelendirilmiştir.
- ² Mikrorayon (Mikro İlçe) Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği tarafından uygulanmış, alanda yaşayanların ihtiyaç duyduğu temel hizmetlerin yine alan içinde sağlandığı bir kent planlama konseptidir.
- ³ Tiflis'te doğal nüfus artış hızı kargaşaların hâkim olduğu 1990'lı yıllarda hızla düşmüş; hatta 1994 ve takip eden yıllarda, azalan doğum oranları artan ölüm oranlarının altına düş- müştür. Günümüzde oran düşük olsa bile doğum oranları, ölüm oranlarından yüksektir.
- ⁴ 2008 yılında yaşanan ekonomik ve politik krizler ülkenin hızla gelişen inşaat piyasasını vurduğunda yaşanan hızlı daralmayı durdurmak için Tiflis belediyesi, bitmiş imar geliştirmelerinin m² başına 400 dolarlık fiyatlandırma ile alınacağını garanti ederek, piyasaya güven aşılamaya çalışmıştır. En azından maliyet bazlı riskli ortadan kaldıran tedbirler kayda değer biçimde uygulanmamış olsa bile bankalara kredi verme konusunda daha istekli, geliştiricileri ise donmuş projelere geri dönmeye çok daha eğilimli bir hale getirmiştir (Salukvadze ve Golubchikov, 2016).

- 5 Tiflis'teki konutların çoğu apartman dairelerinden oluşsa da farklı zaman dilimlerinde pek çok müstakil konut da şehrin farklı alanlarında inşa edilmiştir. Müstakil konutlar bir birlerinden oldukça farklı kalitede ve boyutta olabilmektedir. Apartmanlar için bahsi geçen pek çok sorun müstakil konutlarda da karşımıza çıkmaktadır. Çalışmada şehrin tüm tarihsel dönemlerine yayılmış müstakil konutlar ayrıca incelenmeyecektir.
- 6 Çok hızlı bir şekilde kâr elde etme amacıyla bir piyasaya giriş yapıp ardından çok hızlı bir biçimde geri çekilme vur-kaç olarak adlandırılır. Piyasada uzun süreli kalıcı olmak üzere yapılmış hareketler değildir. Hızlı biçimde dönüş yapacak olan kâr öncelenir ve maliyetler minimum seviyede tutulur (Oxford Reference, 2021).
- 7 Aynı dönemde şehir nüfusu yaklaşık olarak %14'lük büyük bir azalış göstermiştir (Meladze ve Loladze, 2017).
- 8 Agenda.ge adlı haber sitesinde (2020a) yer aldığı üzere, iktidardaki Gürcü Rüyası partisi'nin kurucusu ve başkanı Bidzina Ivanishvili'nin Cartu Vakfı, bölgedeki merkez parkını inşa etmesi için eski hipodromun topraklarını Tiflis Belediye Binası'na hediye etmiş, ayrıca yaklaşık 15-20 milyon dolara mal olacak parkın inşası için fon ayırmıştır
- 9 Gürcistan'da ev sahipliği oranı ülke genelinde %92, Tiflis şehrinde ise %85'tir, şehir halkının yalnızca %8'i kiralanmış bir dairede yaşamaktadır. Bu yüksek oran Doğu Avrupa'daki pek çok eski Doğu Blok'u ülkesinde görülen yüksek ev sahipliği oranlarına yakındır (OECD, 2019). Eski Doğu Blok'u ülkelerinde Sosyalist sistemden liberal piyasalara geçiş aşamasında konutların, içlerinde hali hazırda yaşayan halka çok ucuza ve yahut ücretsiz bir şekilde tahsisi gibi uygulamalar bu durumu ortaya çıkarmıştır. Ayrıca bu ülkelerde konut piyasasında karşılaşılan benzerlikler, ülkelerin benzer ekonomik, politik ve demografik süreçleri yaşamasıyla yakından alakalıdır. Rusya ve güdümündeki bir takım ülkeler bazı açılardan farklılaşmakla beraber hemen hemen tüm Doğu Avrupa ülkeleri demografik açıdan nüfus kaybetmekte, ekonomik açıdan büyümekte ve politik açıdan AB'ye yaklaşmaktadır.
- 10 2018 yılına kadar İşgal "Altındaki Topraklardan Ülke İçinde Yerinden Edilmiş Kişiler, Konaklama ve Mülteciler Bakanlığı" ismiyle yapılanan bakanlık ardından fonksiyonlarının bir kısmı Bölgesel Kalkınma ve Altyapı Bakanlığı ile İçişleri Bakanlığı'na devredilerek "İşgal Altındaki Topraklardan Ülke İçinde Yerinden Edilmiş Kişiler, Çalışma, Sağlık ve Sosyal İşler Bakanlığı" adı altında yeniden yapılandırmıştır.
- 11 Karşılanamaz bir konut düzenlemesinde yaşıyor olarak sınıflandırılmak için, kira + kamu hizmetleri/gelir oranının %30'u aşması gerekmektedir.

Kaynakça

- Acemoğlu, D., & Robinson, J. A. (2020). *Dar koridor: Devletler, toplumlar ve özgürlüğün geleceği*. İstanbul: Doğan Kitap.
- Agenda.ge. (2016). Tbilisi mayor's office opens first ever permanent shelter to homeless people. <https://agenda.ge/en/news/2016/31>. 17 Şubat 2021.
- Agenda.ge. (2019a). 1,531 homeless people registered in Tbilisi. <https://agenda.ge/en/news/2019/2909>. 17 Şubat 2021.
- Agenda.ge. (2019b). Georgia to offer affordable housing for service members. <https://agenda.ge/en/news/2019/3445>. 18 Şubat 2021.
- Agenda.ge. (2020a). Former hippodrome in Tbilisi to be turned into capital's central park in two years. <https://agenda.ge/en/news/2020/3104>. 05 Mayıs 2021.
- Agenda.ge. (2020b). Over 250 IDP families receive flats in Tbilisi from gov't. <https://agenda.ge/en/news/2020/2493>. 12 Şubat 2021.
- Aivazovsky, I. (1868). View of old Tbilisi in 1868. https://en.wikipedia.org/wiki/Old_Tbilisi#/media/File:Tiflis_by_aivazovsky.jpg. 17 Haziran 2021.
- Asya Kalkınma Bankası. (2016). Realizing the urban potential in Georgia, national urban assessment. <https://www.adb.org/sites/default/files/institutional-document/186168/urban-potential-georgia.pdf>. 26 Nisan 2021.
- Asya Kalkınma Bankası. (2020). Economic indicators for Georgia. <https://www.adb.org/countries/georgia/economy22> Nisan 2021.
- Avrupa Komisyonu, (2002). Tbilisi in the 19th century: History and culture. <https://cordis.europa.eu/project/id/INTAS-2000-00250>. 17 Haziran 2021.
- Bochorishvili, E. & Samkurashvili, K. (2019). Tbilisi real estate market outlook in need of modernization. Galt and taggart. <https://galtandtaggart.com/upload/reports/11339.pdf>. 09 Nisan 2021.
- Britannica. (2015). Welfare state. <https://www.britannica.com/topic/welfare-state>. 09 Şubat 2021.
- Britannica. (2020). Treaty of Georgievsk. <https://www.britannica.com/event/Treaty-of-Georgievsk>. 26 Nisan 2021.
- CEE Bankwatch Network. (2020). Green city action plan for Tbilisi – a mere formality? (M. Kochladze, Ed.). https://bankwatch.org/wp-content/uploads/2020/07/2020-08-03-Urban-Mobility-case-study_Tbilisi_FINAL.pdf. 25 Nisan 2021.

- Chkhenkeli, I., Jibladze, J., Japaridze, G. & Shavdia, G. (1970). Tbilisi soviet master plan for the period 1970-2000. [https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Tbilisi_Master_Plan_\(1970-2000\).gif](https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Tbilisi_Master_Plan_(1970-2000).gif). 25 Nisan 2021.
- CSCE. (2004). Georgia's "Rose Revolution". <https://www.csce.gov/sites/helsinkicommission.house.gov/files/Report%20on%20Georgia%27s%20Rose%20Revolution.pdf>. 17 Haziran 2021.
- D'encausse, H. C. (2015). *Dünyayı değiştiren altı yıl 1985-1991 Sovyet İmparatorluğu'nun yıkılışı*. Yapı kredi Yayınları: İstanbul.
- Delmundo, C. L. (2019). Tbilisi's house price rises continue, buoyed by strong demand and limited supply. <https://www.globalpropertyguide.com/Asia/Georgia/Price-History>. 25 Nisan 2021.
- Demetriou, S. (2002). Rising from the ashes? The difficult (re) birth of the Georgian state. *Development and Change*, 33 (5), 859-883.
- Demoskop. (2013a). 1897'de Rus İmparatorluğu nüfusunun ilk genel sayımı. http://www.demoscope.ru/weekly/ssp/rus_gub_97.php?reg=69. 25 Nisan 2021.
- Demoskop. (2013b). 1989 genel nüfus sayımı. http://www.demoscope.ru/weekly/ssp/sng_89_reg2.php. 24 Nisan 2021.
- Dobbs, M. (1991). Soviet Georgian republic proclaims independence. <https://www.washingtonpost.com/archive/politics/1991/04/10/soviet-georgian-republic-proclaims-independence/f0c3d67c-e38e-46f7-8a27-0991eab22080/>. 17 Haziran 2021.
- Dünya Bankası. (2019a). GSYİH. <https://data.worldbank.org/indicator/NY.GDP.MKTP.CD?locations=GE>. 27 Nisan 2021.
- Dünya Bankası. (2019b). Rankings. <https://www.doingbusiness.org/en/rankings>. 25 Nisan 2021.
- Durdu, Z. (2009). Modern devletin dönüşümünde bir ara dönem: Sosyal refah devleti. *Muğla Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 22, 37-50.
- EIEC. (2020). Green Cover. <http://www.eiec.gov.ge/%E1%83%97%E1%83%94%E1%83%9B%E1%83%94%E1%83%91%E1%83%98/%E1%83%9B%E1%83%AC%E1%83%95%E1%83%90%E1%83%9C%E1%83%94-%E1%83%A1%E1%83%90%E1%83%A4%E1%83%90%E1%83%A0%E1%83%98.aspx?lang=en-US>. 23 Nisan 2021.

- Ethno-kavkaz.narod.ru. (2020). Gürcistan Nüfusu. http://www.ethno-kavkaz.narod.ru/rng_eorgia.html. 03 Nisan 2021.
- Gadrani, L., Lominadze, G., & Tsitsagi, M. (2018). F assessment of landuse/landcover (LULC) change of Tbilisi and surrounding area using remote sensing (RS) and GIS. *Annals of Agrarian Science*, 16 (2), 163-169.
- GEOSTAT. (2019a). Regional gross domestic product. <https://www.geostat.ge/en/single-news/2007/regional-gross-domestic-product-2019>. 04 Nisan 2021.
- GEOSTAT. (2019b). Demographic situation in Georgia. <https://www.geostat.ge/en/single-archive/3346>. 04 Nisan 2021.
- GEOSTAT. (2020). Population. <https://www.geostat.ge/en/modules/categories/41/population>. 04 Nisan 2021.
- GEOSTAT. (2021). Population of Tbilisi. <https://www.geostat.ge/regions/regionseng/10/population/population.xlsx>. 17 Haziran 2021.
- Gürcistan Cumhuriyeti Yüksek Konseyi, (1991). Gürcistan devlet bağımsızlığının restorasyonu yasası. <https://matsne.gov.ge/en/document/view/32362?publication=0>. 16 Haziran 2021.
- Gürcistan Hükümeti, (2014). Regions of Georgia. http://www.gov.ge/index.php?lang_id=ENG&sec_id=227. 17 Haziran 2021.
- Heritage. (2020). Country rankings: World & *global economy rankings on economic freedom*. <https://www.heritage.org/index/ranking?version=174>. 04 Nisan 2021.
- ISET. (2020). Real estate market highlights, 17 | April-June 2020. ISET. <https://iset-pi.ge/index.php/en/real-estate-prices-index>. 04 Nisan 2021.
- İşgal Altındaki Topraklardan Ülke İçinde Yerinden Edilmiş Kişiler, Çalışma, Sağlık ve Sosyal İşler Bakanlığı. (2014). IDP Figures. <http://mra.gov.ge/eng/static/55>. 04 Nisan 2021.
- Jokhadze, T. (2018). Housing issues – experience. <https://sustainabledevelopment.un.org/content/unosd/documents/4285Session%207-3%20Tengiz%20Jokhadze.pdf>. 25 Nisan 2021.
- Kandelaki, G. (2006). Georgia's Rose revolution a participant's perspective. <https://www.usip.org/sites/default/files/sr167.pdf>. 17 Haziran 2021.
- Kober, I. (2007). Georgian academy of sciences. https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Academy_of_Sciences_of_Georgia,_Tbilisi.JPG. 25 Nisan 2021.

- Lindh, T. & Malmberg, B. (2008). Demography and housing demand-what can we learn from residential construction data?. *Journal of Population Economics*, 21 (3), 521-539.
- Malcolm, J. (1829). *The history of Persia from the most early period to the present time*. London: John Murray.
- Maskovich, G. (1913). Map of Tiflis. from the caucasus guidebook of 1913. [https://tr.m.wikipedia.org/wiki/Dosya:Tiflis_map_\(Moskvich_guide,_1913\).jpg](https://tr.m.wikipedia.org/wiki/Dosya:Tiflis_map_(Moskvich_guide,_1913).jpg). 05 Nisan 2021.
- Mathema, A., Salukvadze, J. & Budovitch, M. (2016). Georgia urban strategy. The World Bank. <https://doi.org/10.13140/RG.2.2.18079.87204>. 23 Nisan 2021.
- Meladze, G., & Loladze, N. (2017). Population changes and characteristics of demographic processes in Tbilisi. *Space–Society–Economy*, 19, 87-103. 06 Nisan 2021.
- Mikhaylyuk, V. (2020). The condemned: Living in a Khrushchyovka. 18 Şubat 2021.
- Mkrtchian, S. (2009). Contemporary Armenian community in Tbilisi. *Iran and the Caucasus*, 13 (2), 299-310.
- Numbeo. (2020). Cost of living index 2020. <https://www.numbeo.com/cost-of-living/rankings.jsp?title=2020&displayColumn=0>. 25 Nisan 2021.
- OECD. (2019). Housing Tenures. <https://www.oecd.org/els/family/HM1-3-Housing-tenures.pdf>. 20 Nisan 2021.
- Oxford Reference. (2021). Hit-and-Run. <https://www.oxfordreference.com/view/10.1093/oi/authority.20110803095939125>. 17 Haziran 2021.
- Pignatti, N. (2019). Tackling unstable housing in Georgia: a New step towards a more inclusive, prosperous and sustainable society. <https://www.iset-pi.ge/index.php/ka/iset-economist-blog/entry/tackling-unstable-housing-in-georgia-a-new-step-towards-a-more-inclusive-prosperous-and-sustainable-society>. 25 Nisan 2021.
- Raspopina, S. (2017). *Attack the block: What will the upcoming khrushchevki demolitions mean for Moscow?*. <https://www.calvertjournal.com/articles/show/8046/khrushchevka-demolition-moscow>. 17 Haziran 2021.
- Şahin, S. (2015). *Geçmiş günümüz ve gelecekte nüfus gerçeği*. Ankara: Pegem Akademi.
- Salukvadze, J. & Golubchikov, O. (2016). City as a geopolitics: Tbilisi, Georgia-A globalizing metropolis in a turbulent region. *Cities*, 52, 39-54.

- Salukvadze, J. (1996). Market versus planning? Mechanisms of spatial change in post-Soviet Tbilisi. *City*, 50, 160-170.
- Shavishvili, N. (2010). *Tbilisi, Georgia-The AR launches a campaign to save historic Old Tbilisi town*. <https://www.architectural-review.com/essays/tbilisi-georgia-the-ar-launches-a-campaign-to-save-historic-old-tbilisi-town>. 23 Nisan 2021.
- Silagadze, A. (2017). History of Georgian economic thought: Relation between the center and the region. *Bulletin of the Georgian National Academy of Sciences*, 11 (4), 137-144.
- Tbilisi City Hall. (2018). Tbilisi in figures. <http://tbilisi.gov.ge/img/original/2018/6/12/tbilisiinfigures.pdf>. 08 Nisan 2021.
- Tchokhonelidze, N. (2020). Tiflis'te bir yapı. <https://unsplash.com/photos/oUwjvJhAu6w>. 17 Haziran 2021.
- UNESCO. (2007). Tbilisi historic district. <https://whc.unesco.org/en/tentativelists/5233/>. 17 Haziran 2021.
- UNHCR. (2009). Protection of internally displaced persons in georgia: A gap analysis. <https://www.unhcr.org/4ad827f59.pdf>. 17 Haziran 2021.
- Van-Assche, K., & Salukvadze, J. (2012). Tbilisi reinvented: Planning, development and the unfinished project of democracy in Georgia. *Planning Perspectives*, 27 (1), 1-24.
- Van-Assche, K., & Salukvadze, J. (2013). Urban transformation and role transformation in the post-Soviet metropolis. Remaking metropolis: Global challenges of the urban landscape. *Cities*, 52, 86-102.
- Van-Assche, K.; Salukvadze, J.; Duineveld, M. & Verschraegen, G. (2009). Would Planners be as sweet by any other name? Roles in a transitional planning system: Tbilisi, Georgia. Van-Assche, K.; Salukvadze, J. & Shavishvili, N. (Ed.), *City Culture and City Planning in Tbilisi: Where Europe and Asia Meet City Culture and City Planning in Tbilisi: Where Europe and Asia Meet*. Lewiston & Lampeter: Edwin Mellen Press.
- UNECE, C. (2007). Country profiles on the housing sector–Georgia. Cenevre: BM. https://unece.org/DAM/hlm/prgm/cph/countries/georgia/CPGeorgia_Chapter1.pdf. 14 Nisan 2021.

Webgeo.Ru. (2012a). 1970 nüfus sayımları. <http://webgeo.ru/db/1970/gruz.htm>. 03 Nisan 2021.

Webgeo.Ru. (2012b). 1979 nüfus sayımları. <http://webgeo.ru/db/1979/gruz.htm>. 03 Nisan 2021.

Wheeler, A. (2015). New look for old Tbilisi: Preservation planning in Tbilisi historic district. *Identity Studies in the Caucasus and the Black Sea Region*, 6, 70-85.

Wilson, J. & Golubock, D.G. (2015). Tbilisi. <https://geohistory.today/tbilisi/>. 17 Haziran 2021.